

ВЕРА МУТАФЧИЕВА
ПРЕДРЕЧЕНО ОТ ПАГАНЕ

chitanka.info

ПЪРВА ЧАСТ

Колко непроменена е Света София от онова далечно време, когато тук по Великден ме водеше баща ми, лека му пръст!... Превисокият купол се губи в празничен сумрак, тъмнеят зад колоните три дълбоки абсиди, пред четвъртата е олтарът, встрани от него — свети изображения върху златна основа, изкусна мозайка... Всичко си е както беше. Почти четвърт век не съм идвал в Света София. Убеден бях, че никога, никога няма да се върна. А се завърнах. И преживяното от раздяла до завръщане ми изглежда небивало. Сън бяха моите две десетилетия всред чужди.

Чужди ли казах? Защо тогава — ако в Константинопол аз съм свой — ме притиска като похлупак на ковчег катедралният купол? Все ми се струва, че стига да вдигна очи и погледът ми ще намери небето: хмуро зиме, нажежено до бяло лете, неизказано ведро през пролетите. Все ми се ще да се озова извън градската стена, отново да бъда под слънцето.

Ако някой ме погледне разсеяно (а особено внимание не заслужавам аз — един от стотиците стратегии, сановници, придворни, допуснати да присъствуват на вселенския събор), не ще ми даде годините, които имам. Вероятно загдето половината от тях изкарах на воля и в откровеност всред варварите — там поне си личеше кой е приятел и кой враг.

И така, явно младея при сравнение с Валериан и Евстатий, които стоят от двете ми страни, пък с тях сме играли като деца, учили сме заедно. (Помня, че Валериан беше лишен от дарби, но удивително ловък). За разлика от тях съм попосивял, но не и приведен, нито размекнат от охолство. Укрепя гръбнака ми язденето, не натежах поради скъдната храна. Отличавам се от околните дори по изгледа на лицето; брулиха ме виелици и палещи вихрушки, мой покрив бе небето, а лампада — самото слънце...

Чудно, все същите спомени ме гонят по петите, натрапват ми се неканени. Уж бях дошъл да чуя пренията на светлия събор, а как ме

отблъсна тази чернота, мракът посред бял ден!

Черно и тъмно. Най-отпред седи синклитът — поне епископите пъстрейт със златовезаните си одеяния. Зад тях гъмжи от черноризци: презвитери и протойереи, протосингели на митрополитите.

Пред олтаря на Света София е тронът на патриарха, съвсем отскоро въздигнат във вселенски. Не познавам Тарасия; през младостта ми на негово място седеше друг. Върху по-висок трон седи сам василевсът. След своето завръщане го видях веднъж — прие ме в покоите си. Там той изглеждаше по-жив, почти трескав, а сега се гуши в дебело подплатената си мантия и сякаш е сърдит на цял свят. С право: такъв порой несполуки!...

Току-що си дадох сметка, че не съм чул нищо, пак бях се унесъл. Виждам как се връща към мястото си митрополитът на Никея, дебел старец с тежки ръце. И веднага рипват трима.

— Искам да кажа! — надвикват се те.

Двамата размахват жезли, понеже са епископи. Третият отчаяно пери ръце, сухи като у болник:

— Искам да кажа!

Вселенският патриарх присвива очи. Големият свещник е пред него, та го заслепява, а отвъд свещника владее полутъма. Патриаршият поглед минава над синклита, намира черноризеца, който напомня разпятие от селска църква, прогнило, с времето.

— Кажи ти, брате!

Тук винаги е било така и тъй ще бъде — театър!... Как отвикнах от този живот, който все нещо си изобразява или уподобява, но никога не бива прост и суров, истинен...

Светият отец — знаят всички, събрани тук — не ще да знае какво би говорил костеливият и май че смахнат монах; за светия отец важат само епископите, понеже имат право на глас. Но Тарасий се прави, че слуша оногова окаяника, след като му нарежда:

— Нека преблагочестивият Константин съобщи сведения за себе си и за причината, поради която е дошъл!

Големият свещник огрява споменатия Константин, мъж нестар, но противно постал, тъй изглеждат отшелниците. От уединение и самоизтезания те стават като обсебени, мъчно ще ги отличиш от безумните.

— Казвам се Константин — хрипливо започва монахът. — Презвитер съм на светата божия църква, която се намира в Апамея, в провинция Втора Сирия. Дойдох пред вашия свети събор, за да ви поуча, че ако бях изслушан нямаше да претърпим онова, което претърпяхме във войната с България. Защото аз поисках още от началото да дойда на събора и да помоля да стане мир, така щото да се извърши нещо, което да обедини двете страни. Та да настане мир и любов, защото от всичко на света бог най-много обича мира и лю...

— Стига! — невисоко, но остро произнася василевсът.

И виждайки, че налудничавият отшелник изпъва шия за вик, Константин Погонат повтаря съвсем остро:

— Стига!

Василевсът избягва да напуска трона си (всяко негово движение поражда болка в ставите му), но сега той скача, уязвен от непристойната откровеност на сирийския монах. Болката явно се е обадила — Погонат говори с криво лице и през стиснати зъби:

— Да се изричат пророчества след изхода на една битка е подло! Най-тежният жребий за всеки владетел е да се прибере от бран без триумф, аз понесох тази тежест. Но нямаше да ми бъде простено, ако не бях опитал меча си срещу езичници, които заграбиха Христова земя. И ако вчера те ни надвиха, то утрешният ден — кълна се! — ще бъде наш. Спасителят няма да допусне...

Така и не чувам какво нямало да допусне Спасителят, Презвитер Константин, стъписан от внезапния изблик на гняв у василевса, бързо се опомня. Той се вкопчва в тържествения свещник, сякаш без опора би залитнал, и вече пронизително крещи:

— Все с огън и кръв ли ще налагаме властта си над душите човешки?... Бог ще ни накаже заради насилията в негово име!... Мир и лю...

— Изведете го! — кротко нарежда негово светейшество.

Докато двама млади послушници извиват мършавите ръце на презвитера зад гърба му, докато се силят да го извлекат към страничната абсида, презвитерът се противи с цяло тяло и сипе безбройни закани:

— Ако не ме изслушате... Късно ще е!... Варварска държава върху Христова земя — това е само началото, ще се намножат те!... Бог вложи в устата ми предупреждение...

Последното долавяме едничко ние, застанали в дъното — презвитер Константин вече е изтласкан навън.

— Неприятно!... — процежда Валериан. — Не би трябвало да допускаме на съборите духовници, които смятат, че са говорили с бога.

— Има ли начин да узнаем предварително кой от тях... — не се доизказвам аз, понеже Валериан ме прекъсва:

— Ние владеем всички начини!

Не ме учудва никак отговорът му — моят някогашен съшколник, скудоумният, но ловък Валериан е началник на всичко тайно в империята. Затуй никога не му възразявам. Не крия, имам страх от Валериан.

Изкачвам се по стълбата към личните покои на василевса. Изкачвайки я, навярно и други като мене са си мислили, че ги чака работа, а не трапеза.

Пред сводестата вратичка стои въоръжен до зъби страж; длъжен съм да оставя нему късия нож, с който не обичам да се разделям. Леко се привеждам на влизане предците ни са били доста по-ниски от нас.

Император Константин Погонат ме следи зорко от първата ми стъпка в покоите — очите му изобщо са си такива: изпитателни, умни. Нащрек е целият той, въпреки че болестта му го прави мъчно подвижен.

Не зная защо (а всъщност зная защо), в негово присъствие ме наляга гузност — то е загдето твърде дълго съм бил на служба при чужд владетел, та за мен Погонат днес е чужд. Не бих рекъл враждебен, но има нещо такова в отношението ми към него.

Прегъвам коляно по правилата. Василевсът мръдва само показалец: стани! Ставам и заставам. Ако разговорът ни бъде дълъг, ще пусна корен от чинопочит.

— Като юноша, Велизарие, навярно си изучавал Стратегикона — започва Константин внушително бавно, безстрастно, както подобава на владетел.

— Изучавахме го — отговарям. — Той беше задължителен за синовете на всички знатни.

— Навярно помниш и кой е писал тази книга?

— Император Маврикий, да бъде вечна славата му!

— Не, Велизарие! — опроверга ме Константин. — Баща ми е познавал човека, който направи от Маврикия голям писател: някой си

неизвестен за историята Анастасий.

Мълча си не от изненада — още в юношество, когато наизустявахме въпросната творба, шушнеше се, че не бил я писал покойният василевс. Но какъв е този нелепо закъснял изпит? — чудя се.

Погонат се изсмива без глас.

— Трудното е да станеш василевс, Велизарие. Оттам нататък всякак ще се намери анастасият, който да те направи голям писател... Досещаш ли се защо те повиках?

Почти се досещам, но вдигам рамене.

— История е не самото минало — все безстрастно ме поучава Константин Погонат, — а онова, което знаем за миналото. Преди месец аз загубих битката с оня нечист и новопоявил се народ. Но в същата битка ханът тепърва ще понесе поражение, защото има за враг забравата. Забравата ще покрие българските победи — варваринът умее да върши история, но не умее да я пише. Тогава? Тя все едно, че не е била. Прав ли съм?

Василевсът се разгореши в края на тази дължка реч, пръстите му шават неспокойно, тресе се гъстата, боядисана в черно брада, която не отговаря на неговото състарено лице.

— Великият ми господар е свършено прав — съгласявам се по правилата.

— Пак ли ще кажеш, че не си отгатнал за какво те повиках? — И василевсът продължава, без да изчака ответ: — Ти живя двайсет години всред оня нечист народ. Опиши го сега, но така, както бих сторил аз! Помни, че бъдещето ще познае не днешните хора и събития, а твоето, сиреч моето писмо. Думи... Цялото човешко знание е нечий думи... Е?

— Слушам, господарю! — е единственото, което ми е разрешено.

— За мълчанието ти по работата, която има да изпълниш, ще отговарят други — съобщава ми василевсът.

— Бъди спокоен, ще мълча като гроб, господарю! — с мрачно смирение го уверявам аз.

— То е в твоя полза — уверява ме пък той. — А защо не питаш каква ще бъде наградата ти за така безимен труд?

— Ти вече знаеш молбата ми, господарю — напомням му.

— Нда... — потвърждава василевсът. — Ако изпишеш образа на Аспарух такъв, какъвто се вижда от това място — (и той сочи мрамора под стола си), — ще позволя да влезеш в манастир. Покой, книги, размисъл... А може би и спомени?

Той пак се смее без глас и без да му е смешно. Аз мълча.

— Ако ли пък в съчинението ти съзря друго... не мое разбиране за враговете ми, то...

Василевсът замълчава многозначително преди да ми постави въпроса, на който бях длъжен да отговарям неведнъж от завръщането си насам:

— Въпреки всичките ти обяснения, пак не съм наясно, Велизарие, защо се върна жив от вражия стан? Това е неестествено...

„Види се, на господаря ми би изглеждало по-естествено, ако се върнех мъртъв...“ — викам си наум из пътя към дома. — Тангра, как съм уморен от подозренията, които ме съпътствуват цял живот! Все давам някому доказателства за вярност, докато истината е, че винаги бях верен на себе си...

Крача по неравната настилка на родния си град, а зад гърба ми кънти неотстъпно войнишко траптраптрап. Това е стражът, натоварен да осигурява моето усърдие и мълчание до края на работата ми. А може би и до моя край изобщо...

Освен меч, войникът носи голяма връзка пергамент, цяла стомна чернило, както и снопче тънки пера.

Домът, където се прибрах след дълго отсъствие, не е от най-великолепните в Константинопол. Семейство аз нямам, макар че връстниците ми вече отглеждат внуци — нали жената, която обичах, и децата, които ми роди, останаха да принадлежат към оня нечист и новопоявил се народ. За тях не би се намерило място в света, подвластен на всеблагия...

Стражът ме съпровожда до вратата на малката ми, скромна стая — някога тя беше работната стая на моя баща — и остава пред прага ѝ. А аз си влизам с чувството на горски звяр, попаднал в клопка. Като запрян звяр крача насам-натам, почти се блъскам о стените. После притискам чело в решетката на прозорчето, което гледа към Златния рог. Каква топла тъга излъчва есенната нощ, какво спокойствие плува по черните води!... Откъде тогава тази тревожна мисъл: Ще ме пуснат ли някога отново навън?

— Що означава оня войник пред вратата? — В отговор правя знак: тихо!

Това е малката ми сестра, Агрипина. Днес не мога да я нарека малка — жена с прошарени коси и горчива гънка край устните, жена в черно.

Прегръщам я, изпитвам необходимост от близък във вече чуждия ми град, в пустия ни дом. Под моята длан раменете на Агрипина потръпват. Тя опира чело о гърдите ми и за миг стоим така — самотни останки от някога честитото ни многолюдно семейство. Всички ветрове и бури минаха над нас, отнасяйки каквото могли...

После Агрипина насилено ми се усмихва; сили се да забрави войника пред вратата. Но в бъдеще тук ще говорим шепнешком:

— Поискал е да споменеш баща ни, тъй ли? Нарочно в стаята му всичко си е на място. Уж те имахме за мъртъв, а в себе си все се надявах да си дойдеш...

Понеже аз не отговарям, толкова ми е уморено и тъжно, Агрипина отива до иконостаса, припалва кандилото от свещника.

— Твоят светия... — шепне тя. — Майка ни всяка вечер го молеше да те запази.

— Недей, сестро! — възпирам ручея на миналото. — И без това премного спомени и мъртвило владеят в този дом...

— Ти пак ли се разтъжи за... — започва Агрипина в шепот разговор познат и с позната ми вече непримиримост.

— Внимавай какво ще кажеш! — предупреждавам я също в шепот, та сестра ми променя насоката на думите си.

— Трябва да отпочинеш! — съветва ме тя. — Подир толкова години неотлъчно служене, кой нямаше да се съсипе?

— Почивката ми не започва, тя току-що свърши... — отвърщам — й нарочно мъгляво. — От утре се залавям за работа.

— Не се съгласявай! — уплашено шепне сестра ми. — Къде ще те запратят пак?

— Не бой се! — усмихвам й се криво. — Този път работата ми ще бъде тиха. Ще ме хранят богато срещу съвсем малко: да си спомням...

1.

Първото, което си спомням от своя многолетен странен път, е баща ми. През оная заран след раздялата с града и нашите стояхме на кърмата на кораба, дето ни отнасяше по Босфора към Евксинския Понт.

Бе есен. Ниското небе едва се крепеше върху двата бряга, огизнали в сива влага. Водата под нас се гънеше, тежка като олово, непрозрачна.

Колкото до баща ми, той бе мъж на място — цял достолепие, ум и гъвкавост. Василий, синът Велизариев, беше изпращан от императора при разни чужди владетели, а най-вече при вождовете на всякакви тюрки. Североизтокът едва ли имаше тайни за него.

По онова време бях двайсетгодишен, голобрад, къдрокос, но не и пъргав. Твърде малък бяха ме отдали на велеумния дякон Партений, за да ме въведе в низ науки. Учех и учех, както се полага на един бъдещ ромейски пратеник при другоземни владетели — за свой помощник ме готвеше баща ми, горд с моите успехи в знанието.

Съпровождах го за първи път в работата му, изобщо за първо се отлъчвах от къщи, от града. Облегнат о перилата на галерата, вслушвах се в равномерния плисък от веслата, вирах се в бреговете на Босфора, но най-вече напред, където проливът бавно се разширяваше.

— Скоро ще ни подхванат ветрищата на Евксинския Понт... — мечтателно проговори баща ми.

Не го познавах такъв, моя припрян, претоварен баща, разсеян и мълчалив у дома. Днес той изглеждаше необичайно — някак озарен, въпреки мътната светлина, някак безметежен и по-млад.

— А преди Понта искам да ти посоча ей ония скали, които избикаляме отдалеко.

Проследих посоката на ръката му — ръждивожълт скален отвес, усамотен всред наниза от крайбрежни хълмове.

— Там са се разбили корабите на аргонавтите на връщане от приказна Колхида — все тъй мечтателно продължи баща ми. — Винаги, когато плаваме на север покрай това място из пътя на Тезей от

Аргос, струва ми се, че скалите ме предупреждават: радостно е да потеглиш, пътничко, но пълно с гибелни премеждия е завръщането!...

— Все още сме на отиване, а не на обратния път — отбелязах аз с леко сърце.

Помня, че в открито море навлязохме надвечер. Евксинският Понт ни пресрещна с вълни, високи и тъмни, с плесници солена пяна.

— За първи път съм в открито море... — възкликнах, облизвайки сол от устните си.

— От днес нататък, Велизарие, ще плаваш все в открито море — отново строг, рече баща ми. — Както и да не бърза, човек възмъжава. Понякога учението ти тегнеше, не е шега да усвоиш четири варварски езика, история, реторика... А аз си мислех колко по-трудно ще ти бъде оттам нататък, при варварите.

— Нямам страх, щом съм с тебе! — доверчиво, както в детинството си, пак търсех закрилата на баща си. — Ще видиш, ще ти бъда усърден помагач.

Навярно това и означава да бъдеш млад с доверие в бъдещето.

2.

Нали Константинопол — къщите, дворците, църквите и стените му са от тухла с хоросан; онова, което веднага ме поразя в столицата на Велика България, бе камъкът, равно издялан светъл камък. Рекох си, че ние, християнският свят, сякаш строим за до утре, докато българите се чувствуват отговорни пред вечността. Помня как пред вратите на двореца, чакайки да бъдем приети от варварския вожд, скрито опипвах каменния зид — чудех му се, дето стои без спойка.

Двамата с баща ми бяхме облечени разкошно. Моряците ни, предрешени като свита, мъкнеха кожени торби. Беше смешно да ги гледаш, сресани и несръчни в приличните си дрехи, след като са прекарвали половина живот полуголи по разни кораби.

Второто — освен дялания камък, — което ме слиса тук, бяха премного въоръжени мъже. Както стояхме пред двореца, те сновяха покрай нас, водейки кон или два, пристъпвайки тежко. Тежаха им вълчите кожуси, коравите ботуши, оръжието. Тук чужденецът се усещаше сякаш в боен стан.

Неизкушен и любопитен, въртах глава на всички страни, а баща ми ме следеше.

— Какво търсят пръстите ти по зида? — подхвърли ми той.

— Между камъните няма хоросан, не бях виждал такъв сух зид — казах. — Как ли го правят?

— Със сила — поясни баща ми. — Не знаят мяра на силата си, разхищават я в борба с камъка.

Пропуснах кога върху най-горното стъпало на двореца бе се изстъпил български сановник — снажен мъж в къса дреха от щавена кожа, запасал широк нож. Изсеченото му лице не изразяваше нищо, нищо не бяха за него пратениците на василевса. Той отлости дебелината врата и ни привика с ръка.

Вървах две крачки зад баща си, както се полага на тълмач. Видях как татко отхвърля плещи, та също да изглежда снажен. Стъпките ни кънтяха внушително из каменния ходник. От вълнение пламнаха ушите ми.

Тремът, където онзи сановник ни въведе, ме зачуди с простотата си: голи стени. Подът му беше от излъскан мрамор в причудливо съчетание. О зидовете без прозорец бяха прикрепени запалени главни. Що за чудновата тронна зала — че в нея нямаше и трон! Въпреки това тутакси отгатнах кой е владетелят на Велика България, защото само един от мъжете срещу нас бе седнал, останалите — на крак — образуваха полукръг зад гърба му.

По нас винаги се е говорило за опасностите, които заплашват един образован ромей, попаднал всред диваци. Едва ли смогвах да запазя хладнокръвен вид, всичко у мене тръпнеше — колкото от боязън, толкова и от любопитство.

Веднага установих, че ханът на българите с нищо не напомняше дивак. Мъж на години, със сива коса, сиви мустаци, подрязани по техен обичай, и с лице, което излъчваше мощ, спокойна надменност. Той не носеше ни корона, ни диадема — нищо върху главата си, затуй пък наметката му от някаква непозната за мене кожа бе пребогата. Тя падаше от могъщите му плещи, диплеше се върху мрамора и достигаше до нозете на ония, които обкръжаваха вожда си. У дома бях навикнал на много позлата по големците, та българският двор ме удиви с това, че там злато нямаше — имаше изкусно ковано сребро. Отпосле разбрах, че българите смятат попития блясък на среброто по-благороден от златния, който намират евтин.

Мъжете, приближени на хана, не ще опиша тук, понеже с тях ще се срещаме тепърва, пък и тогава вниманието ми изцяло бе привлечено от хан Кубрат. Нека само спомена, че в най-тъмния ъгъл на трема бе коленичила чудновата двойка: беловлас и май че сляп старец с млечно младо момче. Те бяха облечени от горе до долу в черно, останаха през цялото време неподвижни, безмълвни, като почти се сливаха с тържествения полумрак.

За миговете, за които изучавах хана, той изучаваше баща ми.

— Не сме се подмладили през изтеклите години, Василие — каза той на езика, който прилежно бях овладял, за да бъда тълмач на баща си при неговите преговори с българите. — Поздрав!

Аз се долепих до гърба на баща си, превеждайки му шепнешком думите на хана. (При държавни разговори не биваше да се чуват гласовете на тълмачите.)

— Поздрав от всесветлия ми господар, император Констанс! — отговори тате.

Един от хората на хана бързо коленичи в краката му (така си остана той до края на срещата), за да му предаде на ухо татковия поздрав.

— В мир и благодат ли владее своята земя василевсът? — осведоми се учтиво ханът.

— Уви, патрицие Кубрате!... — скръбно поде баща ми словото, което бе заустявал из пътя.

Но ханът на българите го прекъсна:

— Моят стар съюзник, император Ираклий, преди много години ми въздаде ромейски сан. Приех го, защото не е редно да откажеш подарен кожух, дори когато не ти е по ръста. Наричайте ме в Константинопол както щете, но тук аз съм хан на Велика България. Византия ми дължи почит, загдето неведнъж отървавах границите ѝ от източна напаст и винаги стоях на страната на законната ви власт против разни самозванци.

Кубрат не говореше сърдито, не. За разлика от нашите придворни, припрени в движенията и в словото си, у българите похватът бе друг. Техните първенци приказваха равно, твърдо и хладно, сякаш редяха не думи, а онези светли, тежки камъни — редяха ги под прав ъгъл.

На баща ми това поведение ще да е било познато; той не се смути никак, дето Кубрат го прекъсна:

— Уви, велики хане — продължи той бързо, — няма мир за изстрадалата ни империя. Ославяни се цялата наша земя до Истъра, че не минава и месец без аварски набези. На всичко отгоре, всесветли, от юг се зададе нова беда — арабите. Василевсът, моят господар, ме проводи при тебе да ти напомня нашия стар договор и да го подновя.

Докато онзи коленичил тълмач шушнеше в ухото на хана, личеше си как мислите Кубратови препускат зад набразденото чело. Кубрат спечели време с въпрос, чийто отговор бе ясен:

— Какво иска от мене император Констанс?

— Василевсът те моли и занапред, както вече толкова години, да отбиваш племената, които прииждат от Азия, за да не тревожат те нашата северна граница.

— Всички племена аз не мога да спра — разсъдливо заяви Кубрат. — Ето, като победих хагана на аварите и освободих българските племена и ги съединих във Велика България, хаганът изтегли своя народ далече на запад. Той сега не ви дава мира.

— Аварите са зли съседи, вярно е — съгласи се баща ми. — Но какво ще бъде, ако из техния път преминат и хазарите? Най-плодните земи на света не могат да дочакат жътва, поданиците ни не успяват да погребат избитите си деца. Тъкмо ти, велики хане, който отърва народа си от страшен поробител, имаш сили да обуздаеш и хазарските пълчища.

Тук хан Кубрат ненадейно се засмя. По-късно свикнах и с това как българите се смеят — от цяла душа. И то по поводи, които образованият човек съвсем не намира смешни.

— Да се приказва е лесно, Василие — рече ханът, след като се насмя. — Защо василевсът, господар на половината свят, сам не прогони враговете от земята си? Защото не може... А аз не съм свикнал да обещавам онова, което не държа в шепа.

Той протегна напред тежка длан, стисна я в юмрук.

— Велики хане — пак бързо заговори баща ми, — къде ще се денете самите вие, ако не прогоните диваците назад в Азия?

— Както дочувам, диваци вие наричате и нас — сръза го Кубрат, — загдето живеем различно от ромеите и си имаме друг бог. Наричате ни варвари, загдето не отбирате езика ни. Човешко ли е?

Сбърках се докато превеждах! Баща ми бе сгрешил, че изрече думата „диваци“ — от дете съм учил, че варварите били горди, обидчиви, сприхави.

— У нас всеки почита прославения с бойни добродетели твой народ! — възмутено отби упрека баща ми. — В знак на почит и приятелство василевсът ти изпраща тежки дарове.

Той махна с ръка към нашите предрешени моряци. Двама от тях вдигнаха кожена торба, изсипаха я отвисоко. Голият камък отрази екливо звъна на златен дъжд върху мрамора. Преди ехото да бе стихнало, изтърсиха и втората торба, сетне третата. В нозете на хана грейна камара жълтици. Светлината от главните пламна в нея, озари тъмно изсечените лица на ханската свита. И пак никой от българите не помръдна.

А хан Кубрат изчака да спре своя бяг в кръг и последният солид, вдигна го, за да го разгледа.

— Не казвам, че за нас златото няма цена — каза той, — но все пак няма цената, която му давате вие...

Той хвърли жълтицата в купа. Погледна баща ми право в очите.

— Склоних! — заяви ханът. — Ще подновя договора с ромеите. Прав си, че като браним северната ви граница, ние браним своите градища, челяд, ниви и стада.

— А какви са условията ти, всесветли? — в гласа на баща ми имаше безпокойство.

— Ще почакаш да ги обмисля, Василие!

На следния ден същото място бе променено — ханът угощаваше ромейския пратеник. По нас се говорят небивалици за варварското ядене, но един пратеник трябва да яде всякакво. Баща ми, обръгнал човек, дори се усмихваше между хапките, а пък аз едва преглъщах.

Днес ханът не носеше своята огромна наметка от рядък звяр; бе облечен просто в дрехи от щавена кожа, та само огърлицата му от ковано сребро, пръстените и късият меч в скъпоценна ножница свидетелствуваха за това, че между нас седи владетел.

Около трапезата — грубо платно, проснато наземи — бяха наредени дебели възглавници. В изкусни блюда бе наредена вечерята: печено кобилешко в неразумно количество и съвсем малко варено просо. Високи тънкоший съдове съдържаха нещо за пиене. Кумис, досетих се аз, понеже бях слушал за отвратителния обичай на българите да пият подквасено мляко от кобила — виното те не познавах, навярно затуй бяха неизменно равни, студени и отмерени; всичко това идеше от трезвостта им.

Мъжете, които присъствуваха на гощавката, бяха ония от вчера — петима. Двамата имаха накити, по-скромни от ханските. Те седяха (според мене, твърде неудобно) на колене край трапезата, докато ханът беше се разположил с кръстосани нозе.

Виждайки, че баща ми коленичи, последвах го. Никой не посегна да хапне преди хан Кубрат да разчекне печеното — направи го с движение, което говореше за силата му. Първият отчекнат къс ханът подаде на баща ми, от ръка в ръка, и изрече с щедрост:

— Да ти бъде сладко, гостенино!

След това ханът раздаде късове месо на левентите от двете му страни и на останалите трима българи. Най-после се стигна до нас, тълмачите. Кубрат дори не се обърна към най-слабо осветения ъгъл на трема, където отново зърнах беловласия слепец и момчето в черните им прости дрехи. Кой ли бяха тези хора, и допуснати, и недопуснати на гощавката?

— Не знам познаваш ли синовете ми, Василие? — заговори хан Кубрат между жилавите залци месо; дъвчеше яко. — Когато за последен път ти ни навести, бяха юноши, а виж ги сега!

С добре оглозгания кокал ханът посочи първо по-стария, сетне другия си син, казвайки гордо:

— Ето ти Котраг, ето ти и Кубер... Жалко, най-големият го няма. Воюва с хазарите отвъд река Таис. Месеци вече...

Синовете му кимаха без усмивка.

— Имам ги още — все тъй гордо допълни българският владетел, — но не са дорасли за държавни дела.

— А на мене — бързо заговори баща ми (за първи път неговата обичайна реч ми прозвуча неприятно угодливо), — ми остана единствен син, този. Двамина изгубих във войни против аварите... затуй пък Велизарий струва за трима — много езици говори, паметлив е, разумен. Той ще ми бъде, теща се, отмяната.

Докато ханският тълмач превеждаше на ухото му, Кубрат се умисли. Някое време помълча, отпивайки кумис от чашата си, голяма колкото купа.

— Да ти кажа сега моето условие по договора ни, Василие — подхвана ханът неочаквано сурово. — Ще ми оставиш сина си за залог! Ако утре Византия насъска срещу Велика България някой свой нов съюзник, ще остарееш и без един син. На всеки баща такава мярка се чини жестока, но жестоки са обичаите — и наши, и ваши. Василевсът има навик да крепи властта си, като използва едни народи против други. Ти ще ми бъдеш застъпник пред него, щото да удържи думата си. Рекох!

Макар и коленичил, пак трябваше да се уловя за пода — стори ми се, че губя сваяст. Баща ми, който не знаеше езика на проклетите българи, си седеше, учтиво усмихнат и чакаше да му изтълмя ханските условия. Но гърлото ми така се беше стегнало, че не успях да

пророня ни звук. Тогава татко се обърна към мене и ужасът, изписан върху лицето ми, му се предаде в миг.

— Какво има? — промълви той. — Да не са ни отровили, сине!

Сбрах цялата си сила, за да му прошепушна в ухото повелята на хана. А високо, защото повече не можех да скрия страха си, простенах:

— Не ме давай, тате!

— Млъкни! Ние сме в ръцете им! — също високо викна баща ми.

Българите, види се, проявиха разбиране към този непозволен пред ханско лице разговор на чужд език и с крясъци. Българите в строго мълчание гълтах варено просо, като изчакваха да се утаи страшната за нас изненада.

Баща ми притвори очи, блед като пред казън.

— Нека бъде волята ти, велики! — дрезгаво прошепна той.

Вече не строго, а със съчувствие се обърна към него ханът:

— Ако бог ни е отредил дни, Василие — каза той, — при идното ти пратеничество ще ми оставиш друг ромейски знатен син и ще си прибереш своя. Дано!

— Зная, че не е редно да те моля, всесветли, защото имаме различни богове — тихо рече баща ми. — И все пак, заклинам те: бъди баща на детето ми!

— Докато договорът ни е в сила, Велизарий ще бъде един от синовете ми! — тържествено обеща ханът.

Тъй аз, потомък на поколения константинополски велможи, превеждах разговора, който от свободен човек ме превръщаше в роб. От поколения моето благородно семейство бе навикнало да смята робите за не човешка, но животинска разновидност. От тук нататък аз трябваше да принадлежа към нея... Не се помнех от ужас.

Навън в нощта най-после можах да изкажа всичко, което беше ме потресло:

— Нямаше ли друг изход, тате? — питах отчаяно. — Помисли си как ме оставяш сред диваците, как ще се прибереш без мене у дома!

— Премислял съм го неведнъж откак василевсът заповяда да тръгнеш с мене — мрачно отговори баща ми. — Нямаше как да не те взема — висока заповед... Такава е често съдбата на знатните пратеници — заложничеството.

— Кълна се, ще избягам!

— Недей! — твърдо ме възпря баща ми. — Страшно е наказанието за побягнал заложник... Потрай!

— Колко? — възкликнах.

— Господ знае... — тихо говореше баща ми в черната нощ. — Неведома е за нас волята му. Но какъвто и да бъде срокът на твоето изпитание, помни, че си християнин и воин на единствената империя в света... Онова пък, което научиш всред варварите, ще повдигне собствената ти цена. То ще бъде печалбата ти.

— Хубава печалба!

— Няма по-голяма придобивка от познанието! — натърти баща ми и продължи в шепот: — Чуй, сине, през наши дни светът се оварвари. Предстои борба на смърт — висши срещу нисши, Византия против всички. Ако искаме да не я загубим, длъжни сме да изучим врага си! Наглеждай и подслушвай, сине, бъди тук наши очи и уши! Така до някой ден ти ще знаеш за българите повече от всеки друг ромей.

Наближихме шатрата, която от четири дни ни служеше за подслон. Преди да си влезем татко ме прегърна силно, а аз чух потисканите ридания на този немлад, живял и преживял мъж. Колко себична е младостта! — не го съжалих, — макар неговата мъка да бе по-жестока от моята. Освободих се от прегръдката му и казах най-жестоко:

— Не съм си мислил, че ще ме прежалиш, татко! Да би поискал, можеше ме отърва...

Баща ми мълком ме прекръсти, сне от шията си златната кутийка с честно дръвце от божия кръст и ми я окачи.

— Нека те пази Христос, сине!

Все не желяех да повярвам, че това всъщност е раздялата ми с всичко свое.

4.

Беше неவிжданo бяло, бистро утро, в което зеленината под северната влага сякаш пееше. След като издържах непосилното за двама ни сбогуване под чужди погледи, най-после можех да дам воля на своята мъка. Тръшнах се в тревата и се разревах по детски — на глас, издълбоко и сладостно. Бездруго съм бил смешен. Че аз бях израсъл мъж, почти на двайсет години!

Над мене прелитаха непознати крайбрежни птици, но не чувах крясъка им, потопен като под вода в безбрежната си печал. Хлипах и ридаех, сякаш платена оплаквачка.

Захлупен по очи, по едно време усетих лекичък допир, който ме стресна и навдигна. О!

Беше ме побутнал с ботуша си млад българин, навярно мой връстник. Отдолу, откъдето го разглеждах, той ми заприлича на митичен герой — цяла глава по-висок от мене, плещест и жилав. Бях расъл всред мъже, изнежени от работа с ума и с езика, затуй младият българин ми се счини невероятен в прилепналите о стройното му тяло кожени дрехи, с откритата си глава и свободно развята тъмна коса.

Понеже го съзерцавах, без да помръдна или проговоря той клекна, та изравни лицето си с моето. Тогава забелязах, че то било хубаво: малко коси черни очи, прав нос, едва смугла кожа, подчертани устни, брадичка, която издаваше своенравие.

Младежът ми се усмихна, сякаш се знаехме от деца, положи ръка върху рамото ми.

— Ти си ни новият заложник, нали? — попита свойски. Кимнах. Очите ми още бяха подути, бузите — мокри.

Българинът покровителствено ги отри с ръкава си.

— Не ти прилича да ревеш! — засрами ме той. — Мъж си.

— А ти? — понечих да се осведомя кой е, но младежът ме изпревари:

— Аз съм четвъртият син на великия хан! — обяви той с откровена гордост. — Аспарух ми е името.

— Не те видях на ханската гощавка.

— Не ми е там мястото. Покрай всесветлия ще видиш само големите ми братя, учат се на власт.

Такава е младостта — за миг успех да забравя уж убийствената раздяла, уж безизходицата си. Страшно ми се понрави този мой връстник, така различен от мене, с неугасваща усмивка върху гладкото смугло лице.

— Иначе какво правиш? — исках да продължи разговорът ни. — Навярно учиш и ти?

— Така е. Уча се за воин.

— За мене учението свърши... — рекох печално. — Няма го дякон Партений, няма ги книгите ми.

— Вярно, по нас книги няма. Ние изучаваме света ей така!

Той изви глава в полукръг, а погледът му, пробягвайки по речния бряг с високите тръстики, по зелените хълмове, по брезовата гора, отрази цялата човешка любов към битието.

— Затуй го и проумяваме както трябва — надменно заключи българинът.

— За нас по-важен е истинският живот — рекох да покажа познанията си и аз.

— Ъ? — озадачи се ханският син.

— Вечният живот, тоест.

— А, това ли било! — сети се той. — Че кому ще избяга вечният живот?

И българинът безпричинно се разсмя — така от сърце бяха се смели вчера баща му и братята му.

Май че бях се сторил необясним в своята вяла тъга на този природен млад мъж, защото той удивено се взря в мене.

— Още ли тъгуваш? — попита ме. — Право, ти никак не знаеш на какво чудесно място си попаднал.

Българинът се изправи и ми заповяда: — Ела!

Отдалечихме се от речния бряг, вървейки все в подножието на ниските гористи хълмове. Там, из равното поле, от разстояние видях човешка навалица. Тя бе наобиколила огромен кръг от утъпкана пръст — като гумно.

Когато доближихме, разбрах: на това кръгло поле българите се учеха за воини.

По-старите, вече изучените, не седяха като зрители, а стърчаха прави, уловили за юзда конете си. Само млади хора. И мъже, и жени. Последното ме втрещи, понеже тия жени също бяха облечени в тесни кожени дрехи, та слабо се отличаваха от младежите.

Господи, какви моми! Окото ми от малък бе привикнало с нашите константинополски хубавици — заоблени и белолики, мекоръки — затуй не бях наясно дали българките ми се харесаха, или ме отблъснаха със своята някак неженска красота.

Неохотно откъснах очи от тях, озърнах се за ханския син. Той бе поел юздите на прекрасен чер жребец из ръцете на друг младеж и взе да гали синкавата кожа на животното. Бях отново поразен: българинът се държеше с жребеца не тъй, както бихме сторили ние, милуваше го и му говореше сякаш на обично дете. Накрая положи главата му върху своето рамо и двамата замряха за дълги мигове в някакво топло единение. Синът на хана бе забравил за мене.

Сетне той отведе коня си при момчетата и момичетата, които образуваха върволица — всеки чакаше реда си.

У ромеите понякога се говори за опасното майсторство на българите в ездата, за ненадминатата българска конница. Прочее, през онзи отдавнашен ден сам се уверих колко усилено постигал българинът това майсторство.

Яздачът, който дотук бе показвал своите умения, излезе из кръга, скочи и веднага почна да подсушава потния си кон. На негово място встъпи набит младеж с добро лице. Но щом се метна на седлото, той в миг се промени — цял изрази стръв и ярост. Ето как българите взимаха страха на врага си — и на мене ми стана страшно.

Набитият конник отначало поведе добичето ходом, при което се видя, че удържа с мъка не само него, но и себе си — усещах тяхното нетърпимо напрежение. Извършвайки пълен кръг, боецът улови изкъсо юздата и с вик принуди коня си да препусне бегом. То беше не просто вихрен бяг, а някакво диво вдъхновение, стихия на мъжката волност. Българите извън гумното се смееха гласно, тъй изказваха те своето одобрение. А онзи, и слят с коня, и така лек, че сякаш ще литне, все вършеше по нещо при пълен бяг: той сне лъка от рамо, втъкна му стрела, натегна го докрай и улучи тесен прицел — кол, забит на ръба на гумното. Българите ахнаха.

Накрая, за да ни докаже съвършеното си изкуство, яздачът плътно обхвана с крака конския корем, извади меч и взе да описва с цяло тяло движения, които следваше да го направят неуязвим за враже оръжие и непобедим с неговото си. По едно време набитият младеж дори се наклони така, че острието в ръката му отбеляза дълга черта върху пръстта.

Още не бях дошъл на себе си подир незнайното зрелище, излезе на кон от редицата едно момиче; не бях помислял, че жена може да се държи на седлото с мъжка смелост и хладнокръвие. Освен това ми стана ясно, че българите, като се учат за бойци, показват не кой каквото могъл, ами задължителни похвати — момичето повтори досущ извършеното от предишния конник.

Когато яздачката преминаваше край мене, мярках за кратко прекрасното ѝ лице, загрозено от чисто варварска ярост. Потръпнах под обедното слънце, всичко се завъртя пред очите ми в ален и зелен блясък — докато съм следил буйния бяг, завил ми се беше свят. Почти не забелязах кога момичето — при острото си накланяне да очертае бразда с меч — се е свлякло. Съвзе ме от шемета ми едигласното „Еееее!“ на зрителите. Тогава съзрях коня без яздач, както и младата жена в прахоляка.

Понечих да се втурна, за да я повдигна, но един българин ме дръпна назад:

— Стой на място! — заповяда ми той. — Ще се обиди, ако ѝ се притечеш...

Момичето мигом се опомни. Изправи се с мъка, изведе своя кон от гумното, при което двамата бяха свели глави от срам. Никой от зрителите не им се присмя, не отрони дума.

Дошъл бе редът на Аспаруха.

Трудно би се намерил дори всред българите (това заключих покъсно, сживявайки се с тях) мъж дотолкова надарен за конник и воин. Аспарух яздеше някак особено, без да залепва о конската шия, изправен и с вдигнато чело; напрегнатите му бедра и прасци без грешка предугаждаха всяка тръпка на животното. Подобен яздач, ей богу, бях виждал само изваян.

Ханският син завърши обиколката си като че ли на шега — човек, животно и пушилка пропърпаха в летящо кълбо. Затуй пък стрелата му не улучи дребната цел; конникът отпрати втора. Не улучи

и тя. „Ее!“ — отекнаха всички; разочаровано, а Аспарух така се огорчи от несполуката си, че изработи останалите извивки и игра с меча набързо, успешно, но без радост.

— До края на шегор алем всеки път ще улучвам, кълна се! — заяви той, преди да скочи от коня.

Когато отидох при него, за да го поздравя с майсторството му (както е прието по нас), ханският син ме изгледа с присвити, чужди очи.

— Не си струва приказката! — рече само.

След пладне един хански чигот (така там наричат те телохранителите) ме поведе към самотна шатра вътре в крепостта — малка, ала новичка. Като вървах подире му, препъвах се в тежките дипли на хитона си, а чиготът ме стрелкаше присмехулно.

— Тук ще живееш! — не ме покани, а заповяда той, открехвайки кожената завеса на входа.

Обърна се на пети и си отиде.

Да бе ме видял баща ми през оня час, щеше да ме ожали — така загубен се чувствах посред дивашкото си жилище. Натиснах с ръка ложето — то се състоеше от натрупани една върху друга рунтави кожи. Облепена с кал вдлъбнатина на пода — огнище, види се. Кръгъл отвор над него. За дима. Три възглавници от кожа трябваше да служат на гостите ми. Купчина изящно нашарени съдове от печена глина и от мел, български дрехи, кожух и островърха шапка — това бе наредбата ми.

Една по една изучавах вещите, нали баща ми заръча непрестанно да задълбочавам познанията си за българския живот. Поседях умислен върху постелята, въздъхнах си горчиво дважд и трижд... Мъчеха ме спомени за моята юношеска стая в Константинопол, за приятелите ми, за мама. Когато усетих, че сълзите ми отново ще напрат, рипнах като подплашен и се измъкнах навън.

Фанагория, столицата на Велика България, имаше два пръстена каменна стена. По-високият, но малък пръстен ограждаше вътрешната крепост — там бе ханският аул, внушителният дворец, граден при властта на Кубрата. Наоколо му се тълпяха домовете на боили и багатури, на тарканите (това са те, българските велможи или военачалници). Ясно беше, че при война народът от Фанагория се скупчваше тук, прибираше на сигурно деца, жени и стадата си;

суровите зъбери, настръхналите кули на вътрешната крепост я правеха мъчна за превземане.

Кречех плахо покрай зида ѝ, още по-плахо се промъкнах между двамата стражи пред могъщата ѝ врата. Навън — из постланите с едри плочи улици — ме понесе всекидневието на ханската столица. Шумеше градският труд, движеше се на коне или в коли стоката, пърполяха дечурлига, чинно пристъпваха под теглото на съдове с вода жени. Всеки от Фанагория ме съпровождаше с дълъг поглед, чийто смисъл не разгадавах съвсем — любопитство, съчувствие, вражда или презрение?

Вървах аз в своя неуместен хитон и се усещах все по-неуместен като цяло. Все по-несдържано ми се искаше да ме няма, за да не нарушавам с ромейската си личност внушително правоъгълния, трезво строг, пристоеен живот на българската столица. Краката ми безволно ме тътреха в единствената известна посока — навън и от външния град, към кръга утъпкана пръст, където отзарана бе тъй забавно.

Отдъхнах си едва подир вратите на втората стена — пред мене се стелеше надвечерта над меките хълмове, злачното поле, прегърнатото от кротката дъга на речния бряг.

При гумното нямаше ни зрители, ни конници, които да чакат реда си. Само двамина яздаци, странно уединени в аления заник, препускаха в кръг.

„Бъди наши очи и уши! — още чувах гласа на баща си, мъдрата му поръка: — Всичко, което узнаеш за варварите, утре ще ти придаде висока цена! А варваринът е доверчиво открит, той не познава висшите съмнения и без мъка ще те допусне в душата си...“

Понеже сам не знаех що дирия, за всеки случай се смуших в близкия храсталак. Яздачите бяха толкова заети, че не ме и забелязаха. Те прелетяха покрай мене, та ги и припознах: бяха онази, неуспялата отзарана и младият хански син.

Честна дума! — тогава не ми мина през ум, че тях двама обвързва нещо повече от лудата гонитба. Забравих — понеже и двамата се трудеха по мъжки, — че те бяха всъщност млади мъж и жена през вълнуващо надвечерно време...

После всеки от тях взе да работи сам за себе си, като момичето повтаряше от седло извивката с меча, а момчето се целеше при пълен

бяг в онзи кол. Аха, ясно — рекох си, — те се упражняват и след пладне, за да бъдат по-сръчни утре заран.

Тъкмо да се завърна тихо в своята шатра (никой не ще ти се зарадва, ако скришом присъствуващ на унижителните му усилия), онези двама събраха конете си и полека напуснаха гумното. Отправиха се към най-близкия от гористите хълмове:

„Съглеждай и подслушвай!“ — пак ми се счу, макар в оня мига да не ми трябваха заръки. Примирах от момчешко любопитство. И без да му мисля повече, след като дадох известна преднина на яздачите, запромъквах се подире им, снишен, прикрит от избуялата трева.

Поради тяхната преднина, поради необичайното за мене дебнене, а също и затуй, че сърцето ми биеше неравно, аз закъснях. И по-добре. В моята съвсем отскорошна, болезнена самотия би ме наранила една среща със земната любов, с щастливата страст. Пък и едва ли има мъж, комуто да бъдат безразлични любовните завоевания на другиго.

Дали тогава си давах сметка, че ме тласка не дългът на съгледвач, а моята млада кръв?... Не, това дойде по-късно...

Когато се добрах до леса, първо видях двата коня, вързани за дърветата. Те прекъснаха да пасат, изпръхтяха, щом видяха непознат. Залепнах о дебел ствол, слях се с гората. Изчаках малко преди да надникна към малката полянка с огазена трева.

В тревата лежаха яздачът и яздачката. Те бяха се отпуснали по гръб, потопили поглед в небето — ярко розово, пропъстрено от тънки облаци. Двамата не говореха и не се досягаха, сякаш всеки бе отплувал с мислите си надалече, в различна посока.

Не смеех да дишам, а възнението ми растеше. Виж ти, не било неприятно да наглеждаш и подслушваш! — открих аз. Май че не един мой праотец е бил съгледвач, та са ми предали своите похвати. Бях неподвижен и бездиханен като дъб.

Междувременно Аспарух се подпря на лакът, а показалецът му се плъзна по профила на младата жена, изрязан върху тъмнината на привечерния лес.

— Хубава си, знаеш ли? — промълви той. Тя кимна. Очевидно, знаеше си.

— По-хубава не съм виждал!...

Все по гръб, тя се усмихна закачливо.

— Само това да беше! — продължи Аспарух. — Ти умееш... съвсем всичко. Яздиш колкото мене, пееш, както никоя друга. Ти владееш всички тайни на тялото.

Жената вирна брадичка, изсмя се гърлено. (Ще рече, не се пазеше да се издаде — чудно!) Тя изви лице към ханския син и потвърди:

— Владея ги, туй да видиш!

— Не казах каквото си мислиш... — засрами се Аспарух, а все пак я притисна и целуна много дълго (стори ми се, понеже съблазънта взе да ме терзае.)

Едната му ръка бе вкопчена в дебелата плитка, другата галеше източената шия, раменете и лицето на любимата. То било страшно да си съгледвач — рекох си. Чуждото блаженство пробуди у мене ревност, първата ревност.

— Исках да кажа... — с усилие събра мислите си ханският син, — че разгадаваш тайните болки на човека. Чутовна знахарка си!

— Ето, сега разгадавам, че си честит — пак се засмя жената.

И на свой ред приласка Аспаруха така, както не бях си рисувал в своите най-дръзки видения. Щастливо примижал под пръстите ѝ, той изговори:

— Кълна се, ще те взема, Пагане! Нека най-първата жена от Фанагория — най-първата! — иска ми се да викна пред всички фанагорци — да бъде само моя...

Вече бе припаднал синкав здрач, но и в синевата долавях тънкостите, тъй бях се превърнал в зрение. Долових например как ведрото лице на жената в миг помръкна, затвори се.

— Не ща да слушам такива приказки! — рязко каза тя. — Моят баща беше прост конник, а ти си хански син.

— Но чак четвъртият! — коленичи пред нея Аспарух. — Чудо да стане, не ще ми дойде ред за власт. Затуй сам ще си избира с коя да живея!

Това Аспарух заяви не с болка, а искрено радостно. Но любимата май не му повярва — тя приседна, втренчи се в него.

— Наистина ли не ти е чоглаво, когато казваш: „Аз никога няма да властвувам“? Не ме лъжи, нали сам рече, че разгадавам скритите мъки на човека.

— Не лъжа! — доблестно отвърна на погледа ѝ ханският син. — Виж Баяна, Котрага и Кубера виж! Великите боили им натрапиха дъщерите си. Коя — разногледа кобила, коя — постала овца. Няма ги братята ми на волен лов заран, нито край реката надвечер. Учат се да държат власт — леко ли им е? Кълна ти се, не им завиждам!

Жената мълчаливо вдигна рамене. Замълча, съзерцавайки я, и ханският син. Тя бе прекрасна не само за неговите много влюбени очи — беше и наистина прекрасна!

Вече се смрачи. В мрака, разреден до яркосиньо от кръгла месечина, двама яхнаха конете си и бавно прекосиха полето към крепостта. На минаване покрай мене — подло клекнал във високата трева, — чух Аспарух галено да моли:

— Изпей ми най-хубавата си песен, Пагане! Искam веднъж да пееш само за мене!

Аз гледах подире им, неземни в нимбата на своята любов. (Действително ми се стори, че те се носят, обвити в сияние!) Жената разплете грамадната си коса, тръсна я, както игрива кобилка — буйната си грива, и поде песен... Двамата бяха се отдалечили, та не разчленявах думите на песента, но ме слиса красотата ѝ — неимоверна песен беше то! Пагане сякаш тъчеше с глас самия живот и разстилаше пъстрата му тъкан пред коня на любимия си. Ликуващо, безгранично честито се издигаше този самотен глас, кръжеше над смълчаната земя...

Упътих се на разстояние след яздачите. Моят неуместен хитон ме спъваше из целината. Колко жалък се чувствавах изобщо аз, знатният, писменият, влачейки се под звуците на варварската осъзната свобода!

Когато полите на хитона ми досущ ме препънаха, та паднах, пак ми се дорева от обида и самотност. „Пресвята! — помолих Богородица от дън душа. — Помогни ми да устоя на любовната съблазън! И на другата, по-страшната — съблазънта да живееш волно...“

6.

Подир месец време, облечен по български, нахлузил и кожух, седях аз на първо място край гумното.

Великият хан удържа думата си, дадена на баща ми: правеше всичко, за да се чувствавам един от неговите синове. Едва за месец живот всред българите, аз можех да бъда отличен от тях само по още бледото ми лице, неукрепнало тяло и смотани движения. Иначе доста бях се променил, понеже навикнах да гледам на света като българите — природно и с радост от живота. Такова чувство е непознато за книжния ромей. С една дума, богородица не ме опази от съблазънта на варварската волност.

И така, седнал кръстато в първата редица зрители около гумното наред с ханските синове, трябваше да си призная, че никак не се чувствавах зле. Младият човек се пригажда бързо към всяка среда, пък и моята нова среда бе приятна. Там никой не се държеше с мене като с чужденец, нито ми угаждаше, нито ме обиждаше — аз бях един от всички.

През въпросната вечер около гумното бяха се разместили стотици жители на Фанагория. Предстоеше някакво езическо празненство.

Жени и дребосък, старци и мъже — цялото множество изведнъж обърна поглед в посоката, където преди час бе изтлял залезът. В бистрата нощ видях как приближава шествие: фанагорийските ловци се връщаха от дългия си ден. Пред тях крачеха свирачите им — двайсетина юноши надуваха големи и малки рогове, всред чието протяжно стенание палаво вмесваха гласа си пицялите. Подир свирачите идеха онези витии на лъка и ножа, която днес бяха добили завидна плячка: зайци, сърни, дори стар елен с огромни рога. Преметнали зад себе си своя улов, българите гледаха строго, със съзнание за богатия си принос към народното веселие. Спряха посред гумното, поздравиха своя хан с дружни викове, размахвайки оръжие, после свиха встрани, където жените кладяха огън до небето, и сръчно

се заеха да дерат дивеча. Не след много вече душех като гладен пес — печеното миришеше омайно.

През това време кръгът не остана празен. Преди всичко там изпълниха чудновати стъпки и движения свирците, стройни момчета. Те бяха метнали на рамене току-що одраните кожи така, че частта от животинските глави заедно с рогата полупокриваше главите на самите играчи. Тоест, варварите възплаваха убитите от тях животни — играта им изразяваше кръшното реене на сърната, гордия ход на лопатара. При това момичетата пък дрънкаха с големи медни хлопки — звънът бе толкова строен, че напомняше многогласна песен.

Сетне онова зверинно стадо с човешки нозе напусна гумното, където под заревото на кладата сега пристъпиха жените.

От седмици бях ги гледал да препускат и обтягат лък, свикнах с тях като с нещо твърде близко до нас, мъжете. А през оная вечер с изненада открих, че българските момичета и майки били жени за приказ.

Те излязоха върху утъпканото място с плавна стъпка, държейки се за ръце, свели чела в еднаква вгълбеност — заприличаха ми на жрици. Внезапно и със замах жените отметнаха глави като се впуснаха в истински вихър. В него се усещаше и жизнелюбие, и самолюбование, и откровена любовна страст. Не бях виждал да играят варвари, но през онази далечна нощ си рекох, че по света нямало по-увличаща стихия от техните игри.

Жените ситнеха изпружени или се увиваха змийски, кършеха се или застиваха като пумпал в безкрайно въртене около себе си. Всяка се стремеше да надиграе останалите. Немалко вече се оттегляха, загубили дъх, признали се за победени.

В кръга останаха петнайсетина — те продължаваха да надмогват своето изнурение, — когато един мъжки глас се извиси над песента на хлопатарите и накара немигащото множество да премигне:

— Дайте място на Пагане, дъщеря Ишбулова! Нека само тя да...

Гласът на Аспарух пресекна. Понеже седях сред челядта на хана, аз бях от малцината, които разбраха защо четвъртият хански син спря насред дума — беше го срязал друг, тих, но властен глас:

— Млъкни!

Хан Кубрат дори не бе погледнал към сина си, изричайки своята заповед. Късно. Пъргавите играчки бяха се разпилели, на гумното

стърчеше единствена; Пагане не бе чула повелята на хана.

Младата жена постоя така, със сведено чело, сякаш се стараяше да укроти тъмното бучене в ушите си. Тя с мъка се събра, след това вдигна глава и се понесе.

Без да отбирам от български игри, пак забелязах, че Пагане не играеше заучени стъпки — имах чувството, че тя ги изнамира ей сега, по време на танца. В своя унес Пагане ми се стори живо оръдие на бога. Тя тъй и изглеждаше — като да се вслушва в нечути от нас гласове, които я водеха и окриляха.

— Чувам!!! — рязко спря Пагане.

Чертите ѝ, озарени променливо от кладата, бяха неистово напрегнати.

— Чуйте всички! — заповяда тя с не свой глас. — Тангра ни говори...

Тишината около кръга бе мъртва. Всеки се вслушваше във високото бистро небе, в заспалата природа. Нищо... Но си личеше, без съмнение, че Пагане слуша бог Тангра, защото изразът ѝ се менеше в отговор на неговото слово.

— А защо не го чуваме ние? — попита по-скоро себе си Кубер, седнал до мене.

Лицето му бе мрачно, острите гънки край устата го правеха по-стар отколкото беше.

— Види се, нам не е дадено... Тъй ли?

Този път той питаше мене, ала аз бях неспособен да проговоря. Изправих се така внезапно, че всякак издавах чувствата, които ме разтърсваха. Но народът наоколо беше се заплеснал в удивителното общение между Пагане и бога. Никой не искаше да знае за заложника Велизарий. Най-малко — Пагане.

Побягнах през нощното поле като преследван. Гонеше ме ужасът пред бедата, която току-що бях осъзнал: аз обичах Пагане!... Обичах я отчаяно и безнадеждно — още от първия миг на своята любов бях наясно, че тя няма право на живот и никога, никога не ще бъде споделена.

Нека си призная, едничкото хубаво в нея бе пълната ѝ безнадеждност... Човек трябва да остарее, за да научи, че най-черни мъки ни причинява именно надеждата...

А тогава аз бягах през нощното поле и не усещах, че плача.

7.

Дните преваляха, пълни като налян плод. Събуждайки се, не припирах да скоча от постелята, защото никой не следеше дали се държа както подобава на истински християнин и знатен ромей. Ако в сладостна просъница ми се счуеше бащиният глас — „никога не забравяй, че служиш на великото ни дело!“ — просто се обръщах на другия хълбок и давах гръб на своя дълг. После, блажено сънен, чаках дано някой нахълта в шатрата ми, за да не ям заран сам.

Тази заран нахълта Аспарух със зачервени от студената вода страни — още имаше бистри капки по косите и веждите му.

— Какво се излежаваш като лехуса? — попита ме през смях. — До някой ден ще се поболееш от досада.

Докато се вдигна и разкърша, ханският син бе огледал жилището ми, бе спрял очи върху изписаните кожи до постелята.

— Пишеш, тъй ли? — рече той изненадан.

— Така са ме свикнали — оправдах се. — Записвам всичко, което се е случило през деня, или новото, което съм научил.

Аспарух недоверчиво се взираше в буквите.

— Не разбирам за какво ти е притрябвало.

— Забравата е враг на всяко величие, — говореше дякон Партений. — Утре днешният ден ще бъде мъртъв. Как да опазим жив този ден, ако не го превърнем в писмо?

— Ако човек извърши големи дела, тях забравата не ще покрие — твърдо отговори Аспарух. — Ако ли пък ги покрие, ще рече, не са били големи.

И ханският син махна с ръка в обиден смисъл — какво съм седнал да поучавам глухи! Но моето положение не ми позволяваше да се обидя.

— Аз ще кажа, че къде по-полезно за тебе е да усвоиш нашите бойни умения — покровителствено ме посъветва Аспарух. — Както знаеш, ние се славим с тях. Струва си!

— Мислех... че на един заложник не се полага оръжие — отвърнах горчиво.

— Бре! — зачуди се Аспарух. — Като си заложник да не си роб. Ще дойдеш ли?

Така естествено започнах да се приобщавам към едно битие, което не бях и подозирал, битието на българина-конник. Аспарух нареди да ми изберат добро животно, което честно платих със солдите, оставени ми от татко. То беше моята сура кобила — с нея нямаше да се разделя години напред; щях да я нарека Агрипина не на смях, а понеже най-искрено я имах за създание близко, уповавах ѝ се.

През първия ден на моето приобщаване към бойната работа на младите българи се стараех — не без зле скрита боязън — да се задържа на седлото, като стисках излишно здраво юздата и излишно налягах колене о конския корем. Кротката кобила само пръхтеше (чинеше ми се — презрително), а Аспарух се смееше високо, но безобидно на старанията ми. После смехът му ненадейно секна.

— Трябва много да внимаваш първите дни! — предупреди ме той. — Един ромейски заложник погина преди време.

— Как? — стана ми страшно.

— Ей тъй, падна от коня и се счупи. Такива сте вие. Трошливи.

Снизхождението, с което Аспарух изрече това, ме опари. Има да видиш! — закахих му се наум. — Ще ти покажа, че по-лесно е от образования човек да излезе конник, отколкото от конника — образован човек. Такива сме ние, не трошливи, ами гъвкави...

Упоритата воля, с която изпълнявах тази си закана, едва ли се дължеше само на младото ми честолюбие. Несъзнателно (съзнавах много по-късно аз) се опитвах да заема в очите на Пагане мястото на нейния любим. Беше непосилно и дори невъзможно това; вече споменах, че Аспарух бе роден за яздач и стрелец. Което — въпреки моите мъжки закани — не можеше да се каже за мене.

Тъй или иначе, ако баща ми имаше как да ме види половин година след като ме хариза на хан Кубрата, не би познал сина си. Бях пуснал дълга коса, животът на открито бе оцветил кожата ми в бакърено. Всяка заран яхвах аз своята сура кобила и тръгвах да се целя наред с българските синове и дъщери.

По това време Аспарух вече бе усъвършенствувал стрелбата с лък при препускане. Заварвах го да улучва — вероятно за двайсети път — целта. Когато излизаше от гумното, българите яко го тупаха — по гърба; тъй изразяват те поздравленията си. Не бях навикнал на такива

обноси. У нас между сина на василевса и народа съществува звездно разстояние, пък тук българските бойци вземаха Аспаруха за одного от тях си.

Нещо повече, край гумното виждах ханския син сръчно да помага в направата на нечия юзда или да намества изкривена подкова, или да източва меча на някой новак. Всичко това Аспарух вършеше от все сърце, съвестно отдаден на работата си. Ония, които го гледаха, не пропускаха да отбележат делничните му постижения с българското „Ее!“, на което придаваха безброй оттенъци.

Другояче откликваха те — със суеверна почуда — на необяснимите за тях умения на Пагане. Тя умееше например да скопи кобила при нищожен ряз и с пестеливи движения, сякаш везеше. Пагане, види се, бе най-сръчната и при бабуване, въпреки младостта си. Нерядко посред шеметната ѝ язда чувахме писклив вик:

— Паганеее! — крещеше някоя отдалече. — Тичай! Крумовата жена ражда!

И младата жена мигом укротяваше коня, отправяше се към крепостта.

При такъв един случай усетих повече от страхопочит у ония, които я изпровождаха с тъмен поглед:

— Тази жена трябва да е белязана...

Изрече го стар воин в обнизана с маниста дреха. Вече знаех, че такива маниста красят дребните жреци.

— Пепел ти на устата! — оряза го друг българин. — Нали се сещаш какво значат думите ти!

Това прозвуча като упрек и заплаха едновременно, но аз нищичко не проумях, а Аспарух не беше го и чул, зает с работата си — поправяше съдраното седло върху коня на съвсем младо момче.

Помня и как отпращахме сетните дни на студената есен — къде по-милостива бива тя по нас... Хълмовете бяха като премръзнали; вместо тучно зелено, жълтеникава сивота покриваше полето. Но залезите все още бяха прозрачно и призрачно златисти — природата се готвеше за сън неохотно.

Наклякали около крепостната стена на завет, младите българи не носеха кожуси. Всред тях аз приличах на питомна мечка, сгушен до вежди в рунтава кожа, нахлупил до вежди космата гугла.

Българите по обичай изпращаха всяка вечер слънцето — бог Тангра — с поклони, молитвено. За по-младите обаче този несложен обряд се превръщаше и в среща, и в забава; бяхме доволни от изминалия ден и от своята млада съобщност. Съзерцавахме прекрасния студен залез.

Мило за околните може би, но ревниво за мене беше да отбелязвам погледите, които си разменяха Аспарух (той бе наблизил) и любимата му — коленичила по-настрани. Никою тия смело горещи погледи, тая открита нега в усмивките не се чинеха нередни. Тук-там изпращаха заедно слънцето и други влюбени — или просто си седяха, съкровено смълчани, или се държаха за ръце. Имаше нещо тъй природно, подразбиращо се в тяхната обич, че пак им завидях до болка, посърнах. Още по-болно ми стана, когато до нас дойде Пагане — мене тя никак не забелязваше.

— А ти кога ще си избереш момиче? — направо ме попита Аспарух. — Или не са ти по сърце нашите хубавици?

Той и не подозираше как жестоко ме ранява.

— Аз съм... християнин — казах печално. — По нас всичко е... другояче.

— Как другояче? — удиви се ханският син. — При всички живи твари то е едно и също.

Притегли раменете на Пагане, притисна зачервена буза о нейната. Каква картина на преливащо младо щастие!

— Чуваш ли? — попита я закачливо ханският син — По тях била друга някаква любовта. Ум ми го не побира!

8.

Не помня дали това се случи на същата вечер, но беше пак през есента. Студът бе стегнал яко, затуй с радост приемах поканите на Аспарух — в каменния хански аул поне не подвяваше както в шатрата ми.

Аспарух използваше и вечерните часове за някаква полезна работа. Например режеше дълги тесни ремъчки, заковаваше ги по три о дървения стълб и ги сплиташе като женска коса; той винаги по нещо вършеше. А аз седях до огнището, греех се.

По някое време бавни, тежки стъпки прокънтяха из ходника.

— Така стъпва само ювиги ханът — казах.

И се изправих. Беше действително хан Кубрат, чието присъствие неизменно ме смущаваше. Господар на бъдещето ми, стараех се всякак да спечеля неговото благоволение, но старият хан бе така пестелив на думи, виждаше ми се толкова недосегаем в своето височайше безразличие, че не смогвах да отгатна нищо зад хладно замисления му поглед. Неразгадаема за мен бе възрастта на хана. Той ми се струваше и старец, заради почти белите си коси и мустаци, и мъж на средни години по своята сдържана сила, която навремени се издаваше в движенията му, в остротата на речта.

Двама с Аспарух му се поклонихме чинно. Ханът заразглежда работата на сина си. Разглеждайки я, той подхвърли:

— Е, какъв смяташ да станеш, сине? Кожар, ковач, оръжейник?

— Искам да мога съвсем всичко — прямо отговори Аспарух. — Искам да ти бъда най-добрия воин.

— Малко е, малко!... — рече хан Кубрат. — Слава на Тангра, дал ми е десетки хиляди добри воители. Един повече не е кой знае що...

Забили поглед в мраморния под, двамата ние приличахме на поучавани деца, при все че на ръст бяхме по-високи от хана.

— Иде зима... — без връзка продължи той. — Къси дни, дълга тъмница. Откакто при нас е Велизаний, гложди ме такава мисъл: защо да те не научи на писмо?

В пълно недоумение Аспарух се втрени в баща си, после в мене.

— Ти сам си ми казал, че на мъжа прилягат дела, не писмо — проговори той. — Затова съм залягал във всички мъжки изкуства.

Преди да му отвърне, ханът седна до огъня, прикани ни да седнем и ние.

— Вярно е, че народът ми е прочут по бойни достойнства, но на света има и други народи, умеещи друго... Всеки от тях се домогва към нещо, та не може тези много домогвания да не се сблъскат, ако не ги съчетаем разумно... Има два пътя към чуждия народ — войната или договорот. За война българинът готви децата си от прохождение. А къде ги нашите хора, годни за договори?

— Че то е лесно! — с облекчение рече Аспарух. — Ти храниш тълмачи за разни езици.

— Тълмачът не е годен за пратеник! — отрязва ханът. — Пък ако пратеникът бъде и хански син, той струва колкото трийсет други.

В светлината на тлеещата жарава Аспаруховото лице отрази цялата тревога, която бяха предизвикали у него думите на баща му. Младият мъж задавено попита:

— За заложник на чужбина ли ме готвиш, тате?

— Не! Хански син мога да разменя само срещу сина на владетел. Казвам това, което казах — на Велика България трябва писмени, многоезични пратеници! От утре ще те учи Велизарий.

Аспарух и не понечи да се противи, волята на всесветлия беше закон. А всесветлият се обърна към мене:

— Ще те наградя толкова богато, колкото по-бързо свършиш работа. При една забрана — никакво слово за вашия бог! Иначе ще ни накаже Тангра.

Така започна то... През нея вечер не допусках, че радостта, която Аспарух скоро откри в учението, ще бъде причина, щото да остана жив.

На следващата заран влязох в същата стая като носех свитък кожа и чернилницата. Пристъпвах плахо — нали дотогава бях все ученик, пък внезапно трябваше да стана учител.

Изненадах се, че там сварих двамина: побелелия слепец и внука му. Здрависахме се, седнах да чакам ханския син.

— Кой влезе? — попита слепият, вперил в потона слепи зеници.

— Ромеецът — отговори момчето. (То любопитно ме разглеждаше.)

Но моето любопитство беше не по-слабо. За кой ли вече път срещях тези двамина все в аула, все безмълвни, неподвижни...

— Прощавай, старче — рекох, — и ти ли си на служба при хана?

— Не, аз служа на племето — отвърна той, без да извие лице към мене. — Аз съм неговата памет...

Недоумявах. Преди да запrikaзвам по-изтънко обаче, слепецът додаде:

— Памет и глас... Викат ме навсякъде, където се случва нещо важно, за да го запомня и разказвам. Разказвам аз най-вече на внука си, споменът не бива да умре с мене... Ние, разказвачите, не воюваме, цялото племе пази дълголетието ни. Затуй ме намираш чудноват, само внук ми и аз не сме във войнишки дрехи.

— Разбирам — казах поразен. — По нас не помним, а записваме.

— Книгата е вещ — все напевно говореше слепецът. — Гласът човешки предава освен познание и радостта, и мъката на отколешните хора. Как ще сравниш ония ситни черни знаци с моето слово?

— Право! — казах поразен. — А какво важно има да се случи днес в аула?

— Нищо. Днес не ще бъда свидетел, днес съм глас. Ювиги ханът повели да разкажа на сина му Аспарух българското дълбоко минало. Онова време, когато българите населявали до небето планина. Як гранит, а върху гранита — крепости...

— Че на месеци път от тука планини няма, учил съм.

— Ще рече, било е на години път от тук — сякаш не говореше, сякаш пееше слепецът. — От коляно на коляно племенната памет предава: наша истинска прародина били великите планини...

— Не както сега и тук, най-високият хълм из земята ни ще да възлиза на двайсет човешки ръста... — каза тихо зад гърба ми гласът на Аспарух.

Захласнат в напевния разказ на слепеца, не съм чул кога при нас бе влязъл ханският син. Той бе изслушал този разказ от сами началото му, слушал бе със затаен дъх, преди да засипе стария Ерми с нетърпеливи въпроси: всички ли българи напуснали прародината си, или някои от племената им останали там? Направо от великите планини ли дошли те около Таис и Танаис, или някое време изкарали другаде, пак до време? Кога ги поробил аварският хаган и колко траяла робията им под аварите? Вярно ли е, че родът Дуло слизал от големия

завоевател Атила, вярно ли е, че заедно с неговите пълчища българите били яздили далеко-далеко към заник, че побеждавали и завладявали, че пак българи стигнали били — след Атиловата гибел — до топлите моря и Константиновия град, както и...

Старият Ерми отговаряше къде подробно, къде едносложно на неизчерпаемото любопитство на господарския син. Пред мене се разстилаше древното, широко разклонено минало на българските племена, гонени от беди, разлели се на преселения и завоевания, променяли неведнъж родина, закотвени плитко — по мое време — върху плоската, брулена от всички зли ветрища равнина северно от Понта Евксински... И аз имах въпрос към стария Ерми, макар да не го зададох: докога ли ще удържат българите сегашната своя родина?

Новините, които идеха до Фанагория от бойните поля — не едно, а множество боища, където хазарите ту биваха отхвърляни назад, ту напредваха стъпка по стъпка, — тия често тревожни новини ми даваха право да попитам: докога ще удържите? Но не смеех да допра болното за всекиго българина място, въпроса за хазарската напасть, която тежеше над Кубратова България като сянката на облак източни скакалци.

След като Аспарух отпрати паметта на племето, той дълго остана замислен, отсъстващ.

— Да почваме ли? — приканих го аз.

Разстлах върху мрамора неизписаната кожа и отхлупих чернилницата, и натопах перото.

— Гръцката азбука има двайсет и четири букви — подех. — Първата е алфа и се чете „а“.

Нарисувах я. Аспарух също потопи перо и повтори алфата върху отсрещния край на пергаментата. После се загледа неопределено.

— Удивителни неща разказва старецът Ерми! — промълви той.

— Удивителни! — потвърдих, за да преминем към работа: — Напиши ми сега десет пъти алфа!

— Ние също си имаме знаци, тях не познаваш пък ти! — внезапно бойко заяви Аспарух.

— Покажи ми ги! — усъмних се, защото нас ни учат, че варварите били безписмени. Аспарух начерта чудновати знаци — остроъгълни, многокраки, опасни някак си.

— Това е знакът на моя род, Дуло! — каза той гордо. — Това означава лък, това — кола, това — коне, много.

— Ти ми говориш за знаци, а аз — за букви — поясних. — Нека продължим, тогава ще разумееш разликата.

— Няма да продължа, докато не признаеш, че и българите си имат букви!

— Признавам — рекох кисело. — А ето и омега, последната от буквите. Тя се чете „о“.

— У нас такава няма. Виж, ако начертая едно търкало, то е знакът на Тангра. Сиреч — всичко: небе, слънце, земя, вода...

— Това ли бил богът ви! — слисах се.

— Че какво може да бъде бог, ако не тъкмо всичко? Нали няма по-голямо от всичко.

— Прав си — рекох. — Прочее, когато ромеецът иска да изрази „всичко“, той казва: „алфа и омега“. Тоест, всички букви между първата и последната.

— Не било оставало нищо извън вашите двайсет и четири букви! — разсмя се с пълно гърло ханският син. — Сиромаси!

Колко различно наистина гледахме ние — двама млади мъже — на уж единния свят! Прочее, в течение на нашите уроци се учеше не само Аспарух, учех се и аз — на варварска мъдрост.

9.

От описаната заран бяха изтекли пет месеца, на север зимата е безконечна. Половин човешки бой сняг бе натрупала тя — около двореца го газеха все въоръжени мъже. Във Фанагория се събираше голяма войска. Това бяха бойците, които, изнесли ред битки с хазарите, се прибираха зад двойната стена на Фанагория, за да лекуват раните си, да закърпят своята изтъняла поради дълго будуване и недоимък сила. Ранени, мършави, трескави — такива виждах навсякъде из вътрешната крепост. Те или ме следяха с безразлични очи, или свирепо се тренчеха в мене, не войника; май че не бе останало място за не войници в застрашената българска земя. Чувствувах се гузен пред тия мъже, опърлени от опасности, изстискани от мъка.

Отделно — бежанците... Към Фанагория вече с месеци прииждаха тълпи бежанци. Преследваха ги оправдани страхове, застъпваха ги по петите слухове за хазарско напредване. Подгоненият народ се добираше до Фанагория, препъвайки се о собственото си отчаяние. После безсилно го стоварваше във вътрешната крепост.

Без да се чувствавам (все още — не!) обвързан към бъдещето на българите, техните страдания ме тровеха искрено. Който е бил млад, ще ми повярва.

Освен съчувствието — нека призная, — ме моряха и зли предвиждания. Не бях забравил прокобните думи на ювиги, Кубрата: „Ако на василевса хрумне да насъска друг народ против българите, ще си останеш и без един син, Василие!“... А откъде да бъда сигурен на какво се дължеше растящият напоследък хазарски натиск над България? Знаех ли, дали ювиги не бе човек мнителен и бърз в мъстта? — Не знаех... Прекръстих се незабелязано в кожата си. „Пречиста! Дано хазарските пълчища да не са подбутнати от Византия!... Иначе, отиде си моята зелена младост!“

Из ходника се разминах със слепия Ерми и внука му. Аспарух пак бе слушал гласа на племето.

Този път не аз чаках ханския син — чакаше ме той. Докато размотавах всичко, което бях напластил отгоре си, Аспарух ме

изпитваше с поглед бдящ, враждебен. Изтръпнах, а привидно спокоен, заех се да разгривам на огъня вкочанените си пръсти.

— Война... — каза Аспарух. — Почти четири години се бием, но сега ни притиснаха с десет пъти по-много паплач... Баян воюва вече по Таис, пък аз седя във Фанагория и уча писмо!

— Ще дойде и твоят ред. Във Фанагория са скупчени поне пет хиляди конници.

— Броил ли си ги? — стрелна ме още по-зорко Аспарух.

— Не. Така, на око. Излишно ме подозираш!... — Ханският син се втренчи в подпухналите ми ръце, сякаш по тях искаше да отгатне дали са извършили предателство.

И кораво каза:

— От днес до края на хазарската война ще живееш при мене!

— Сполайти! Тук поне не вее от всички страни.

Види се, успокоен от моето безразличие (то беше само привидно), Аспарух взе да оглажда с длан кожата, която снощи бе изписал. Притеглих я, за да поправа грешките му. Не бяха много — ханският син напредваше и в учението бегом.

— Бъди готов, днес баща ми ще намери време да провери какво съм научил — предупреди ме той. — Така, между вестите и гончиите...

Вместо отговор, отново се взрях в Аспаруховото писмо.

— Чудесно! А можеш ли го наизуст?

Синът на хана затвори очи за по-пълно съсредоточаване и поде песен осма от Илиадата:

— „В плащ минзухарен, зора се разпръсна навред по земята. Мълновержецът...“

— Мълниевержецът — поправих го.

— „Мълниевержецът Зевс бе събрал на съвет боговете горе на най-извисения връх на Олимп многобъдест...“

— Многобърдест — поправих го пак. Аспарух продължаваше все по-настъпателно:

— „Тъй заговори им той, а безсмъртните слушаха мълком“

Когато свърши задължителните за днес трийсет стиха, не стаих гордостта си от неговите успехи:

— А викат, че за варварите била недостъпна елинската поезия!

— Ха! — възкликна той. — И Омир е бил варварин, признай си!

— Признавам, то е явно — казах с половин глас, понеже различих къntenето на бавни, тежки стъпки, които приближаваха.

Хан Кубрат ни направи знак да не ставаме. Той очевидно пестеше миговете, бе мрачен, угрижен, дори — болен наглед.

— Как мислиш, Велизарие — започна ханът направо, — ще го бива ли за учение? — Посочи с глава сина си.

— По-паметлив, усърден и бърз е от всичките ми съшколници — не лъжех, въпреки подобострастието, което винаги ме обземаше пред великия хан.

— Ще рече, нека продължава! — нареди Кубрат. — Българите все повече ще имат нужда от изучени първенци, все по-често...

Ханът потъна в мислите си и не доизказа своето наставление. Подир малко той проговори пак:

— Наплодиха се много племена, издигнаха се много владетели. През последните години ми се струва, че земята отесня... Това е загдето живеем тъкмо срещу Вратата на народите, та целият им порой тече пряко Велика България. Друго е било в прародината. Там...

Думите му прекъсна запъхтян тропот из ходника, че и доловимо пъхтене.

— Ювиги! — нахълта непознат чигот, страшно жилест млад мъж. — От вчера хазарите опленяват равнината между Таис и Танаис!

— А син ми Баян? — скочи отривисто ханът. — Какво върши Баян?

(Забелязах, че Кубрат се олюля.)

— Неизброими са този път хазарите, ювиги! Колят и робят, товарят на коли шатрите ни с все децата, отвеждат стадата ни!... Пустош ли ще стане Велика България, ювиги?

— Ще издържим и този път, не ни е първо! — без позволение се намеси Аспарух.

— Млък! — процеди баща му. — Ще ти позволя да говориш, когато научиш за какво е думата.

Хан Кубрат залитна повторно, но когато Аспарух понечи да го подхване, той отстрани младия си син с нетърпеливо движение.

— Раниха в боя светлия Баян — вече не така запъхтяно доложи чиготът.

— Каквото и да е, трябваше да ги спре! — кораво каза ханът.

— Вярвай бога, ювиги, чудо да бъде — не можем!

Ханът трудно (с болка някъде, личеше си) седна. Широкият му гръб потръпваше, огъваше се все по-ниско. Въпреки незнайното достолепие на този стар боец и властелин, дожаля ми за него. Не бяха за неговите години така тежки, убийствени удари.

— Таманската земя и Фанагория ще оставят за напролет... — рече на себе си Кубрат. — Зиме върви да плякосваш пръснати села, ала не е да обсаждаш яка крепост... До запролетяване има шейсетина дни...

Цял изтръпнах, осъзнавайки предметното значение на тази проста, точна сметка: подир два месеца дивият наплив на хазарите щеше да наводни злачните поля около Фанагория... Обсада! — най-безнадеждната от всички беди.

Както заповяда Аспарух, вече живеех при него в двореца.

Под бича на хазарските налети все повече българи от покрайнините на държавата прииждаха към Фанагория, понесли на рамо или на кон всичко, което бяха успели да спасят. Надзърнех ли през бойниците на дългия ходник, навсякъде виждах гъмжило от хора — шатрите им се досягаха, между конските крака се валяха дребни деца, около всеки огън се грееха бездомни.

Покъртен от тази печална картина, не усетих кога до мене бе застанал Аспарух. Още по-дълбоко ме покърти гласът му — тих, измъчен.

— Възможно ли е да ни забрави Тангра?... Нашите бойци (говорят вестителите) едва се крепели върху отсамния бряг на Танаис. Нощес доведе остатъка от конницата си брат ми Баян... Да би ги видял, Велизарие! Живи мъртъвци. Два месеца са се били непрестанно, брат ми — с подлютена рана и... А най-страшното все пак... Велизарие, сънувах лош сън!

Имах чувството, че Аспарух и сега говореше насън.

— Невинаги сънищата се сбъдват — опитах се да го пробудя.

— Много лош! — Аспарух не ме и чу. — Пролет беше, пролетта, която всички чакаме със страх. Цветове, зелени пасбища, слънце. А аз стоях самичък пред отрупана превисока клада. Върху кладата лежеше баща ми. Мъртъв!... Нещо говорех, крещях и плачех лудо. Тогава кладата лумна, запалена от невидима ръка...

— Това бездруго означава, че ювиги ще оздравее — изтълкувах със стиснато гърло.

— А защо от ден на ден отпада? Защо толкова време не е напускар постелята? Не помнех баща си болен. Тъкмо когато волята му ни трябва най-много, той... Ханът свършва, Велизарие!

Не думи бяха това, а стенание. Отпосле щях да науча, че освен радостта варварите не крият и мъката си, съвсем тъжно е да гледаш натъжен варварин.

Позволих си да уловя ханския син за плещите, дано му вдъхна упование.

— Разсъди само — казах му, — колко съдбоносни дела е изнесъл великият ти баща! Малцина властелини са в правото си да кажат на старост: аз възродих и укрепих една разсипана държава!

— Не ми трябва славата на баща ми! — възкликна Аспарух. — Искам да имам жив баща!

— Та той е жив, за бога... — продължих да го теша, когато мярнах, че зад гърба му приближават двамата негови по-стари братя.

Лицата им ми се видяха по-разстроени и от Аспаруховото; едрите, набити мъже крачеха в тъмна печал, сякаш в двореца някой вече бе починал. Съпровождаше ги непознат снажен боец, който куцаше силно — навярно той бе Баян.

Както винаги, двамата по-възрастни синове на Кубрат не ме забелязаха, а най-възрастният наистина не ме познаваше. Той се обърна само към Аспаруха:

— След залез ювиги ханът желае да принесе жертва и да чуе гадателите. Сбери всички негови хранени хора в големия трем!

10.

В големия каменен трем владееше полумрак — робите бяха втъкнали борина в халки по стените. После те пренесоха господаря си ведно с постелята му — десетина пласта най-редки кожи. Не бях виждал ювиги хана от петдесетина дни, но щом го зърнах, оправдах отчаянието на Аспаруха: баща му си отиваше — тъй изглеждат смъртниците.

Върху челото на стария владетел — прибелял, стопен и необяснимо отдалечен от всички нас — лежеше изстинало примирение; само горящите очи напомняха неговата неукротимост и душевна сила. Две прозрачни ръце се открояваха всред кожите, но и те бяха без живот.

Хранените хора се развълнуваха глухо. Долових сподавен стон, скрито мъжко подсмърчане. Когато Баян, Котраг и Кубер коленичиха до бащината си постеля, отпуснахме се на колене всички ние. Нарочно бях излязъл най-напред — никога не бях присъствувал на езическо приношение.

Вляво и вдясно стояха прави великите боили, първожрецът и четирима обикновени жреци. От едната ми страна бе Аспарух, а от другата — старецът Ерми с внук си.

Докато се озъртах, жреците въведоха вързано куче, една от хубавите хрътки, с които ювиги ходеше на лов. Животното с радост позна господаря си, то се теглеше и подскачаше, цялото устремено към болния. Но тутакси усетило, че в постелята на хана се е притаила и смъртта, кучето клекна на задни крака, източи врат и взе да вие като гладен вълк.

— Животните предусещат края на господаря си... — прошепна слепият старец.

— Започвайте! — надвика кучешкия вой ханът с глас, който сякаш идваше от миналото му, ненадейно могъщ.

Двамата жреци придърпаха хрътката към четириъгълен дялан камък, издигнат посред трема; всеки от тях улови преден и заден крак на животното. Те го опънаха по гръб върху жертвеника. Тогава изстъпи

първожрецьт, много висок, попрегърбен — най-пищно украсеният от всички българи.

Той изтегли широк и крив нож, вдигна го над главата си, докато шепнеше нечуто заклинания. И тъкмо когато си мислех, че ония двама вече ще изтърват кучето, понеже то се противеше лудо на силните им ръце, първожрецьт с ловък удар разпори хрътката от гърлото до опашката.

След миг двамината жреци, опръскани до веждите в кръв, отпуснаха желязната си хватка. Кучешкият труп увисна на четири страни върху жертвения камък, кървави струи потекоха по мрамора. Проточил шия като камила, аз виждах как димящите вътрешности на жертвата още потръпваха в гърч. Над тях се наведе великият жрец, изучаваше ги. В трема би се чуло, ако паднеше игла.

— Сърцето на кучето, това си ти, ювиги! — обяви първожрецьт. (Той изтръгна сърцето и го стисна в юмрука си.) — Топчесто и кораво като речен камък... Ще рече, имаш напреде дълги години здраве, години на власт и слава... Всяка друга вътрешност е подчинена на сърцето, ювиги. Сиреч, твойт народ и в бъдеще ще ти се покорява, ще те крепи, за да го водиш мъдро. Ти ще достигнеш величие, което...

— Не за живота си и не за властта си питах аз Тангра! — прекъсна ласкателствата му хан Кубрат. — И без тебе зная кога ще умра... Аз умирам, българи!

Усетих как се изправя всеки мой косъм — неописуемо бе величието, с което обявяваше своя земен край един владетел. Застинали дотук благоговейно, българите не сдържаха повече сълзите си; по страните на мнозина изпрацачи се стичаха едри капки. Мъжки плач...

— А какъв е въпросът ти към Тангра, ювиги? — произнесе оскърбен първожрецьт.

— Отгатни го и отгатни отговора му по утробата на жертвата! — заповяда ханът.

— Аз тълкувам волята божия, но не чета помислите на смъртни — отказа му първожрецьт. — Ти никога не си ми искал да докажа своята дарба на тълмач между бога и тебе. Защо точно днес?

— Защото днес трябва да взема последно решение. Утре или след месец не ще мога да пререша...

Настъпи нетърпима тишина. Хан Кубрат изпитателно гледаше първожреца, а първожрецът отведе поглед. Чувах да се отцежда кръвта на хрътката.

— Намерете Пагане! — неочаквано заповяда ханът. Аспарух скочи и излетя навън като стрела.

Не бях в състояние да определя колко време изтече преди на вратата да застанат Аспарух и Пагане. Въпреки страховете ми, въпреки ревността, не можах да не си призная: „Богородице, колко са хубави! Как са си лика-прилика!“

Те за първи път бяха заедно пред очите на хана. Долавях и горестта, и сваяна, но и щастие то им, че са се изправили един до друг като годеници пред най-важните мъже на държавата.

Това трая само миг, той ми се стори дълъг поради напрежението, което внесе.

— Ела насам, дъще Ишбулова! — властно и ласкаво я извика ханът.

Пагане се отправи към постелята му с припрените си, гъвкави стъпки. Тя направи поклон много ниско и се задържа така, докато ханът не ѝ подаде ръка. Пагане я пое, благоговейно допря челото си до нея.

— Във Фанагория говорят, че Тангра бил те белязал с ясновидство, Пагане — рече той благо. — Кажи ми, отгатваш ли какъв въпрос отправя душата ми към него?

Беше ми страшно да ги гледам така: впили поглед в поглед, сякаш великият хан откриваше душата си, а младата жена я приемаше открито. Главните се отразяваха в техните зеници, затуй ми се привидя, че между Пагане и Кубрат припламват синьо-червени искри.

— Разбрах!... — тихо каза ясновидката. — Ти искаш Тангра да посочи път на народа ти. Тебе те мъчи черна грижа: що ще бъде с българските племена след... кончината ти.

— Така е — призна старият хан и се отпусна в постелята си. — Дано чуеш и ответа на Тангра!

Пагане се изправи съсредоточена, гърбом към жертвения камък. После, с израза на онези, дето ходят насън, тя се вторачи в кучешкия труп.

— Колко малко кръв върху жертвеника!... — промълви Пагане. — Тоест, малцина българи ще останат във Фанагория...

— Нима Тангра желае нашия свършек? — с упрек възкликна ханът.

— Не, ювиги! Виж, почти всичката кръв е изтекла на три страни, към три от земните посоки. Север, запад, юг... — изброяваше Пагане като ги показваше. — Тангра иска от тебе да разтроиш българите според най-големите им племена и да ги отправиш накъдето той ти сочи. За да се спаси от гибел поне едното...

— Нещо такова премислях много ноци — призна ханът. — Българите трябва да си търсят нова родина! Защитена сигурно от самото велико естество.

— Всесветли, как ще оставим крепостите си, градени с толкова труд?

Беше проговорил кавханът, Кубратовият брат, мъж на средни години, почти Баянов връстник.

— Не за първи път българите ще напуснат съграденото от тях... — с болка рече Кубрат. — Но, ако се покорим на волята на Тангра, няма ли да разкъсаме своите сили?

— Няма! — твърдо отговори Пагане. — Всред тварите в морето се среща чудновата твар. Разкъсаш ли я на части, от всяка нейна част отново израства едно цяло животно. Стига българските племена да открият земи спокойни, тучни, и трите ще пораснат до цяла нова държава...

— Че ние я носим в себе си, тази държава! Нали и тук, където процъфтя Велика България, преди векове сме дошли като гонени преселници? — сякаш въвлечен във вярата на Пагане, хан Кубрат трескаво продължи думите й. — Синове мои! — обърна се той към тримата коленичили пред постелята му. — Чуйте последната ми воля!... Ти бе роден за хан, Баяне, най-тежкия жребий се пада на хана. Остани с оногурите и до последно брани Фанагория! Така братята ти ще спечелят време, така врагът ще загуби време преди да се впусне по следите на преселниците...

— Ще браня до последно Фанагория! — сурово отсече Баян.

— Синове мои! — положи ръце върху раменете на Котрага и Кубера старият хан. — Вземете племената на котрагите и кутригурите, търсете им нова родина!

— А кой да поведе оногундурите, ювиги? — попита Баян. Очите на хана спряха до мене. Върху Аспарух.

— Тях ще поведе хан Аспарух! — заповяда Кубрат.

— Не! — скочи ужасен четвъртият хански син. — Не съм достоен, не съм готов за властта, татко!

— И аз не бях готов преди трийсет години — с умора изрече Кубрат. Направи ме голям владетел неволята на народа ми...

Настана мълчание. Цялата кръв беше се отляла от лицето на Аспарух.

— Не може ли да ме отмине... — не доказа той плахата си молба?

— Не може! — закова хан Кубрат. И пак мълчание.

— Предай ни своята воля и твърдост, татко! — промълви след малко Баян.

Той пръв се наведе за сбогом над бащината си десница. Ювиги окачи на шията му едно от своите сребърни огърлия. Последваха Котраг и Кубер — те също получиха хански отличия. Имаше нещо сърцераздирателно в суровата простота, с която живите се откъсваха от обречения.

Идеше ред на Аспарух. Преди да се прости, той отиде при Пагане, улови я за ръка и я накара да застане редом с него.

— Щом е дошло до сбогом, татко — каза Аспарух разплакан, — благослови и бъдещата ми невеста!

Хранените хора, досега удавени в скръбта си, глухо се разшаваха; чух многогласния им ропот.

— Не мога, сине, дори пред смъртта си да погазя закона ни... — отговори хан Кубрат. — Ти вече си хан и ще ти избере жена съветът на боилите... Никога не съм споменавал, че е леко да бъдеш владетел.

Въпреки че не виждах Аспаруха в лице, отгатвах страданието, което изпитваше — двойно страдание от раздялата с баща си и от бащиния му отказ. Прегръдката, в която той обви стария хан, неговите ридания върху Кубратовото рамо, обърканите целувки, с които покри ръцете на баща си — всичко ме разтърси тъй, че тихом се измъкнах от ходника.

Гледах през бойницата смълчания бежански стан във вътрешната крепост — месечината го огряваше зелено мъртвило. Плачеше сърцето ми пред цялата неизвестност, която ме очакваше от утре — кой ли от младите ханове щеше да ме получи като наследена вещ?

Край мене преминаваха мълком ония боили и жреци, които бяха си взели сбогом с умирация. Те изглеждаха така потънали в нерадостни мисли, че колчем понечвах да се обърна към някого, отхвърляше ме назад неговата затвореност. А ханските синове така и не се отдалечиха от постелята на баща си. Нямаше кой да ми обади моето бъдеще.

Тогав се зададе старецът в черно с внука си. Момчето бършеше сълзи, като с другата ръка грижовно крепеше слепия.

— Взехте ли си сбогом с ювиги? — гледах да ги заприказвам.

— Не съм достоен да целуна ханската ръка — кротко отвърна старецът.

— Кажи ми, старче — бързах да узная аз, — дали всесветлият нареди при кого от младите ханове ще остана заложник.

— Разпореди се. Ще потеглиш с Аспаруха, защото той поема към вашите предели.

— Сполайти за вестта! — сграбчих ръката му и я целунах.

Истина си е, че — в целия предсмъртен мрак, който тегнеше над аула и Фанагория — мене ми просветна: Аспарух... Все още не бях наясно (и нямаше как да бъда) какво щеше да означава в едва начеващия мой мъжки живот това име. През дните, за които говоря, то нямаше ни тежест, ни блясък — бе име на един обикновен млад мъж, стъписан пред необикновения си жребий.

11.

Старият хан сякаш по своя воля не доживя пролетта, от която всички се бояхме. Той угасна през прозрачната предпролет, когато по пладне снегът взе да омеква, а от шушулките се стичаха бистри капки. Гледах купчината (не купчина, а цял хълм) черна пръст, която българите за една заран бяха натрупали върху пепелта на великия си хан. Тъгата им се предаваше и на мене — приближаваше нова раздяла.

Ония, дето бяха присъствували на погребалното тържество, бавно се разотиваха. Влязох заедно с тях през крепостните врата във вътрешния град, запустял, сякаш връхлетян от болест. Няма нищо попокрътително от картината на едно умиращо човешко живелище — негова кръв довчера са били работните хора, неговият дъх е бил работният шум. Изтичаше пред очите ми кръвта на Фанагория...

„Сега му е времето за бягство!“ — рекох си, внезапно и за мене. Изглежда това неосъзнато намерение бе тлеяло отдавна в помислите ми, а сега лумна — подклаждаше го извънредната сгода за бягство, неповторимият случай: днес или никога!

Погледът ми крадешком премина през лицата на опечалените — далечни, чужди за всичко земно. „Ако потегля с Аспаруха, къде ще ме търси баща ми след година или пет? — съобразявах аз и гузен, и съблазнен от постижимостта на моето освобождение. — Къде ще търся аз кораб за Константинопол?... В суматохата никому ме е до мене, ще се стопя из горите, докато...“

И тъкмо тогава видях — извън шествието на първенците — да пристъпва Пагане. Безпределно тъжна, посърнала, съсипана. „Не мога, не мога да се откъсна от нея! — изплака сърцето ми. — Покойният хан не я съчета с Аспаруха... Може би един ден тя... ще забележи, че съществувам...“ — това беше пък надежда. Между страдание и надежда се люшкаташе юношеската ми душица, аз крачех безволно из фанагорийските улици, в плен на жестоко раздвоение и на отчаяна любов.

Ханските синове бяха чакали погребението на баща си, за да се впуснат в път. Готовност за това те вече имаха от дни. При българите

тя означаваше скатани и натоварени на коне шатри, грамадни кожени вързопи върху други коне, където умело се крепяха най-ситните деца. Всяко, достигнало седем-осем години, седеше само на седло. При преселението българите нямаше да яздят върху гол гръб, а на седла с множество окачалки по тях: за оръжието и за по някой кован съд, за мяха за кумис, за навитата като тръба постеля.) Малък брой запрегнати коли щяха да возят недъгавите и болните.

Събрахме се за последен път в аула преди племената да потеглят. Братята бяха си поделили и боилите на баща си, тъй че зад всекиго хана образуваха полукръг четирима най-видни големци и първожрецът на племето, и паметта му. Зад Аспаруха бях седмият негов човек.

Великият жрец при Кубрата, който не принадлежеше никому от новите ханове, им даде знак. Те изстъпиха пред хората си, запретнаха ляв ръкав. Ръцете им заприличаха на странно цвете от вплетени пръсти и доверчиви длани.

Великият жрец направи върху тия длани с ножа си ряз, колкото да прокапе кръв — те не трепнаха. Сетне всеки от братята накваси устни в кръвта на другите трима.

— Заклех се! — казаха те просто.

— От днес сте не само братя, но и съюзници до смърт! — изрече първожрецът. — Тангра ще ви накаже с безплодие, ако пристъпите клетвата си. Където и да бъдете, бъдете единно цяло: живи части от Велика България!

— Не трябва ли преди тръгване да погребем и тебе, велики? — отправи му Кубер учтиво въпрос, от който прималях.

— Ще ме погребат робите ми — спокойно отговори първожрецът. — Аз зная дълга си: нямам право да преживея ювиги хана, комуто вярно служих.

От аула ханските синове излязоха по реда, по който бяха се появили на бял свят. Най-старият брат кораво прегърна всекиго от помладите, а по израза му, затворен и суров, се четеше обреченост.

— Давам дума да задържа хазарите до ранна есен. Най-много... — пестеливо обеща той на сбогуване. — Бързайте, не спирайте из пътя! Скъп е всеки ден...

Втори излезе из бащиния си аул Котраг. След него — Кубер. Младите ханове крачеха шумно из пустите ходници, осиротелият камък отекуваше: сбогом, сбогом!...

— Отива си животът от аула и от Фанагория... — промълви Аспарух.

Останал сам с шепата свои хора в големия трем, подир разлъката с братята си той беше вече кръгъл сирак.

— Така се надявах да не настъпи никога този час!... — изговаряше мислите си младият хан, безпомощен, разстроен. — Така вярвах, че баща ми ще се привдигне!... Тъй исках да ми се размине теглото на властта!...

В бъдеще щях да опозная кавхан Авитохол, брат на Кубрата и старейшина на рода Дуло. Но в оня ден за мене той бе непознат — държеше ме на разстояние неговата едносложна, груба дума.

— Аз, най-старият от рода Дуло — за първи път неедносложно подхвана Авитохол, — ще потегля с ювиги по волята на покойния. Брат ми разсъди, че хан Аспарух няма ни години, ни знания, ни опит за държавни дела. Аз ще бъда винаги до тебе, аз ще помагам на решенията ти, аз ще възпирам от грешни стъпки твоята неука младост.

Това три пъти натъртено „аз“ се наби неприятно в ушите ми, но не беше прозвучало така и за Аспаруха.

— Да ти даде Тангра дълги години живот и власт, чичо! — обгърна той кавхана със същия поглед, с който бе благоговейл пред баща си.

Аспарух пристъпи към каменния зид, където по обичай бе седял всред своите хранени хора покойният; младият хан плахо и нежно погали зида, погали мрамора, излъскан от стъпките на баща му.

— Сбогом! — произнесе той.

И като измъчено се насили да изобрази решителност, заповяда:

— Тръгваме!

12.

Ето и движението, с което не само свикнах — дотам се сраснах с него за дълги години, че взех да се мисля роден чергар, който по случайност е проживял уседнало двете свои първи десетилетия.

Яздехме и яздехме — много дълго всеки мой спомен ще започва с тия думи, язденето беше наше битие...

Начело на безкрайния конен строй неизменно вървеше ханът — самотно, на цяла стрела разстояние от първенците си.

— Както и да ме разуверява тарканът Севар — казах през ранните дни на преселението ни, — смятам за опасно ювиги да язди тъй далече от чиготите си.

— Опасно е, разбира се — отговори ми кавханът Авитохол. — Но как иначе ще познаят ония, които може да срещнем, че преминава не сбирщина, ами се мести държава? Прочее, вижте го хана ни, вижте ни белезите — посочи конските опашки и среброкования знак на рода Дуло, — вижте ги храненияите ханови хора!

— А ако ювиги попадне в засада?

— Засади из пътя ни, разбира се, ще има. Но първата стрела рядко улучва, пък и ханът е в ризница.

— Велизарие! — викаше се отдалеко, да, викаше ме ювиги.

Боднах сурата кобила и го настигнах.

— Искам да те попитам — каза Аспарух. — Какво знаеш за края на света? Ето защо — ние вървим из Пътя на народите, вляво и вдясно от него, чувал съм, живеели все словени...

— По нас се говори: „многобройни като морския пясък...“.

— Навярно така е. Но аз те питам друго: не води ли към края на света нашият път?

— Не зная, ювиги — смънках. — Казват, че земята съвсем се свършвала някъде на заник. До там обаче има много място.

— Много! — нетърпеливо повтори Аспарух. — Кое наричаш така? Три месеца, година или десет?

— Не зная... — признах си пак. — От Константинопол пътуваме все по вода, слабо познаваме сушата отвъд Истъра.

— Истърът, това е Дуна. Защо не преминавате отвъд него?

— Тази преголяма река е нашата граница с варварството. Северно от нея гъмжат незнани опасности.

— Тъъъй... — умисли се младият хан. — И все пак, какво има между ей това място и вашите граници? Дали там някъде не зее пропаст без дъно и без отсрещен бряг? Или пък (нали през дългите зимни месеци звездите не се виждат), ще обикаляме в кръг из тази неизбродима, винаги еднаква равнина? Не те ли плаши безбрежността, Велизарие?

— Уви, не мога да отрека, че ме плаши...

И продължихме да яздим мълчаливо, всеки зает с разсъжденията си за края на света.

— Вече няма да вървим по мрак! — заповяда надвечер ханът.

Той беше спрял под китка стари дървета, рядко разнообразие из еднообразния ни път. Изтеглих своя кон встрани от човешкия и конски поток, за да препредавам ханската заповед. Скоро върволицата се нагъна, образуваха се пръснати купчинки от животни и хора. Мъжете се запретнаха да разпъват шатри, други се разполагаха под открито небе в огромните си кожуси. Чаткаха огнива, боязливо заприпламва пушливо изсушеният конски тор — него предвидливите изселници също носеха в мехове, натоварени върху седлата им.

Тръгнах през влажния пролетен сумрак към дърветата. Под ниските им, едва раззеленели клони бе разпъната ханската шатра с високите знаци. Заварих Аспарух — разседлавайки — да измъква изпод седлото плосък и корав къс месо. Той седна кръстато, опря го о някакъв пън и взе да дяла тънки резени. Подаде ми няколко.

— Хубаво се е стоплило! — отбеляза ханът, докато зъбите му работеха здраво. — Омекнало е досущ...

Какво ти омекнало! Преглътнах неохотата си, но не и коравото като волска кожа месо. Аспарух ми рече между хапките:

— Ще трябва да свикнеш със сушеното кобилешко! Просото ни е малко, наредих да го пазят за кърмачките и за най-ситните деца.

Продължих да се пъна и пъшкам, ръфайки. Бях гладен. Ханът пък привърши и ми заповяда:

— Върви, намери Пагане!

Не ми се полагаше да отговоря, а и не бих имал сила за отговор. Откакто бе започнало преселението ни, Аспарух не само че не беше се

срещал с Пагане, но дори и не спомена ни веднъж името ѝ. Този рязък обрат у него ме преизпълваше с несмели надежди — може би отказът на умиращия Кубрат да съчетае влюбените наистина беше ги разлъчил. Болезнена (понеже — насилна), тяхната разлъка с времето щеше да се освободи от болката, щяха да ѝ свикнат, какво ли не постига навикът? И тогава... Христe, дали имам право да се надам?

През стана ме упътваха огънчетата, от по три шепи сух тор. Те едва мъждееха, но изпъстриха нощното поле докъдето поглед стига. Край всяко едно вечеряше по цяла челяд. Българите ядяха същото, каквото и ханът им — солено и кораво кобилешко. Скъпернически отпиваха кумис. И смееше ми се, и ми се плачеше, когато виждах най-малките да сучат направо от кобилата — те стояха по две, по три и всяко търпеливо чакаше да се засити предишното. Чакаха без думи и хленч, а си личеше колко са гладни: очите им не се отделяха от кобилешкото виме.

Търсейки Пагане, вглеждах се във всяка жена. Господи, дано не я намеря! — молах се наум. — Два месеца, речи го, ювиги не я потърси, та аз, глупакът лековерни, си виках: забрави Пагане... Уви, не я бил забравил!...

Когато най-после открих любимата на Аспарух, тя седеше пред сиромашката им шатра и край догорелия огън с майка си и с малките си братчета. Челядта беше се навечеряла. Пагане свидливо прибираше трошиците сушено месо в стара торба. Едно от момченцата посегна към торбата, а Пагане го побутна към кобилите — да се насуче. Заета с грижите си, тя ме съзря внезапно и замръзна в тревожно очакване.

— Поздрав, Пагане! — казах, задавен от вълнение. — Ювиги ханът те вика.

— Ако бъде за гадаене — с внезапна суровост се намеси старата, — то не е твоя работа, дъще! Сама усещаш, не си същата откак гада на покойния хан... Закрея дъщеря ми, чужденецо! — обърна се към мене старата жена, а аз отгатнах в чертите ѝ угаснала хубост, младата днес хубост на Пагане. — Закрея, пък тя ни е за баща, нали мъжът ми погина в силите си... Дано съхне от черна любов, ще ѝ мине. От болест дано не е!

— Яка съм аз, майко... — сякаш молеше за прошка Пагане. — Не бой се, няма да гадая вече!

И младата жена припряно се упъти през нощта, осеяна с умиращи огънчета. Тя стъпваше пред мене като властна господарка, следвана от своя роб. Плетях нозе подире ѝ, от сърце нещастен — усещах как вехнат едва покълналите ми надежди.

Аспарух, очаквайки ни, сновеше неспокойно пред шатрата си. За разлика от другите, ханският огън бе стъкнат от истински дърва, та пламтеше ярко — единствената щедра светлина в сред заспиващия стан.

Последните крачки към хана Пагане извървя почти тичешком, а Аспарух я посрещна, разтворил обятия. Вместо да се приюти в тях, Пагане ненадейно коленичи.

— Желая на ювиги хана трайна и честита власт!

— Какво правиш! Защо? — възкликна той огорчен. — За тебе не съм ювиги ханът, слънце мое, аз съм Аспарух, Всичко си е същото, същото ще бъде!

С болка му се усмихна Пагане и — поклати глава като да отърси лоши мисли. Аспарух я поведе към огъня, аз се повлякох след двамата, чувайки ги как се галят с тихи думи.

— Няма да се махна докато ме не изпъдят! — рекох си злобно. — С присъствието си ще им попреча да...

— Безкрайна ми се стори жалейката по баща ми, нали бе запретено да те виждам... — говореше ласкаво Аспарух. — Днес тя свърши, душата на хан Кубрат е стигнала при Тангра... Татко сега ни гледа от небето, Пагане — отправи поглед към месечината ювиги, — той се радва, дето пак сме заедно. Завинаги!... — прегърна я.

И усетил колко изтъняло е тялото, което той топло познаваше, Аспарух улови брадичката на Пагане, взря се в очите ѝ.

— Стопила си се просто! — промълви той уплашен. — Нима си мислила, че мога те забрави?

Пагане пак поклати глава без отговор.

— Какво ти е? Невярна болест ли?... Кажи ми, Пагане!

Тя улови с две ръце главата му, прошепна му нещо на ухо. Веднага се сетих, а и всеки ще се сети що беше то. Стиснах до болка зъби, за да не изкрещя. Но двамата нищичко не забелязваха.

— Слава на Тангра! — високо благодари Аспарух и Пагане изчезна цяла в прегръдката му. — Още през първия си ден при бога баща ми е измолил от него да ни съчетае...

Те седнаха до огъня, аз понечих да отмина — сърцето ми не издържаше повече.

— Стой тук! — заповяда ханът. — Тази нощ има да обмислям много, трябваш ми.

Струпах се като подсечен от тази безмилостна заповед, а влюбените веднага ме забравиха — тъй трепетно вдадени в срещата си, която бяха жадували два месеца. Настрани от тях, чувах само Аспаруховия глас. Пагане отвърщаше тъй тихо, че по-скоро отгатвах думите й.

— ... затуй те и извиках — продължаваше Аспарух. — Исках да знаеш, че утре ще събера съвета уж да ми избере жена. А истината е, че жена аз вече си имам! — натърти той.

При все, че острих уши, отговорът на Пагане пак не стигна до тях.

— И това ми била най-смелата жена от Фанагория, най-изкусната, най-одарената! — засмя се ханът. — Моя плашлива женска душице! — сгуши той Пагане под наметката си. — Кълна се, утре вечер ще изпратя кавхан Авитохола да те поиска от майка ти!

— Аз съм ювиги хан! — отсече Аспарух с дързост, която ми напомни покойния.

13.

Бях легнал върху постелята на чигота в ханската шатра, понеже трябвах на господаря си посред нощ, а господаря още го нямаше. И аз на негово място не бих се прибрал до зори — виках си, разтерзан от ревност и мъка. Сега те... Не! Изтръгни Пагане от сърцето си, Велизарие, тя вече е жена на друг.

Мразя ли го? — зададох си откровен въпрос. Изпитвах към своя господар по-силно от омразата чувство, но и... Нека си призная — и обич. Роб си ти, Велизарие, роб! — унижено се самобичувах. Беше ми до плач, а лежах със сухи очи.

Тогава чух навън бодрата повеля на хана:

— Обадете на хранените ми хора да се съберат по зазоряване на съвет, защото с утрото ще потеглим!

После Аспарух отгърна входа, внесе борина, огледа ме. (Правех се, че спя). Кракът му леко ме разтърси, както през заранта на запознанството ни.

— Тази нощ ние с тебе няма да мигнем — съобщи ми той с радостни свитки в очите. — Утрешният бой ще бъде суров. И въпреки всичко, ще го спечеля, обзалагам се!

— Не бъди толкова уверен, ювиги! — казах уж съчувствено, а всъщност злорадо. — Първенците ти ще се опълчат като един против Пагане.

— Конникът Ишбул е загинал в бой — отрязва Аспарух. — Тоест неговата дъщеря е по-знатна от дъщерите на всякакви живи големци.

— Това — по закон ли?

— Не. По човештина... — И ханът продължи: — Защо например да не бъде на моя страна чичо ми? Че мене ме отгледаха в неговата шатра, защото той имаше жена, добра жена, пък майка ми умря отдавна. Не може да ме нарани кавханът, твърде близки сме по кръв. И после, не му е до това да ми избира невеста, на сърцето му лежи страшна грижа: с Баяна останаха да се бият неговите трима синове...

— Ала другите първенци имат дъщери за даване — напомних му. — По обичай ти трябва да вземеш жена от висок род.

— Колко мрачни са винаги предвижданията ти, Велизарие! — без упрек рече Аспарух. — Чудя ти се как сам търпиш тяхната мрачина. Говори си! — усмихна се честито той. — Аз пък вярвам, че утре вечер кавхан Авитохол ще доведе Пагане в шатрата ми... Иначе не може!

Аспарух и не подозираше причината за моето все мрачно настроение, което през оная нощ ме накара да проговоря непредпазливо:

— Досега не съм посмелял да ти задам въпроса, който ме гложди, ювиги: защо тъкмо с мене навикна да делиш най-важното за себе си, най-съкровено?

И веднага разбрах, че съм сбъркал — на Аспарух бе непознато притворството.

— Ти доста неща знаеш и доста трезво разсъждаваш. Велизарие, понеже си живял и другояче, а не само като нас — поясни ми той. — И после, ти ми принадлежиш, мой имот си. Нямах ни глас, ни права. Дори при твой помисъл за измяна (Пагане завчас би го отгатнала), ще те убия, без никому да дам сметка за това. Нашият съд съди само свободните люде.

След като изрече този съвестен и открит отговор Аспарух седна на своята постеля и се умисли — аз изчезнах за него. Ето, такива са варварите — заключих мълчаливо, смазан от тежестта на своето робско положение, което един варварин мисли за най-естествено. — За тях е законна откровеността, не ще те пощадят с лицемерие.

Нищо чудно, че след Аспаруховите обяснения предпочетох да изляза на хлад. Въздъхнах си два-три пъти, но вече не ми се плачеше — може би през онази мъглива, студена нощ започвах да възмъжавам...

А! — привлече вниманието ми безшумно раздвижване. В горичката току-що беше се изтеглил някой, който е стоял зад шатрата на хана. Подслушвали са ни!... Примъкнах се по корем към старите дървета — неизвестният нямаше как да напусне сянката им, без да го съзра. Не се излъгах, подир малко той прибягна през поляната към шатрата на първожреца. Нещо повече, след време великият жрец излезе, а от съседните шатри към него се присъединиха неколцина. Бих се обзаложил, че са боилите от съвета.

Все влачешком се прибрах при хана. Аспарух спеше блажено в кожух и ботуши. Навремени по устните му пробягваше усмивка — дори на сън той се виждаше младоженец. А аз седнах на втората постеля, подпрях чело, разкъсван от ревност и обида. Ясно беше, че щях да посрещна утрото буден.

14.

Първата светлина, която проби ниските облаци, разбуди хана.

— Готви се! — каза ми той. — След малко ще почне съветът.

Аспарух мигом бе отърсил сънната отмала от себе си; разкърши се (при което за кой ли път му завидях за това безупречно тяло, за пъргавината и завинаги дейната воля, дето и сега изстреля хана навън). Той отиде до корубестия дървен съд, без колебание се раздреша в пронизващия хлад, наплиска с нощно ледена вода рамене и гърди. Изтри се до червено с къс груботкана вълна. Подир, него аз едва понамокрих лицето си — брррр.

Докато Аспарух обличаше своите обикновени походни дрехи, донесох му ханските знаци: огърлието и меча.

Всред българите по правило се молах богу извън чужди погледи — защо да ги дразня? Но в онова предутро бях тъй разстроен, че открито направих молитвата си, обърнат към изгрева, и се прекръстих трижди.

— Така ли служите на бога си вие? Толкоз ли само? — удиви се ханът.

— Толкоз — потвърдих смирено.

— Сиреч, вярно било, че не принасяте жертви на молитва.

— Христос ни запретява да убиваме.

— Че как ще побеждавате с такъв страхлив бог? Бездруго ще пропаднете — с увереност предвидя Аспарух, а аз вдигнах рамене, не ми беше до спорове.

Междувременно той се дотъкми. Вече се забелязваше движение пред стана на първенците.

— Ювиги — поколебах се за кратко между любов и дълг, но у мене надви дългът, — бъди нащрек! Нощес сварих някого да подслушва зад шатрата ти, проследих го — неизвестният влезе у първожреца.

— Цена нямаш, Велизарие! — похвали ме ханът засмян. — Забрави снощните ми корави думи. Татко казваше, че властта правела

човека корав, за да издържа тежестта ѝ. Види се, вярно било. Прощавай за снощи!

Той небрежно прехвърли ръка през рамото ми, без да го е еня, че си оставам скръбен. И понеже вече не го свърташе, упъти се към мястото на съвета. Там бяха се скупчили великите боили и боритарканът, кавхан Авитохол и първият всред жреците.

Съветът седеше кръстато и в кръг. Само аз, като човек хранен, но без права, коленичех извън кръга. Небето на мократа пролет бе паднало тъй ниско, че допираше челата ни — бяла мъгла се кълбеше наоколо, не съзирахме върховете на дърветата. В нея мъжките гласове глъхнеха някак зловещо, задгробно.

— Тангра току-що ми обади за какво си ни свикал тази заран — тежко се обърна към хана първожрецьт. — Ти искаш...

— Знаеш го не от Тангра, а от чигота си, когото нощес проводи да подслушва! — кипна от първите му думи Аспарух. — След като съветът ни започва с кощунствена лъжа, как да се доверя на добрата му воля?

— Длъжен си да се довериш! — каза кавхан Авитохол. — Съветът, дори и без нарочни напътствия от Тангра, само ще повтори сетното слово на баща ти. Покойният хан отказа да благослови твоята женитба с Пагане, защото против тази женитба е законът!

— Кой закон запрещава на хана да вземе най-личната жена от племето? — хвърли се като в бой Аспарух. — Нейната хубост, ум, изкуства и чарове ще бъдат от висша полза за властта ми, а оттам — и за целия мой народ.

— Вярно — съгласи се първожрецьт тъй готовно, та едва не паднах от изненада. — Не спорим, че Пагане е съвършенството, получило женска плът. Съвършенство! Е, какво следва от това според прастария закон на българите?

Моето пълно недоумение в онзи миг имаше две причини — не бях чувал за българския закон по въпроса за съвършенството — едно. Второ, не разбрах защо при натъртената дума Аспарух скочи, сякаш го клъцна усойница. Той изглеждаше толкова уплашен, че все пак проумях — предстоеше ни някакъв ужас.

— Редно е сам ханът да помни и да напомня на народа си законите, низпослани ни от Тангра. Като дете си учил закона, ювиги, изречи го сега!

Така му нареди първожрецьт. Изтече време преди Аспарух да изшепне зададено:

— Щом българите открият... съвършен по дарби помежду си... те нямат право... да го държат в несъвършения човешки свят... Длъжни са най-бързо да... го отправят при... Тангра, за да му служи... отблизо.

Христe, що означаваше това! — дори не смогвах да вникна в потреса, поради който ювиги едва не загуби свят. С неистова воля той се овладя и изсъска диво:

— По този закон никога не е била съдена жена! Той е за мъжете.

— Ще рече, всред българите до днес не се е раждала жена, съвършена по дарби. Множество дарби закуп — това е голяма рядкост.

Бе очевидно, че отговорът на първожреца е бил подготвен.

— Какво ще стане с народа ни, със застрашения ни народ, ако почнем да го лишаваме от майки? — продължи да настъпва сляпо ханът.

— Ти сам знаеш закона, ювиги! — глухо се обади и кавханът. — Грях е да си присвоиш жената, която по орис принадлежи на Тангра.

— Не може! — викна Аспарух. — Пагане вече е моя жена, щом носи моето дете!...

По нас никой и никога не би издумал такова неприличие пред свидетели, но при варварите е друго. Видях обаче, че и българските първенци се възмутиха, макар не от това, дето един плод не е бил благословен чрез брака.

— Според прастария закон на българите всяка майка е свята и защитена — мрачно рече Авитохол. — Ала нередно е да създаваш деца, когато баща ти лежи на смъртен одър или го жалееш! Ако това дете се роди, то ще донесе черна беда на българите.

— Съветът реши по закон, ювиги, най-първата жена от племето още днес да се упъти към Тангра! — избързвайки, докато Аспарух бе занемял от свян, постанови първожрецьт. — Който стои за закона, нека покаже!

Мъжете от съвета вдигнаха тежко ръка.

— А ти, ювиги? — строго го подкани първожрецьт.

— Аз — не! — едва промълви Аспарух.

— Ако ханът управлява като нехае за законите ни, той не може да иска от народа си покорство. Недай, боже, българите да научат, че

ювиги е отказал на Тангра неговата избраница.

Това бе заплаха, и то неприкрита. По-блед от мъртвец, Аспарух вдигна десница. Ако ме питате, уверен бях, че сърцето на господаря ми ще се пръсне пред страхотията, която за мигове беше се превърнала в неизбежност. Колкото до мене, не намирам думи да опиша какво преживявах.

— Обадете на невестата божия да се приготви за път! — заповяда първожрецът.

Сетне кръгът на съвета се разкъса. Първенците се поотдръпнаха, но така, че да държат хана под очи. А Аспарух продължаваше да седи на място, сякаш вкаменен. Усещах, че с него става нещо безвъзвратно.

Озъртах се, като че ли търсех изход. Тогава привлече погледа ми някаква суетня зад ханската шатра, но мъглата бе тъй гъста... Не смеех много да доближа Аспаруха, защото първенците ни следяха зорко.

— Ювиги! — зашепнах аз високо. — Нима ще допуснеш, ювиги?

Затуй, че Аспарух бе гърбом към мене, рекох си — не ме чува.

— Не се надявай на чудо! — умолявах го, вече на глас и с немара към опасностите за самия мене.

— Мълчи, Велизарие, мълчи! — отговори ханът глухо, без да мръдне. — Друг е твоят бог, не проумяваш нашия... Каква жертва ще поиска от мене Тангра, ако не онази, дето ми е най-свидна? Коя жена ще си избере Тангра, ако не най-хубавата, най...

По това време видяхме как се задава жертвеното шествие. Водеше го първожрецът, понесъл запалена главня — нейният ален пламък звучеше като вик, wśród сивата, мъглива утрин. След великия жрец крачеха невеликите. Когато шествието ни доближи, разбрах, че те плътно бяха обкръжили Пагане.

През сетните адски мигове най-силно ме ужасяваше срещата с нея — скъпата Пагане, узнала, че подир малко ще умре!... Какво ли безумие щеше да крещи цялото нейно жадно за живот и майчински радости същество.

Облечена в широка, дълга дреха от бяла вълна, закачулена, на минаване край нас Пагане отметна гугла и застана очи в очи с хана. Лицето ѝ (Христе, щях да загубя разсъдък!) излъчваше блаженство — тя ми заприлича на невеста в мига на съчетанието ѝ с любимия, не бях я запомнил така сияеща дори в прегръдките на Аспаруха.

— Не спирай насред път, дъще! — (Това бе майка ѝ, и разплакана, и необяснимо щастлива). — Спести всичката си обич за всемогъщия, дето те избра из всички български жени!

Май че само майката на избранницата имаше право да се обръща към нея — дългото шествие не издаваше ни звук. Но Пагане вече бе глуха за отсамна реч. Тя гледаше и гледаше хана, без да се промени изразът ѝ на сияйно блаженство.

— Онзи, който ме пожела, ми говори: не бой се за своите, не ги жали!... — с детска усмивка изричаше тя, а между думите се ослушваше, сякаш за да повтаря нечие нечуто за нас слово: — Твоите ще достигнат края... на безначалната и безкрайна равнина... Виждам планини! — възликува Пагане като се вторачи над главите на множеството.

(Мъглата се кълбеше и димеше, защо из нея да не ти се привидят планини?)

— Върхове и скали, море и камък... Както в изгубената прародина!... Благо на всички ви! — обърна се тя към изпращачите си. — Когато не ме виждате, аз пак ще бъда с вас. Ще ви измоля от Тангра нова родина... Останете си сбогом! — извика Пагане.

Без никой да я подкани или подкрепи, избранницата божия се упъти към шатрата на хана. Защо нататък?

Не усетих кога пред първожреца беше се препречил ювиги Аспарух.

— С какво ще ме увериш, че Тангра иска Пагане? — попита той нарочно високо, за да го чуят мнозина.

Първожрецът се смути само за миг.

— Нека до идната пролет бог убие едничката ми дъщеря, ако днес не изпълнявам неговата воля!

Заедно с всички и аз бях се поместил по посока на старите дървета. Сега осъзнах, че Пагане бе вървяла към тях, а не към ханската шатра. Там — под дърветата — я чакаха двамина жреци. Тълпата спря на разстояние, в бездиханна страхопочит. Малко напред се изправи майката на Пагане и някакво момиче, вкопчило се в нея.

Въпреки гъстата мъгла, видях как невестата на Тангра се закачулва ниско. Жреците извършваха около ѝ движения, чийто смисъл не разгадавах — явно, обряд езически.

Сетне онова чисто бяло — дрехата на Пагане — се стрелна право към небето, сля се с млечно светлите мъгли.

— Тангра! — изтръгна се вик из всички уста.

15.

През навалищата, която смълчано се разотиваше, вече биваха предавани и препредавани заповеди: „Оседлавай и товари!... До пладне да бъдем на път!“. Както другите, отпрати се и ханът към своя кон, влачеше се с неравна крачка — така пристъпва смъртно улучен, преди да рухне. Уплашен за него, следвах го отблизо, когато той се олюля. Бях вече досами хана — подкрепяйки го, — та не бе трудно да отгатна какво беше го зашеметило: под най-високото дърво двамината жреци с все сили опъваха надолу въже. Горният край на въжето — по ствола, по ствола — чезнеше в ниската, лепкава мъгла.

— Обесена!... — изхриптя Аспарух. — Вярно... Защо не ме накараха да изрека и завършека на същия закон. „Да се обеси на най-високото дърво, за да бъде по-кратък пътят й към небето...“

И ханът като подгонен се добра до шатрата си. Уплашен за разсъдъка му (вече казах), влязох подир него. Понечих да седна на постелята, където бях прекарал буден последната нощ.

— Не! — с вик ме спря ханът.

Аспарух оправи завивките, оглади с овдовяла нежност кожата — сърцераздирателна, въпреки собственото ми страдание, бе за мене тя...

— Върху тази постеля — говореше си сам като безумците ювиги, вярвах, че довечера ще положи жена си... Щях да долепя ухо до утробата й и да слухтя... Искях да чуя как бие сърцето на първото ми дете... Няма! — отвърна се той с неизказана мъка от празната постеля. Тогава вече загубих власт над себе си:

— Та заплачи най-послед! — проплаках аз. (Двамата бяхме двайсетгодишни, недорасли още мъже.) — Камъни сте вие, не човеци... Отивате към смъртта с лека стъпка, ликуващи... Това да не ви е сватба!

— Смърт всъщност няма, Велизарие — кротко отвърна на изблика ми ювиги. — Има дълга или по-къса раздяла. И все пак докато съм жив, няма да се примиря с тази раздяла, няма да забравя насилието над мене...

— Ти вдигна ръка за съгласие! — упрекнах го ожесточено. — На твое място бих предпочел...

Като излезе най-внезапно от своята унесеност, ханът скочи, взе да бие с юмруци кожената стена на леговището си.

— Върви и съобщи на господарите си, че никога не ще се примиря! Лешояди!... — заклеми своите невидими врагове Аспарух.

Яздехме и яздехме...

Небето променяше цветовете си от алено през синьо към бяло и пак към алено, понякога — теменужено.

Погледнати от крайпътния хълм (където бях застанал до хана), преселниците напомняха митичен змей с безкрайно тяло и лъскави люспи; просвятваше в строя им оръжие, меден съд, броня.

— Защо винаги, щом има сгода, така внимателно се взираш в народа си, ювиги? — попитах го от любопитство.

— Може да ти се стори неразумно, но все се силя да запомня по лице и име всеки българин... — отговори ми Аспарух.

— Наистина е неразумно — хиляди са.

— Но и аз ще бъда с тях хиляди дни, нали? Освен това, гледайки на хората си като цяло, уча се да отгатвам какъв е духът на цялото за днес.

— За такава работа у нас василевсът храни голям брой ловки съгледвачи.

— От кого ще крия, че искам да узная болките и радостите на сетния българин? То е необходимо за...

— Виж там! — прекъснах го с вик.

Имаше защо. Пред очите ни, като част от върволицата на преселението, вървяха близките на Пагане и... самата тя, но още потънка, по-момичешки крехка.

— Видение или чудо божие? — питах се неволно на глас.

— Просто сестра й... — отрезви ме ханът.

— Прилича на Пагане, сякаш й е близначка.

— Не, ни най-малко! — мрачно отрече ханът. — Какво става с тебе, Велизарие?

— Нищо... — оправдах се смутено. — От слънцето е, прежурия...

Бога ми, насмалко не споделих с хана мъката по моята несподелена любов; така дълбоко бях потресен от зримия спомен за Пагане. Така ми се стори, че чувам в отчайващо жежката, мъртво неподвижна мараня нейното обещание: „Ще бъда с вас!“.

Яздехме и яздехме...

Бе надвечер, но още видело. Използувахме следпладнето за работа — яздейки, ханът сръчно записваше нови думи на ромейски.

— На коя книга иде ред след Илиадата? — осведоми се той.

— Друга не съм взел, ювиги.

— А нещо наизуст да помниш?

— Ще се помъча да си... — започнах, когато ни застигнаха вкупом мъжете от съвета.

— Ювиги, имаме да ти обадим някои наши решения — Важно каза кавханът. — Велизарие, ти остани назад!

Тъкмо свих юздите на кобилата, за да изчакам строя, Аспарух произнесе тъй остро, че ме стресна: „Никъде няма да ходи Велизарий без моя заповед!“ Гледах объркано ту хана, ту чичо му; не прочетох в очите им нищо успокояващо.

— Слушам! — покори се Авитохол през стиснати зъби. — Нека и последният роб бъде свидетел на крамолите в рода Дуло!

— И не помислям за крамола — процеди ханът.

— Радостни сме да ти обадим, ювиги, че изпълнихме волята ти да те задомим — намеси се първожрецът, дано прекрати все постръвната размяна на остроти между чичо и племенник.

— Може да не ми казвате коя ще бъде жена ми — ледено посрещна вестта Аспарух. — Ще я взема.

— Ханът трябва да има много синове и дъщери — продължи първожрецът, но ювиги го сръза грубо:

— Все едно!

— Не все едно, а най-доброто — (кавханът май беше очаквал, че Аспарух ще се противи, та лицето му изведнъж се разведри.) — Избрахме ти едничката дъщеря на първожреца наш.

Бъдещият хански тъст тържествено кимна. Ще рече, давате бащинското си съгласие.

— Онази ли, която преди идната пролет трябва да умре, ако баща ѝ неточно ни е предал волята на Тангра? — отмъстително напомни за своя най-черен ден ханът.

— Понеже аз ти предадох точно божията воля, дъщеря ми ще живее като плодовита ханка! — това заяви първожрецът, без да му трепне окото.

— Съветът ни свърши, надявам се — студено отсече Аспарух.

Някое време яхахме мълчаливо, първенците не се оттегляха.

— Има още... — съобщи по някое време кавхан Авитохол. — За Велизарий...

— Е? — в този кратък звук Аспарух вложи много нещо.

Излишно е да ви говоря що почувствувах при споменаване на моето име. Съвсем скрито се прекръстих трижди: „Спаси ме, майко божия!“. Нека само поясня, че винаги и с цялата си кожа бях усещал неприязънта (по-лошо — враждебността) на първите от първите хански хора спрямо моята нищожна личност. Надменни по високото си рождение и поради високото си място всред българите, Авитохол и Онегавон ревниво бяха наблюдавали как ювиги ме допуска милостиво до себе си, как между двамата ни се ражда и зрее най-мъжката от всички мъжки обвързаности — приятелството. Като кавхан, като първожрец те пък двамата бяха сраснати о студения и негъвков дворцов ред. Под открито небе, под бича на степния вятър или под слънчевия жупел Авитохол и Онегавон продължаваха да се държат, сякаш при двора във Фанагория: за тях например си оставаше необяснима и недопустима близостта между един владетел и роба му. Те не можеха или не желаеха да проумеят, че ханът благоволяваше да ме има за близък тъкмо понеже бях нищожен в негови очи, а пък носех у себе си познание за друг свят и друг вид хора...

По него време и Аспарух, но и аз не си давахме сметка; че ни обвързва не само това, което току-що изтъкнах; сближила ни беше нашата младост и млада доверчивост, и вечно младата човешка жажда за общуване. По тази, макар неосъзната причина все по-рядко взех да се отдавам на спомени за своя предишен живот — битието на образован патриций; все по-рядко се промъкваше всред разноцветните ми мисли (оцветени богато от непрестанно променящата се природна среда, където течаха дните ми) помисълът за бягство. Затуй, щом чух името си от устата на Авитохол — един от ония, дето продължаваха да ме имат за чуждо тяло всред единния строй на българите, — изтръпнах: не беше за добро!

— В последната беда, която прокуди народа ни — твърдо говореше кавханът, — всички отгатваме добре познат нам подтик — ръката на василевса! Преди време ромеите са насъскали срещу България аварския хаган. Сега пък — хазарите. Защо ни е да храним ромейски заложник, след като василевсът престъпи своята дума? Според съвета — (кавханът подкани с поглед останалите първенци, а те нестройно потвърдиха: „Вярно е!“) — Велизарий трябва да бъде убит!

„Знаех си!“ — бе сетното, което разсъдих, още не на себе си. Оттам нататък мислите ми се разлетяха като уплашено ято, а пръстите ми се вкопчиха в гривата на коня. Оборавих се едва когато заговори ханът. (Нему, види се, също е било нужно някое време, за да осъзнае станалото.)

— Какво ново сте научили за тайните връзки между василевса и хагана? — попита Аспарух внезапно остро.

— Досегашният ни опит показва...

— Според опита ви всяка беда трябва да се дължи на християните, нали? Мъдро! Това би ви позволило да не изучавате, да не пресмятате, да не използвате редица сгоди, които световните промени ни предлагат. Вече дълги месеци яхаме, на отстояние от човешките поселища, а никой от вас — моите опитни в държавните дела хора — не проводи съгледвач да научи и ни донесе новини от света. Понякога ми се чини, че се преселваме не като държава, а като чергарско племе.

— Кое ти дава право да упрекваш по-старите от тебе? — мрачно процеди кавханът.

— Това, че съм хан!

За първи път чувах Аспаруха да изрече тия прости, а пълни с тежко значение думи. Цял нащрек, както бях, долових колко ненадейни бяха те и за противниците му.

— По волята на покойния ми брат... — поде тежко, но вече не тъй самоуверен Авитохол.

Ханът не го остави да изтъкне (за кой ли път?), че според волята на ювиги Кубрат...

— Баща ми всякак щеше да обяви на боилите, ако би ми наложил настойник — с непозната дотогава твърдост произнесе Аспарух. —

Кажете, кой на мое място нямаше да се усъмни в законните права на такъв настойник?

Въпреки напрежението, което бе предизвикал въпросът му, първенците немееха. Явно стана, те изчакваха на чия страна ще се окаже победата в този двубой.

— Думата ни е за Велизарий и нищо повече — върна спора към началото му кавханът.

Премалаял, като беззвучно шепнех молитви, дано бог ми даде сили за мъченичество в негово име, не отделях коня си ни крачка от коня на хана — само от Аспарух зависеше животът ми!... Усетих как той се изпружи, пое дъх и каза високо:

— Няма да го бъде!

— Кое? — все още не искаше да повярва на рязкото превращение у племенника му кавхан Авитохол.

— Не разрешавам занапред да я карате тъй, както от бащината ми смърт насам!

Ханът изведе коня си напред, за да се озове очи в очи със съвета. И произнесе с глас, който никой от нас още не бе чувал:

— Не е трудно да отгатна помислите ви — вашата сметка е да ме лишите от моя довереник. Защо ли? Защото самотният човек е и незащитен. Трябва ви да бъда без защита, тъй ли?

Никой не бе готов за такъв обрат — пред съвета стоеше не сирото момче, а властно суров млад мъж. Великите боили видимо отстъпиха от своите вдъхновители, първожрецьт и кавханът останаха сами пред редиците им.

— Несправедливи са подозренията ти, ювиги! — с горчиво достойнство рече кавханът. — Не в своя полза, а заради доброто на всички нас съм ти напомнял и ще ти напомням стария закон, обичаите на Велика България.

— Велика България е вече част от нашето минало... — сякаш на себе си отговори ханът. — А нам предстои нещо ново... съвсем непознато. Искам да ви видя готови за него!

— Колкото до Велизарий... — с присъщото му упорство настояваше първожрецьт, та си заслужи властният ответ:

— Казах!

Съветът беше се върнал към строя. Ханът яздеше, този път наистина усамотен. Не събрах смелост да го доближа и заговоря — не

ми се вярваше, че съм спасен. Клефах на хвърлей подир Аспаруха и на още толкова — пред първенците му, като скришом подсмърчах, беше ме втресло от страховете.

Посмеех да настигна хана по мръкнало, когато първенците се слягаха за вечеря и сън.

— Нямам думи за благодарността си, ювиги! — промълвих смирено. — Ще моля всяка заран бога да те сподоби с най-много: дълъг живот, здрава власт, победи!...

— Дали това е най-много?... — попита с тъжна насмешка ханът.

— Не се и надявах, че с един удар ще се изскубнеш из ръцете, дете все по-яко се стягаха около шията ти...

— Ха, с един удар! — засмя се Аспарух. — Колко още удари ще има от едната и от другата страна!... Нека те предупредя — пази се, Велизарие! Чичо ми и моят... тъст едва ли ще се помирят с това, че ходиш жив.

(Признавам си, сега съвсем ме втресе...)

— Пази се, но не ги кори! — продължи Аспарух. — Те си знаят своето: да редят делата ни по стария закон, проверен, осветен, завещан от дълбока древност... Докато всичко около нас иска от нас друга мяра, нова. Сам не си вярвам, че ще я налучкам...

Да, това бяха думите на още твърде младия ми за такива думи господар.

— Благодаря ти!... — продължих да ликувам, че съм жив, бях глух за всичко, извън моята радост от живота.

Ханът — пак със същата новородена у него суровост — нетърпеливо махна с ръка.

— По вратата на българите — каза той — най-тежкият грях е неблагодарността. Не забравяй това, Велизарие!

16.

Яздехме и яздехме...

Течеха първите дни на жежка, безводна есен. Зеленината бе прегоряла, умора тежеше във въздуха.

Откакто хан Аспарух изстъпи против съвета на боилите, взе да отбягва и мене. А мене ме терзаше не само страх (никой няма да живее без страх в себе си, ако веднъж е чул смъртна присъда, чието изпълнение може би е отменено, а може би е просто отложено), терзаше ме самота. Като напуснат влюбен се взирах отдалеч в конника, който яздеше на разстояние пред строя ни. Не се ли чувствуваше и той уединен?... Едва ли. Вече месеци в упорито мълчание Аспарух търсеше самота, сурово затворен спрямо всички ни...

За това време Аспарух очебийно възмъжа. У него нямаше вече ония изблици на мъка или на възторг, които проявяваше доскоро; господарят ми стана бдящо мнителен, той живееше и дори спеше наполовина, другата половина от съществуването му бе отдадена на настойчив размисъл — така настървено копаят иманяри в търсене на неznайно съкровище. Отпосле чак схванах колко беше ме изпреварил през ония дни на усамотени разсъждения моят връстник Аспарух, колко по-богат от мене бе той подир месеците си на нарочно търсена нелюдимост.

След сватбата си ханът ми нареди през деня да бъда в услуга на жена му — тя пътуваше току зад конете на българските боили. Сега да ви кажа за Ирнике, Аспаруховата жена:

Тя беше необикновено дребна, трошлива наглед — у българите такова телосложение е рядко. Не я намирах хубава, понеже не можех да не я сравнявам с Пагане, но трябва да призная, че нейната тиха доброта и отзивчивост — красивата ѝ душа, с една дума — се отразяваше в лицето ѝ: малко, с неярки черти, ала с високо бяло чело и с очи на кошута-кърмачка. Ирнике аз чувствавах по-близка от останалите българи, тя ми се чинеше родена за християнка. Правеше ми искрено удоволствие да ѝ служа, още повече че Ирнике никога не

ми заповяда нищо — тя се изчервяваше при всяка моя услуга. Като например, когато ѝ поднасях потир кумис или поемах юздата на впрегнатия в нейната украсена кола кон, за да го поразсъня.

По български обичай трудните жени не яздят, ами се возят в груби двуколки, по седем-осем жени наедно — ханската, разбира се, се возеше отделно. Българите ограждаха с големи грижи жените си в такова положение. Не от мекосърдечие, както бихте заключили, а затуй че при всички варварски преселения жени не достигат — не издържат походния живот. И през оная заран, без да изтърва из очи самотния конник, който бе забравил, че ме има, водех впрегнатия кон на жена му. Покрай нас — прелетя непознат българин, упъти се към хана.

— Стой! — спря го кавхан Авитохол. — Какво ще обадиш на ювиги?

— Искам на него, не на вас! — рече боецът.

— Ние ще решим дали работата е като за ювиги; такъв е редът!

— Щом било ред... — поколеба се българинът. — Та... ето що, нощес от моето стадо са пропаднали четири коня, а от братовото ми — два. Може ли днес да ги потърсим, пък да ви настигнем идната нощ?

— Разрешавам ти! — удостои го кавханът.

И българинът с угриженото лице се сурна назад покрай строя.

— Не ги ли е страх... да се отлъчват така?

И гласът на Ирнике напомняше снагата ѝ — слабичък, чуплив. Вероятно нейният въпрос беше се изплъзнал неволно, понеже жената веднага се изчерви и отклони поглед встрани.

— От какво да ги е страх? — казах. — Хилядите ни коне оставят диря, която се вижда отдалеко. И да искаш се загуби, няма как.

— Но нали като търсят конете си ще нагазят... в незнайното?

— Кое му е толкова незнайно? Поле, а над полето слънце или звезди, дето ти сочат пътя.

— А мене все ме е страх... — кротко си призна Ирнике. — Може би загдето... Не! — сама си забрани да продължи.

Яздехме и яздехме.

Беше подир пладне. Сама, в колата, Ирнике изобщо не се взираше напред, както по навик правеше всеки един от строя. Тя държеше ръцете в скута си и рядко откъсваше поглед от тях. Никак не

си представях какво си мисли Ирнике през безкрайното еднообразие и мълчание на своя ден.

— Ааааааааа! — раздра маранята див писък.

Затаих дъх. Дори Ирнике излезе из печалната си вялост.

— Ааааааааа! — същият писък. И само подир миг: — Паганеее! Доведете Пагане!

Жената на хана прибеля, а аз се уплаших за нея, понеже, нали?... Не смеех да я оставя, пък си рекох, че трябва да се намеся, за да не стане по-лошо за господарката ми.

— Позволи да видя какво има! — помолих я. Препуснах назад, обратно на движението на преселниците, които на едно място бяха се скупчили — все жени, кои на коне, кои вече слезли от седлото.

Надникнах над рамената им: на земята се гърчеше в родилни мъки немлада жена — всяка жила по шията ѝ изпъкваше като въже. Родилката май че се мъчеше от дълго, бе в края на силите си. Тя пъхтеше името Пагане през кървава пяна, прехапала устни до кръв.

— Само Пагане умееше да извади обърнато наопаки дете... — изшепна една доста бременна жена.

Сега разбута тълпата мъж на средни години, като извади ножа си.

— Какво вършиш! — креснах и се спуснах към него.

Мъжът не ми отговори. Той се наведе над родилката, разкопча с тъпото на ножа стиснатите ѝ зъби и пъхна длан между тях. В безумието си жената го ухапа яко. Той не помръдна.

Четейки в очите ми недоумение, българинът поясни:

— Такъв е по нас обичаят, чужденецо, мъжът да дели болките на жена си...

Понеже върволицата, която ни отминаваше, протъня, аз предложих:

— Остани тук с няколко опитни жени! Щом детето се роди, ще ни настигнете.

— Не! — изхриптя родилката.

— Тя е несвястна, слушайте мене! — наредих.

— Съвсем свястно говори — рече мъжът ѝ. — Вече четири пъти ония, които поостанаха, за да изчакаят раждане, не ни настигнаха никак. Неведома гибел... Помогнете! — викна той. — Да положим булката в онази кола.

Надойдоха непознати мъже. Те внимателно пренесоха жената, която, мислех си, нямаше да доживее до залез — тъй безсилно утихваше скимтенето ѝ.

— Четири пъти, викаш, не били се върнали хората, дето оставали с родилка? — попитах мъжа.

— Облог правя, че няма да видим вече и ония двамина, които поеха да търсят конете си — отвърна той.

— Наслука дано! — пожелах му и препуснах към мястото си при Ирнике.

Докато препусках, мислех си, че все още малко познавам бита на конния народ — тук всичко се вършеше в движение. Нерядко мярвах по двама млади яздешком да се държат за ръце или дори да напредват, прегърнати през рамо. Движеше се любовта, а също и смъртта — съзрях вкочанен труп на старец, увързан о седлото. Следваше го младо момче в черно; то тихо хлипаше. В него познах внука на слепеца Ерми — паметта на българското племе.

— Кога предаде дух достойният ти дядо? — попитах най-съчувствено.

— Преди пладне... — разрида се, доловило съчувствие, момчето. — Той сам си казваше, че няма да доживее до зима и ето, не изтрая... Взеха да капят старите...

— Безпаметно ли ще остане занаят племето ви, недай боже! — промълвих, вперил очи в успокоеното навеки лице.

— Как! — възкликна сиротият и странна светлина пресуши сълзите му. — Че аз от съвсем малък запаметявах всяка дядова дума. Той не отнесе със себе си нищо непредадено. Ала къде у мене неговата мъдрост, дарбата му!

— Нека Тангра го приеме по достойнство! — сбогувах се с мъртвеца, целувайки студената и корава като камък ръка. — Речовит човек беше дядо ти, сладкогласен...

При Ирнике се върнах по сумрак. Ханката ми се видя още по-посърнала и жалостна.

— Какво беше? — прошепна тя, без да вдигне поглед от скута си.

— Раждане — отговорих. — Тежко.

— Затуй родилката викаше Пагане... — едва чуто рече ханката. — Виждаш ли! Когато човек е бил полезен за другите, той сякаш не умира, търсят го при всяка беда.

За първи път Ирнике ми издаваше печалните си мисли.

— Че кой ли някак и някому не е полезен — опитах се да я утеша.

— Има разлика, голяма разлика между Пагане и мене, признай!

— Я, намери ми две еднакви жени! — уж се пошегувах.

— Сам знаеш какво искам да кажа... — внезапно надмогна свяна си Ирнике. — И защо, защо усещам вина? Не са ме питали, преди да ме дадат на ювиги... не по своя воля взех мястото, което той бе отредил за друга... Наказана съм, а не проумявам — защо?

— Ех, че наказание! Та ти си първата всред българките, щом носиш дете от хана.

— Заплодена кобила съм и нищо повече! — Голямото отчаяние накара Ирнике да произнесе непристойни думи, иначе тя бе възмутеното приличие. — Никога няма да изместя Пагане в сърцето на ювиги...

Ирнике с усилие преглътна мъката си; беше се зачервило дори бялото ѝ чело. Не можах да я разубедя в нещо, в което лично аз бях убеден, а не исках да я лаская лъжливо. Мълчахме. И много се зарадвах, когато ювиги Аспарух даде знак да спрем.

Гледах как Ирнике се запътва към шатрата му с ниско сведена глава. Да я ожалиш!

Аз пък, въпреки че бях капнал за сън, тръгнах да търся челядта на онази родилка. От сетната вечер на Пагане не бях прекосявал българския стан нощем — тогава имах очи и уши само за нея, та едва сега отбелязах, че по света не ще намериш нищо по-занимателно от варварски стан при преселение. Там всичко става открито и всред човешко гъмжило.

Из стана лежаха, вторачени в колебливите огънчета, болни, а може би и умиращи. Току до тях майки кърмеха отрочетата си, а мъжете извършваха неотложни полезни работи.

Напускайки очертанията на гъмжилото, за да вървя по-бързо, след няколко крачки се натъкнах на младата памет на племето. Голо до кръста, момчето усилено копаяше яма във вкаменената от засуха земя. Трупът на Ерми изглеждаше величаво самотен под звездите. Усетих, че съм неуместен свидетел на това тайнство, та безшумно се отнесох по-нататък, където попаднах и на други пресни гробове. За да не блуждая,

напразно, тръгнах подир бойците, които вечер раздаваха варено просо — те щяха да ме отведат и при родилката.

Това вечерно раздаване ми се струваше удивително — удивлявах се, че всред българите имаше грижа за общото и цялото. Трима мъжаги сновяха из стана, мъкнейки преголям мях, който димеше. В него бе побрано варено просо. Всяка кърмачка или майка на отскоро отбито дете, дето ѝ се полагаше от просото, поднасяше паничката си на ханските хора. Те не разпитваха, не изобличаваха — види се, немислимо бе някой да отнеме чужд пай. След малко тримата наистина спряха при мъжа с ухапаната длан, която сега бе омотана в кожа. (Самата родилка лежеше тъй тихо, та си рекох, че е свършила.)

— Дойдох да видя що става с жена ти.

При думите ми тя вдигна клепачи — слава богу!

— Моля се на Тангра да оцелее булката — тъмно рече мъжът.

И като се обърна към ханските хора с мяха, додаде:

— Нам не се полага просо, момчета, жената роди мъртво...

Съчувствено погалих по рунтавите глави синовете му — от четири до десетгодишни.

— Сполайти, дето си се навдигнал по нощите! — продължи българинът. — Не си е струвало да късаш от съня си... Гледам те, не си ни свикнал и се плашиш, че няма да изтраем.

— Ще издържите преселението, как не!

— Навярно помниш какво говореше старият Ерми: не за първи път се мести държавата българска, бивало е и ще бъде по-тежко... Само дано не ми умре булката! — повтори или дори потрети той, несмутен от това, че жена му ни слушаше. — Лошо е без майка. Да си го кажем: без майка никак не може!

— Дано бог даде здраве! — тръгнах си аз.

— Чакай! — поспря ме българинът. — Знаем, близо си до ювиги. Е, речи му: трябва да пазим жените като очите си! Не опазим ли ги — свършек...

17.

През една вече есенна, прохладна привечер челото на нашата върволица прекоси истински път — ромейски. Без настилка наистина, той се отделяше всред равнината като огазена ива, покрай която на равно разстояние бяха набучени попътни каменни стълбове. Спрях пред най-близкия. „Херсонес — 2“ — прочетох. Прекръстих се и благоговейно целунах буквите, сякаш бяха свето изображение. Сетне догоних колата на Ирнике.

— Ромейски път — обясних на ханката, защото тя ме гледаше въпросително.

— Не си ли помисляш... — каза тя след малко, — че другият му край стига до дома ти?

Ирнике говореше кротко, сестрински, както умееше само тя.

— Помислям си... — признах ѝ, защото така и беше. След гибелта на Пагане, особено след като Аспарух се затвори и отдръпна от всички, аз нерядко бях спохождан от мечтите (мечти наистина, а не трезво намерение) да избягам. Убеден бях, че въпреки враждебността на Авитохол и Онегавон към ромееца, ханът нямаше да нареди да бъде преследван, намерен и казнен. Самият сирот и тъгуващ по своите мъртви или отсъстващи близки, Аспарух би вникнал в същината на възможното ми бягство — ще разбере, че то е било плод от непреодолима тъга по дома ми, както и от невъзможността да се примиря с битието, което българите трудно, но сдържано понасяха. Това битие бе цената, с която племето им се откупваше от робия и изстребване; никоя цена не е висока в такъв случай. Колкото до мене обаче, голямото изпитание ми бе наложено не от жаждата за живот — нищо не заплашваше моя живот, ако някак успеях да се добера до Константинопол.

Какво бе ме задържало всред българите след края на Пагане? — питате навярно. Мъчно мога да го назова... Възпираха ме — доколкото си спомням — страх и срам. Не е леко да се решиш на бягство, когато не знаеш точно къде върху земното лице се намира невидимата точица, отбелязваща крехкото ти съществуване; когато всичко между тази

точка и бащиният ти дом е обширна и плътна неизвестност; когато си самичък, неумен, неопитен и уплашен. Но дори и пред мене да не стояха тия множество пречки, би поне отложил, ако не и осуетил бягството ми срамът. Щях да се срамувам — неясно защо — от Аспарух и от боеца с прехапаната длан, от Ирнике, от съвсем всекиго в българския строй, дето страдаше, търпеше и издържаше, докато аз...

Не! — виках си неведнъж през просъница или буден нощем, обсъждайки за стотен път в себе си своето възможно или невъзможно завръщане. И само печалната, отзивчива Ирнике бе отгатнала скритата борба, която ме мъчеше.

На вечерта бях стъкнал голям огън. Готвех се да опиша преживяното напоследък. И тъкмо да пристъпя към любимата си работа, дойде хански чигот.

— Вика те ювиги! — каза той и изчезна в тъмното. Стъпках огъня, за да не горят на халос тъй ценните дърва.

Както вече стотина вечери от женитбата си и откак се отстрани от мене, Аспарух седеше отначало с Ирнике, а след вечеря — сам пред своя огън. Сега Ирнике бе срещу него, оттатък огъня.

— Поздрав, ювиги!

— Ела, Велизарие! — просто рече ханът.

Седнах ли, той направи с глава знак на Ирнике, която ни подаде потири с кумис; изпих го на един дъх. Втори знак с глава към Ирнике. Ханката безропотно стана, поклони ни се и се оттегли. Прехапах устни — гнетеше ме необичайно хладната обноска на един младоженец към жена му. Мълчех.

— Не ме кори! — сякаш чу мислите ми Аспарух. — Другояче не мога. Опитвах се не веднъж и дважд... Не мога!

— Горката! — изплъзна се от гърлото ми.

— По-право речи, горкият!... — поправи ме ханът. — Както и да е. Та... недей да смяташ, че съм ти бил сърдит тъй дълго — додаде той с друг глас. — Исках сто дни и нощи да бъда сам, без никого. Трябваше ми да надмогна мъката и яростта си, да начертая бъдещите си ходове... А как ли се чертае в пълна тъмнина! Никаква вест от братята ми. Баян навярно още се държи, иначе всякак щяха да ни догонят хазарските дружини. Това не означава, че няма да ни догонят утре или след месец, разбира се. Все по-често започвам да си мисля, че можем да се надяваме само на себе си.

Ханът позамълча, преди да продължи, наглед без връзка.

— Старецът Ерми ме учеше, че недалеч вляво, по брега на голямата вода имало ромейски градове. Откак потеглихме, пресмятам как да проводя човек дотам. Прочее, като прекосихме надвечер онзи ромейски път, казах си: това е сгодата! С една дума, Велизарие, стягай се за път!

— Че аз съм ромейски заложник! — възкликнах.

— Тъкмо! — натърти ханът. — Като ромей и патриций ти най-сигурно ще изучиш каквото ми трябва, а то е: държи ли василевсът за съюза си със синовете Кубратови, или българите вече не му влизат в сметка? Защото — разбираш ли ме? — ако един император е съюзник на хан Аспарух, ние все още сме част от световната игра, ние сме не прогонено конно племе, а държавата българска, само че — в движение. — Ханът разсеяно стъкна огъня. В червената светлина забелязах как между веждите му беше се вдълбала рязка гънка. Първата... — рекох си. — Колко ли още гънки ще издяла върху лицето му грижата? Допреди година това бе лице на млад езически атлет — гладко и ведро, засмяно... Най-напред от него слезе усмивката — не съм видял ханът да се засмее откак изпроводихме Пагане. А сега тази остра гънка, която...

— Не мога повече да поминавам без вести — продължаваше да нарежда Аспарух. — Виж там, разпитай! Във Фанагория винаги знаехме къде що става; идеха новините по търговци или по вестители. Ех, във Фанагория!...

Не посмях да издам жалостта си — та нали бяхме мъже! — към сиротия и прокуден свой господар. Имах ли право нощем да мечтая за бягство и завръщане у дома, когато пред очите ми този мой връстник, по-злочести от мене, се топеше от отговорности, забравяйки собствената си злочестина?

— А не се ли боиш, че ще избягам при своите? — изтърсих не на място.

Прекалено дълго бях разговарял само наум с Аспаруха, та сега не улучвах точното разстояние между нас.

— Аз пък да те попитам, Велизарие, защо не избяга още от Фанагория? Нали всеки месец по реката идваше и отплуваше ваш кораб с ваши търговци. Защо остана?

Погледът на ювиги бе пронизващ, той стигна до дъното на душата ми. Преглътнах веднъж и дважд отговора си под този поглед, но повече не можах — пък и какво значение имаше безвъзвратното минало?

— Ще ти призная кое ме привързваше към Фанагория по-яко и от робска верига... — казах тихо, — най-отчаяната любов, връхлитала някого. Аз си позволих... не си позволих тоест... да обичам Пагане. Тя не ме и виждаше, не съществувах за нея...

Обърках се и млъкнах. При унизеното ми признание ханът не бе трепнал. Само очите му се присвиха, тесни като острия.

— Че как иначе! — отвърна той само.

— Сега, щом си признах, навярно съвсем ще ме отпратиш...

— Не — рече Аспарух, — изпращам те в Херсонес, за да проверя кое у тебе ще надделее: дали законното твое желание да си спестиш безброй трудности (а може би и ранна гибел), или пък — дългът, приятелството. Съвестта ти, накратко.

— Слушам, ювиги! — покорих се. — И няма, както очакваш, да се разсипя в клетви, в обещания. Ние сме слаби пред изкушението, а не искам да съм те лъгал.

Надявах се, че след тези думи ханът ще отмени моето отлъчване, което смътно ме плашеше. Но ханът заповяда:

— Утре при изгрев бъди там, където ромейският път пресича нашия стан!

Разбира се, че доста преди изгрев разстъпвам сурата кобила на уреченото място. Не след много видях през утринната дрезгавина към мене да иде сам ханът.

— Цяла нощ не ме улови сън — каза той. — А сега няма да повтарям какво трябва да узнаеш в Херсонес, Велизарие. Известни са ти грижите ми, моите тревожни съмнения. Потърси отговор за тях!

— Бъди спокоен! Но ако не се върна при тебе, не заключавай, че непременно съм побягнал. Много тайни се крият из високите треви и тръстичищата. Вярвам, боилите са ти обадили — който българин изостане от върволицата ни, не се завръща. Нито един!

— Какво? — изуми се ханът. — Изчезвали хора? Защо никой не ми е съобщил? — (Виждах, че днес за съвета ще има лош ден.) — Това са сигурни белези — наоколо ни швъка враг!

— Земята е пълна предимно с врагове — казах горчиво.

— Щом ги има, защо не излизат на бой. Такъв е редът! — без колебание отрязва ханът.

— Чий ред? Може би съществуват непознати за нас видове ред...

— Добре, ще ти дам стража — реши ханът. — Внимавай във всяка своя крачка. А ние ще държим все същата посока.

— Няма ли да ни чакате тук?

— Не може, Велизарие — отби ювиги. — Знаеш, не бива да спираме! Във Фанагория българите гинат, за да ни дадат ден, още един ден преднина... Скъпо платен е всеки наш мирен миг.

18.

Яздех и яздех...

Чувствувах се непривично всред тъй малко бойци — петимата чиготи, които ми отпусна Аспарух. Настоявах да препускаме, позволяваше ни го питомният път. Отпивах начесто от мяха — жегата пареше, а стражите ми така и яхаха, жадни. Предложих им да пият.

— Пази си кумиса! — отговори ми най-възрастният от тях, Докс. — Ти не си изпечен като нас от несгодата. Още...

„Фшшшшшшт! Фшшшшшшт!“ — противен съсък на стрела, която по чудо те е пропуснала.

— Бегом! — заповядах.

Шестимата ние се понесохме като вихрушка. Едно от ония фшшшт леко одра бедрото ми. Гледах как кръв избива върху дрехата ми, как тъмното петно се разширява... Моята първа мъжка рана — давах ли си сметка, че някак ѝ се радвам?

Докс настоя да спрем, за да ме превържел, но аз не рачих, държах да докажа на изпечените си бойци своето новопокълнало юначество.

Морето изгря пред очите ни на следващата надвечер. Обърсах скритом сълзите си — морето!... Някъде на юг започва Босфорът, а водите му плискат родния ми праг!... „Майчице моя, ще ли те прегърна пак!“ Ужасно се затъжих за твоята закрила, татко! — така си мислех аз, умилен от спомена за изгубеното си детство.

Петимата българи яхаха с безстрастни лица, сякаш голямата вода им беше кръвно близка.

— Пратеници от хана на българите! — виках с цяло гърло, когато застанахме пред крепостните врати на Херсон. Нищожната ми дружина беше се строила по правилата, за да придаде тежест на моята вест.

Не след много портата се откряна, нанизахме се по един през пролуката ѝ и се озовахме очи в очи с началника на крепостната стража, комуто трябваше да обясня, че търся стратега. Той бе зачуден не толкова от ханското пратеничество, а от това, че го водеше ромей:

— Твоя светлост да не би... — започна, но аз пресякох въпроса му наполовина:

— Води ме при стратега! — настоях.

Стаята, където бях приет от стратега на Херсон бе не изискана — войнишка бърлога по-скоро. Застаряващ мъж, заплашително рязък в своите движения, въпреки тлъстината си, той ме посрещна радушно:

— Съвсем редки са по нас гости откъм сушата!

— Представя ти се Велизарий, синът Василиев. От година насам съм заложник у българите — доложих аз по всички правила.

— Хехехе! — изсмя се язвително сънародникът ми. — Тъй пише и в Стратегикона: „Варварите са опасни, но доверчиви...“. Ханът ти е дал петима стражи — нека били те дивни храбреци. Е, как ще попречат на бягството ти, когато аз имам две хиляди войници?

— Няма да попречат, разбира се — потвърдих. И побързах да му се харесам: — Твоя светлост, нося ти ценни новини. Кълна се, през изтеклата година винаги съм имал пред очи благото на Византия!

А се кълнях лъжливо... Истината е, че за дълги месеци бях забравил своя василевс, заръките на баща си. Не допусках, щото че ще ми падне тъй удобен случай да се прибера при своите и да излича от мислите си и Кубрат, и Аспарух, и... Не, Пагане не можех изличи!

— ... Прочее — продължаваше стратегът думи, чието начало пропуснах, — не бяхме научили за новите ханове и за подялбата на народа им. Узнахме само за кончината на оня стар вълк Кубрата. Е, разкажи ми изтънко, Велизарие, какво се случи след това! И най-вече що за човек е Аспарух? Кои са приятелите и враговете му всред българските знатни? На какво бъдеще се надява той, повел своите диваци далеч от онази ничия пустош?

Отвърнах надълго и нашироко на въпросите му. Освен това отговорих правдиво — не исках стратегът да се усъмни, че прикривам каквото да било от ухото на родината си. Стремейки се — все още нерешително — към своето завръщане у дома, длъжен бях да й поднеса подобаващ дар: познанието си за един чужд владетел, за един чужд народ — нали по такъв път в Константинопол беше се набрало познанието за нашето време и бе превърнало столицата на ромеите в световна столица.

— ... Това е, твоя светлост — приключих разказа си. — Ако имаш за питане, питай!

— Колко особено говориш, Велизарие!... — изучавах ме без доброта очите на стратега. — Ромейският ти е без грешки, но някак... опростял. Пропила те е варварската смрад, смърдят варварите, а? Хехехе!

— Вярно е — съгласих се подло, нали не бях усетил нищо смрадливо у българите.

— Ти донесе безмерно важни новини, Велизарие, хвала ти! — похвали ме големецът. — Император Констанс ще бъде доволен от тебе, когато му ги поднесеш. Цяла година вече не мога да отговоря на въпросите му: що става с българите?

— Сега императорът ще научи — на път са. Отстъпват пред хазарския потоп. И са беззащитни, защото водят със себе си жени и деца.

— А къде ли ще спре пътят им? — умисли се дебелият началник.

— Това не знае и ханът. Те търсят нова родина.

— От тук до границата ни по Истъра лежи пространство, населено с толкова премеждия, че нивга не ще им насмогнат — злорадо пресметна стратегът. — Не ще я стигнат читави, не е по силите човешки този гладен поход с лехуси и трескави, с новородени. Много мъртви давали, викаш?...

— Много!... — потвърдих. — Сега разбери любопитството ми, твоя светлост, от дълго време нямам представа какво се случва по нас.

— Нищо радостно! — помръкна стратегът. — Арабите не ни дават мира, те ще бъдат трайна опасност откъм югозапад. Колкото до вътрешната напаст — словените — работим неуморно срещу нея. Вече няколко словенски князе бяха примамени с хитрост в Константинопол. Това, че никой от тях не се върна в племето си, се подразбира. Последният, узнахме, бил предаден на лекарите при църквата Свети Тома, за да го разтворят жив и да изследват устройството му отвътре. То се оказало съвсем различно от нашето.

— Христе! — прошепнах. — Българите поне разрязват кучета.

— Каква е разликата? — ледено попита стратегът.

Към полунощ трябваше да стана. Не бих казал, че стратегът бе научил от мене повече, отколкото аз от него.

— Да ти се намира препис от Стратегикона, твоя светлост? Зажаднях за наша книга, пък и искам да прочета още нещо за варварите.

Сънародникът ми дръпна прашната завеса зад гърба му — разпъди облака прах пред лицето си. Неговите дебели пръсти преминаха по десетината ръкописи върху полицата, спряха се на един.

— И аз го взех със себе си, упътен към това прокълнато място... — спомни си той тихо, човешки. — И аз някога исках да изуча света на варварите... Днес съм убеден — безполезно е. Нашият и техният светове навремени се досягат, но съвсем никога не ще се примирят един с други... Имаш щастие, че се завърна жив при нас, Велизарие... Лека нощ! А аз още сега ще напиша на василевса посланието, с което удостоверявам заслугите ти за християнското дело. Подир седмица има катърга за Константинопол.

Вероятно вече дотам бях навикнал да будувам или спя всред множество хора, та ми беше неприятно да пренощувам сам в затворена стая (от тухла и измазана), да си легна върху дъсчения одър, едва покрит със слама. Постилката и завивката бяха от износен лен, нечисти. Борината едва огряваше една четвърт от леговището ми, голо и неприветливо. Когато с гнуслива длан опитах постелята си, усетих я корава, неравна.

Смърдели варварите, нали! Къде го сега варварското ми легло, къде го човешкото гъмжило, което ти вдъхва чувство за сигурност?

Усетих се като в клопка — сякаш не година, а десет бях отсъствувал от родната си среда. Защо тя не ме привлече и приласка? Защо не ми се зарадва, загдето бях възкръснал из забравените? Едното хехехе! — студен, злорад присмех...

Неусетно и без борина се смъкнах по стълбите към двора; държех се като крадец, кой знае защо. Там, върху плочената настилка, стражите ми бяха нахвърлили кожите, с които не се разделяха, и спяха плитко, както по навик спят всички пазачи.

При моите предпазливи стъпки те наскачаха. Настръхнали, на всеоръжие, тутакси ме заобиколиха, като да бях престъпник.

— Аз съм! — укротих ги. — Елате в стаята ми, нощем от морето лъха гъста влага.

Срамувах се да им призная, че изпитвам страх.

Мъжете се нанизаха опипом подире ми. Горе аз им наредих да легнат до стената. Уж се опитвах да задрема върху одъра си, след като духнах борината, но нищо не излезе — дъските ми убиваха нетърпимо.

Седнах на ръба на постелята и запитах тъмнината:

— Ще се намери ли и за мене място в кожата? Отвикнал съм от кораво легло.

— Бива... — обади се Докс сънено.

Началото на цялата смътна среднощна суматоха аз пропуснах, спал съм. Стреснат, усетих, че някой затуля устата ми, наляга ме с цяло тяло да не мърдам. Когато направих опит да се изтръгна из свирепата му хватка, веднага стихнах, безсмислено беше. Замрях, чувайки сърцето в ушите си — дандандан! — като камбаните на Света София.

Докато очаквах да бъда заклан или удушен, долавях над главата си сподавени шумове — двамина или повече се боричкаха яростно. Набързо съобразих, че онзи, дето ме затискаше, едва ли ще ме убива, иначе вече би го свършил; той просто ме задържаше неподвижен. В пълната тъмница чувах пъшкане и удари, влачеха някого по плочения под. После друг някой чатна дважд и трижд огниво. Борината прихвана от праханта, просветна пушливо.

Христе и богородице! Що за чевръсти злодеи бяха тия хански чиготи! Четирима от тях стискаха с все сили непознат ромей, облечен като турмарх, а петият ме налягаше да кротувам.

Злочестият ми сънародник едва поемаше въздух, защото българинът затуляше не само устата, но и носа му. В очите на нещастника зееше такъв ужас, че аз не издържах, стръсках се диво, което накара моя пазач да ме поотпусне, като ми прошепна:

— Мълчи като риба! Сега ще проумееш всичко.

— Защо измъчвате тогова? — изсъсках им. — Утре стратегът ще ви разчекне, щом научи.

— Мъртвите не донасят — подигра се най-старият ми страж. — Ще пуснем подлеца жив, само ако издаде кой и защо го е пратил.

Друг чигот допря гол нож о гърлото на жертвата им и — готови отново да затиснат устата ѝ, рече ли да извика за помощ — българите късо я уловиха за косите.

— Говори! — заповяда Докс.

Оня въртеше очи като онемял, та потрябва да плиснат в лицето му вино от съда, оставен до възглавието ми. (За приятен сън, види се, но бях отвикнал от вино и снощи не го докоснах.)

— Недейте! — безгласно изговори непознатият. — Навярно е отровено...

— Какво? — изтръгнах се от вече халтавите ръце на моя чигот.
— Човече божи, дойде да ме предпазиш от измяна ли?

Жертвата мълчеше.

— Що си хората там? — поиска да узнае един от българите, понеже с турмарха говорехме ромейски.

— Каза, че виното било отровено, но не отговаря защо.

— Ще ти отговоря аз: разбуди ме шум като от мишка. Втренчих се, заслухтах и лекичко пробудих нашите. За миг, докато прозрем в тъмнината — удар! Тоя заби ножа си, където трябваше да лежиш ти. Тогава нарипахме, налегнахме го, а Докс, който в схватката получи набързо рана, се зае с тебе — ти спеше като пребит.

Огледах се неумно. Видях как Докс смуче раната на ръката си. Неговата кръв тъмнееше по хитона ми, нарочно облечен за срещата със свои. Свирепо, сякаш самият аз бях варварин, се обърнах към среднощния ни пленник:

— Няма да те лъжа, ти всякак ще умреш, тъй се полага на убийците! Но от тебе зависи да умреш без мъки. Говори! Иначе ще запуша устата ти и ще те режа на късове до заранта!

Сигурната смърт сякаш успокои жертвата ни, вдъхна ѝ зловеща дързост.

— Щом бездруго ще умра, няма да крия. Чудно, че не се сещаш кой ме е изпратил — стратегът на Херсон, разбира се! Без да ми пояснява защо, знаейки защо — ако отпътуваш читав за дома си, ти сам ще поднесеш на василевса новини за хана на българите, ти ще добиеш почести и награди. Ако би умрял тази нощ, стратегът щеше да проводи важните вести от свое име. За тебе — ни дума! Но кой да допусне, че ще оставиш одъра си, че ще прибереш и своите слуги?

— Не може да бъде!... — шепнех аз.

А българите немееха, чакаха да мине потресът ми, за да им преведа изповедта на убиеца.

— Всичко може! Запомни това от несполучилия свой убиец! Но смъртта ми ще бъде разплатена... — хъхреше осъденият.

— Ако дочакам тук утрото, глупако!

— Ето в това е разплатата ми — засмя се пленникът злорадо. — Сега ти вече не можеш да се прибереш у дома си, ти трябва да се върнеш при варварите...

Прав беше. Още и още веднъж аз нямах избор... Моя ли е вината, че Христос не ме приюти?... Оттук нататък, нека кажа, бях длъжен да се примиря със съдбата на човек, отхвърлен от своя свят, прежален...

Дадох знак на стражите да затъкнат устата на турмарха — с една дума — да го свършат. А аз се обърнах гърбом, чувайки все пак отвратителното хъхрене на клано животно, пляска на гърчовете му о плочите.

— Да тръгваме веднага! — наредих на хората си. — Водете ме вие!

Когато намерих сили да ги погледна, те забърсваха с вълча кожа кръвта от пода преди да натикат увития в нея труп дълбоко под одъра.

Зная, че моето прекалено непредвидено спасение ще ви се стори и невероятно, но в световната игра е спечелила законно място и случайността. Често зла, но нерядко и добра, тя обърква сметките на ония, които пресмятат дали да оживее, или да умре малкият, слабият човек. Ето така аз оживях...

Няма да говоря как се измъкнахме от Херсон преди зазоряване — не съвсем всичко може да се вмести в една книга. Важното за мене през онази утрин беше, че отново яздохме, та нищо, че бяхме не хиляди, ами шестима. Подкарвахме добичетата си уж бързо, но те не насмогвах — обраслата равнина не им позволяваше да препускат, а от пътя се пазехме — из него сигурно препускаха пък нашите преследвачи.

Чиготите ми си гледаха работата съвестно, стигнехме ли височинка, по някой от тях я изкачваше и изучаваше околността.

— Нищо! — успокояваше ни той.

— Ханът ще да е ей татък — сочеше друг посоката, която първом бе сверил със слънцето.

— До нашите ще има май повече от два дни ход. Избиколихме твърде много, за да се изплъзнем от ромейското преследване...

— И на четвъртия да стигнем, и на петия да е, само дано се приберем целинички! — притисна езическа муска о челото си Докс.

— Ще бъдем невям първите, дето са се отлъчили, пък оцелели — издумах със суеверна боязън.

Своите настигнахме на петия ден надвечер. Българската върволица се движеше бавно, превземайки крачка по крачка

враждебната неизвестност.

Умилиха ме до сълзи вече привичните за мене гледки: тук млада майка кърмеше яздешком, там боец изработваше ходом стрели, другаде цял род бе наобиколил двамина млади, честитеше им, даряваше ги скромно — годявка. Майчице, как чудновато се извъртя животът ми! — мислех си през сълзи аз. Точно сега имам чувството, че се прибирам у дома... Дали не завинаги! Дали ми е радостно, или пък болно при това „завинаги“?

Колкото и обхван, не исках да отлагам за утре срещата си с Аспарух. Насилих прашната сура кобила към началото на строя. Както обикновено ханът бе далеко напред, не можех да не мина покрай първенците му. Най-напред ме забеляза Ирнике, която сега сама държеше поводите на впрегнатия кон.

— Велизарие! — просия неугледната женица. — Колко хубаво, че си идваш!...

И ханката веднага се засрами, върна поглед към скута си, зачервена. Избликът ѝ бе привлякъл вниманието на големците към мене. Понеже от деня, в който чух присъдата си, бях станал бдителен, мигом открих, че появата ми ги ядоса нескрито.

— Нима си ти, Велизарие? — кисело попита първожрецът, макар да бе ясно, че не съм някой друг.

— Нося ценни вести за ювиги — доядосах го нарочно.

— Тежка ли е раната ти? — с надежда се осведоми той.

— Уви, съвсем лека — разочаровах го.

Тъкмах се да препусна към хана, но чичо му улови юздата на кобилата ми.

— Не бързай! Ювиги е гневен. От завчера още.

Със скрита радост отбелязах, че първенците са смутени, някак наплашени.

— Да не би, загдето се забавих?

— Разбира се! Сигурни бяхме, че ще забегнеш.

— Не заради тебе е гневен ханът — намеси се един от боилите, тарканът Севар. — Разгневи го нашето недомислие. Не бяхме му обадили, че от племето изчезват хора, коне. Не биваше да...

От този миг взех да изпитвам добро чувство към таркана Севар, когото дотогава смятах за едного от глутницата властолюбци.

— Кое не бивало? — грубо го прекъсна кавханът.

— Да криете от ювиги истината! — предизвикателно обвини съвета Севар. — Кой ще намери цяр за нашите общи болки, ако не ханът?

— Право говори Севар! — подкрепи го старият багатур Паган. — За такова своеволие покойният хан би ни снел главите.

— Ха! Това ли предлагате вие? Хаха! — единствен се засмя на шегата си първожрецът.

Останалите, дори кавханът, тъмно мълчаха. По всичко се личеше, че по време на отсъствието ми в съвета бе настъпило нещо ново — липса на единомислие. Или пък тя бе съществувала отдавна, за да се прояви сега?

Избрал място за нощуване, ханът вдигна ръка.

— Спрете тук!

Той още не беше ме забелязал, а аз ненаситно го гледах. Не можех да се нарадвам, че отново съм при него.

Българите взеха да се скупчват за отдих. Непривично бе, че станът им вече не се пръскаше докдето поглед опира — огньовете бяха се сгъстили.

— Завчера ювиги повели да следя, щото нощем да не се разсипваме нашироко — обясни ми тарканът Севар. — Така е най-сигурно: навсякъде покрай стана — скрити между конете стражи.

— Велizarие! — високо възкликна ханът.

Отърчах при него, понечих да отдам почести, но Аспарух просто ме прегърна.

— Знаех си, че ще се върнеш...

— Говореха ти противното, а?

— Е, как мислиш? Ще се примирят ли лесно ония, дето не им дадох главата ти?... Говори, Велizarие?... Я! Какво ти е?

— Почти нищо. Както вече си усетил, драките и тръстиките мятат стрели по нас. Но предпочитам стрелите, тия премеждия под синьо небе, пред отровеното вино до възглавието ми, пред удара от нож в съня ми.

— Така ли те посрещнаха твоите! — замря от изненада ханът.

Аз само вдигнах рамене. Болно ми беше да описвам патилата си.

— Ювиги, нося ти дар — сетих се.

Развих хитона си, извадих отрития ръкопис. Аспарух го прие, сякаш скъпоценност, поглади с любяща длан корицата му.

— Жив да си, Велизарие!

По-късно седнахме край ханския огън на дълга приказка, понеже Аспарух пожела изтънко да научи всичко, което бях чул или отгатнал при своя разговор със стратега на Херсон. Не бяхме сами — той нареди да дойдат Севар и Паган, а също и кавхан Авитохол.

— Пред него, чичо ти, загубвам дума, ювиги — плахо се опитах да възразя аз. — Не може ли други път...

— Не може! — каза ханът. — Дори ще ти обясня защо: искам старият да се увери с ушите си колко полезен е Велизарий на българското дело.

— И се надяваш, че кавхан Авитохол ще ми признае това? — удиви ме Аспаруховото лековерие.

— Обзалагам се! Чичо ми може да е... прекомерно обвързан о всичко, което е било и вече няма да бъде, но той, както и сетният от рода Дуло, знае, че справедливостта е първа украса на властника... И после — чертите на Аспарух се изостриха в онази решителност, дето още бе нова за мене, — не ще позволя на Онегавон да си служи със старейшината на славния ни род при своите низки козни! Няма да го бъде!

(Вече все по-често — нека отбележа тук, — щях да чувам от устата на господаря си това „няма да го бъде!“, недвусмислено като остър меч. То между другото издаваше, че през стоте свои дни на нарочно усамотение Аспарух бе преброял наум пътищата, които трябваше да го изведат към победа над знайните му и незнайни противници в нашия стан.)

И така, през онази вечер разказах най-живописно всичко научено по време на краткото ми пътешествие. Българските сановници ме слушаха с внимание, най-внимателно — кавхан Авитохол.

— Все пак — първи заговори Аспарух, след като бях млъкнал, — смята ли василевсът мене и братята ми за свои съюзници по наследството от своя стар съюзник хан Кубрат?

— И да, и не, ювиги... — Въпреки привидната си мъглявост, отговорът ми отговаряше на истината. — Никому от стратегите ни по северния бряг на Понта не е било заповядано да предприеме нещо против синовете Кубратови. Но, от друга страна, безразличието, с което василевсът се отнася към неволите на нашето преселничество, към непосилната борба на Баяна — това безразличие не говори за...

Аспарух ме прекъсна с горда горчивина в гласа:

— На чужд гроб се плаче без сълзи, Велизарие! Нашите неволи са наша работа...

19.

Яздехме и яздехме...

Всичките ни беди от пролетта и лятото взеха да ми изглеждат песен, сравнях ли ги с бедите от есента. Дъждът из северните земи не е онова, което бива по нас, желано благо. На север дъждът е бич дяволски. Дървета, драки и трева огниват под непресъхващите му струи, равнината се превръща в безбрежно тресавище, мъглите лепнат о него — светът като че ли се разпада на непроницаеми килии, които имат за потон и стени мъглата, а за под — мочурливата земя. Не е за приказване.

Аспаруховите българи по цяло денонощие живееха под неуморния порой. Конете изнемогваха под товара си — двойно потежък, понеже бе наkisнат. Преселниците се опитваха по разни начини да опазят сухи поне малките деца и болниците. Децата те превръщаха във вързопи, из които надничаха черни очички. Прострени нагъсто в колите, трескави и лехуси изглеждаха вече мъртви. Затуй пък младите, здравите яздеха под денонощния дъжд като през лятото, макар че по тях от дълго не бе имало сухо местенце. От какво вещество бяха тия хора?

Дори мъничката, вече тежко бременна Ирнике не ми се струваше по-унила от преди. Скрита в скъп кожух, тя бе прибрала в колата си още три бъдни майки.

През една отчайващо сива и мокра заран бях изумен от плахите грижи, с които първожрецът ограждаше своята хилава дъщеря. Той се засуети около нея, подсушаваше личицето ѝ, погрозняло от ръждивите петна, прибираще под гуглата влажните ѝ кичури, галеше я несмело. Почувствувах жалост към човека, когото всъщност люто мразех. Дали не се боеше той за дъщеря си, та я обсипваше с разточителна нежност? (И през ум не ми мина, че този корав и честолубив, и силен мъж може да се бои от нея...)

В отговор Ирнике нетърпеливо тръсна глава; това бе необикновено пък за добросърдечната Ирнике.

— Да ти е слабо? Да те боли някъде? — унижено ѝ се умилкваше баща ѝ.

— Душата ме боли мене! — изтърва тя. — Нали си първи от жреците, излекувай душата ми.

Той се озърна дали хората не са дочули думите на дъщеря му.

— Друга я мислехме, друга стана... — тихо рече първожрецът.

Гласът му прозвуча — да, прозвуча виновно!

— Радвам се, че се излъгахте в мене, тате! — с неподозирано при добротата ѝ злорадство отвърна Ирнике.

Чак се ококорих. Не бях видял всред българите млад човек така да се сопне на стария — у българите много е на почит старостта. Още по-голямо бе удивлението ми, когато първожрецът, вместо да сгълчи или удари дъщеря си, ѝ прошепна нещо на ухото. А Ирнике се изсмя предизвикателно:

— Как да го убедя, когато той не говори с мене!

Яздехме и яздехме...

Имало било и по-голямо зло от дъжда — лапавицата. Към края на есента ни налегна такава противна лапавица, че по на петдесетина крачки всеки трябваше да спре, за да отмахне от раменете си студената тежест, натрупала се по време на тия крачки.

Яздех до Аспарух. Всичко си беше както всеки божи ден — досадно, безнадеждно.

— Край няма! — рекох, докато отърсвах от кожуха си мокрия сняг. — Ювиги, кога ще спрем за зимуване? Изнемогват хората ни.

— Ако е за зимен стан, желая го повече от всички вас. Но къде го това място, дето да спрем? Може ли току-тъй да се сипнем върху голо поле, без поне от една-две страни нещо да ни огражда?

— Прав си... Какво съм се развайкал и аз!

— Планини!... — промълви на себе си ханът. — Вече и не вярвам, че някъде има планини...

Яздехме и яздехме...

Под всепропиващата мразовита каша, която тежеше върху хора и добичета, нашият строй заприлича на умираща змия — не вървахме, а се влачехме едва.

Не мога да кажа дали бе преди, или след пладне, усетихме суматоха в челото на преселението. Някакъв непознат конник стоеше всред първенците, а по вида им отсъдих, че неговите думи ги вълнуват.

— Нека бъде трайна и честита властта ти, ювиги! — поздрави непознатият.

Бе тъжно да го гледаш — обрасъл, измършавял, почернял от усилено яхане войн, — имах чувството, че всеки миг ще падне от седлото на съсипания си кон. Но непознатият събра сили и обяви:

— Вести от Велика България!

Мокрото лице на Аспаруха прежълтя; досущ като истукани стояха наоколо мъжете от съвета.

— Говори! — заповяда с трепет ханът. Предварително ясно беше, че вестите ще бъдат лоши.

— От тухом твирем допреди петдесетина дни ни ден не спряха боевете — поде вестителят. — Чудо е, че удържахме тъй дълго на хазарския напор, дива сила хвърли срещу Таманската земя хаганът. Но хан Баян ги беше дал дума да устои до есен. Не те излъгахме, ювиги!

Вестителят прекъсна, не загдето бе приключил — всички виждахме, че го душат безсилни ридания, които той потискаше.

— Няма вече Фанагория, българи, няма я Велика България! — и изнуреният конник наистина се разрида.

Не предполагах, че нашите зрели, калени, твърди воини били способни на тъй откровено отчаяние, но вече казах: варваринът не крие ни радостта, ни мъката си. И все пак ние бяхме подготвени, че силите на Баян едва ли ще стигнат до есента — Баян действително бе извършил невъзможното.

Вестта го лиши от глас. А гончията преглътна буцата, заседнала в гърлото му, за да продължи:

— Преди петдесетина дни хан Баян с останалите живи свои хора се подчини на аварския хаган... Това е.

— Жив!... — каза Аспарух тихо.

Не разбрах дали новината го зарадва, или го огорчи. Но за вестителя тази единствена дума прозвуча като упрек.

— Грях на душата ви, българи, ако корите ювиги Баяна загдето се е предал на хазарина! — мрачно рече той. — Той сам обрече себе си и племето ни, за да спечели за вас половин година преднина. А вам е чоглаво, че не сме измрели до последния човек... Защо не питате

колцина погинаха в боевете, колцина още влачат гнили рани? Защо не ожалихте сираците ни и робините, дето хазаринът отведе за продан по далечни тържища?... Два месеца яхам без дъх подире ви, пък...

— Брате Баяне, прощавай, брате! — изтръгна се из побелелите устни на Аспаруха.

Той изви коня встрани, за да не бъдем свидетели на скръбта му...

— Що стана със синовете ми? — едва събра сили да запита кавхан Авитохол.

Вестителят не отговори, навел глава.

— Недей ми казва!... — не на себе си прошепна бащата. И след много дълъг миг прошепна:

— Кажи!

— Най-старият — още пролетес, кога се биехме по река Танаис. Другите двама — кога бранехме Фанагория... Страшна сеч беше, хора!

Полека се откъсна от първенците и кавхан Авитохол. Покъртителна бе дори за мене, чужденеца, бащината мъка на този властен, винаги сдържан мъж.

Конят му спря до ханския. Внезапно чичото обгърна раменете на племенника си.

— Прости за всичко! — глухо рече кавханът. — Кроим уж ние, а решава Тангра... Сега в тебе е цялото бъдеще на рода Дуло...

— И в нея! — ханът гледаше към Ирнике с някаква съвсем нова за него, милозлива нежност.

Яздехме и яздехме...

Вече не задавах на Аспарух въпроси, усещах, че те терзаеха най-болно тъкмо него. През последните седмици ювиги бе посърнал като тежко болен.

Нощем, излезех ли по свои нужди, го забелязвах как отмерва десет крачки насам и десет натам пред шатрата си. Не го ловеше сън. Пак през въпросните нощи, подадох ли нос навън, наблюдавах върху белотата на заснежената равнина черни рани — нижеха се пресни гробове...

Съзряхме голямата река през един от ония убийствено еднообразни по своята безизходица дни, когато небе и земя бяха се слели в непроницаемо сиво. За наше щастие мразът все още не беше

леден, снежинките се стапяха по челата и ръцете ни. Затова и широката, дълбока вода не бе скована — изведнъж пред очите ни тъмна ива проряза белотата!

— Не може да бъде! — гласно произнесе ханът. — Не е, нали? — този път се обърна към мене.

— Наистина... река е! — не смеех да вярвам и аз.

— Сега вече ние... ще спрем!

Това бе вик на ликуващо облекчение.

— Стойте!!! — извика към българите вождът им. — Тук ще останем до пролет.

Да бяхте видели как откликнаха на заповедта преселниците! Тия съсипани, премръзнали, затворени в усилието си да издържат хора се отдадоха на буйна радост. Те наизвадиха из вързопите рогове, пищяли, хлопатари — вдигнаха с тях врява до Тангра, а из врявата се заплетоха всякакви песни. Мъжете се прегръщаха, жените, снели гугли, отново взеха да изглеждат загадъчно хубави.

— Боже, какво нещо е простото земно щастие — да полегнеш, да се подсушиш, да се сгрееш! — без да ща гласно възкликвах аз. — Не бих го разменил срещу неземното...

— Греша, Велизарие!

Всрещ хилядите, които необуздано празнуваха спасението си от бяла смърт, само Ирнике беше без усмивка. Вече много натежала, тя седеше неподвижно в ханската кола. Никой не я подири да сподели с нея радостта си, че ще живеем...

— Ето, аз имам земно благо — говореше ми тя, а в гласа ѝ имаше бунт, — ханка съм и бъдеща майка на хан... А дали поне един от тези — тя посочи с брадичка множеството ми завижда? Не, нали? Завиждам аз... Завиждам на Пагане за надземното ѝ тържество: без плът и образ, тя е любима. Пагане изпълва дните и нощите на мъжа, който по закон е мой... Законът! — завърши Ирнике с цялата си горчивина, която от месеци тровеше крехката ѝ душа.

Тя думи дотолкова не съответствуваха на честития ден и всеобщото веселие, че дори не можах да ги обора. Опитах се да изразя съчувствието си с поглед, но нищо не излезе — и аз, както всички, бях прекалено щастлив. Изоставих Ирнике на самотната ѝ печал под предлог, че съм нужен на хана.

В това време Аспарух, надмогнал щастливата си изненада, вече предметно чертаеше зимното поселище на българите:

— Голямата река трябва да бъде Кузу. (Според стария Ерми, словените ѝ викали Днепро.) — Така поучаваше той съвета. — Дълбоката вода ще ни пази от две страни, останалите две ще пазим ние. Тя ще ни храни с риба, ще пои конете ни. Към нея иде на водопой и дивеч, ще падне лов... Прочее, разпъваме стана ей там! — Аспарух показва полуострова, образуван от речния завой. — Севаре, предай моята воля на народа!

Тарканът се метна на коня и отиде, та се не видя. Ние продължихме до сами носа на полуострова, където Аспарух очерта върху снега търкало.

— Тук ще бъде ханската шатра. Другите — в полукръг, чиито краища опират о брега. Покрай селището ни ден и нощ ще се сменят стражи...

— Преди пролетта хазарите няма да се впуснат подире ни. А може би — и никак... — вметна вестителят от Фанагория, който бе останал с нас. — Премного имат те за грабене в стара България.

— Трябва да бъдем готови и за най-лошото! — отрязва ханът.

Един по един сановниците му се оттегляха. Аспарух се изправи с лице към водите, откъдето брулеше тежък от мразовита влага вятър. Не си представях за какво си мислеше той в този миг, а то е било за баща му и за поробената родна земя, за всичките премеждия, побрани в месеците на нашето странствуване.

— Татко! — с шепот се обърна ханът не към Тангра, а към покойния. — Сякаш не година, сякаш цял човешки живот изтече от началото на нашия поход...

20.

В кожух и с гугла клечах аз край дупката в леда, положил до себе си два замръзнали клена, надявайки се на трети. Понеже последният ми прадядо-ловец беше умрял преди столетие-две, у дома не бях приучен да ловувам — това е не само умение, но и усет. Затуй поминавах тук от риболов, поминък лек, достъпен и за несръчните.

По брега се нижеха ловците, които днес бяха ходили в близката гора. Водеше ги същият Докс, с когото ходих до Херсон. Той ме разпозна и се отби от дружината си. Гледах го изниско, ням от възхищение.

Грамаден под трите слоя зверинни кожи, българинът в добавка бе праметнал зад врата си целиничка убита сърна, а на пояса му се поклащаха две червени лисичета. Скрежът по къделестите му мустаци, бялата пара, която Докс издишаше, го правеха да прилича на неустрашим варварски Херкулес.

— Гледаш ли тия? — гръмогласно ме заговори Докс, имайки предвид лисичетата. — За голямата ми мома ще събера десет, в лисици ще я пременя... Намини към нас довечера, сърна да хапнеш!

Все така ухилен, Докс се върна към коня си на брега. Отпратих го със завистлив поглед — каквото и да вършех, не можех се равни с тия мъже...

Фшшшшшт — отново отвратително свистене на стрела, отпратена изневиделица. Този път обаче бях я чул късно, зазяпан подир Докс. Усетих остра болка в рамото. Несмело погледнах към него и видях още да трепти подлата стрела.

Опашката й сочеше към гъстия крайречен ракитак.

От дете са ме учили, че стрела трябва да се изтегли незабавно. Замижах и стегнах зъби, дръпнах с все сила жилавата пръчка и не можах да сдържа смешния детски хленч, дето извря из гърлото ми. Сетне разгледах стрелата — най-обикновената. Такива, с железен връх, има всеки българин.

Полекичка смъкнах кожуха; раната вече силно ме болеше. Целият ми ръкав бе огизнал от кръв, тя капеше и върху синкавия лед.

Съдрах своята торба за риба, омотах дрипата около рамото си. Тъмнееше ми. Снежното поле наоколо аз виждах ту алено, ту зелено.

Зарязах край дупката в леда и двата клена, и нескопосните си въдици. Клатех се тромаво по брега, чувствувах се жалък, смъртно застрашен. Въпреки болката, озъртах се на четири — нали не беше речено, че невидимият ми враг е имал само една стрела в колчана?

Бе притъмняло, когато се домъкнах до стана. Преминах през веригата стражи, поех между шатрите — там народът си готвеше вечеря. Бях печално неуместен всред тия все уместни хора, бях усамотен в болката си, която неловко криех.

Безсилните ми нозе ме влачеха към моето леговище, когато някой спря погледа ми — вече знаех, че това момиче не е Пагане, но в непрозирното свечеряване и в моя унес поради загубената кръв то отново прие образа на покойната.

Ние стояхме между шатри и хора, въпросително се взирахме един в друг. Боях се, че момичето ще побегне, а вместо това то дойде съвсем близо.

— Какво ти е, чужденецо?

— Ти никога нямаше очи за мене, Пагане!... — отговорих несвястно, усещайки, как ме отнася мътен порой.

Чак сега ме виждаш...

— Бълнуваш! — тревожно каза момичето. — От огненица ли?

И то направи още крачка към мене, който повече не можех — не ме държаха нозете.

— Ранен съм... — признах си. — Помогни ми!

И навярно съм паднал.

Дойдох на себе си през нощта — не знаех коя поред от нощите, след като бях изгубил сваят. Борината осветяваше червено шатрата ми. Наземи седеше в кожух сестрата на Пагане. Рамото ми беше чудесно превързано, челото и косата ми бяха мокри — мокрило ги беше със сняг момичето.

— Как те казват? — попитах беззвучно.

— Ие, дъщеря Ишбулова.

— Лесно име... Удобно за викане: Ие! Сполайти за добрината!

— Велика работа! — засмя се момичето. — Сдъвках малко медна пита, наложих ти раната и я увих с мечка кожа. Щом бълнуването отмина, ще отървеш трапа...

Ие говореше звънко, а не гръдно, както сестра си. Те се различаваха и по друго: Пагане бе буйна и небрежна, а по-малката ѝ сестра — женски придилична, прибрана. Косите ѝ бяха сплетени не в една, ами в множество плитчици. Полите и ръкавите на кожуха ѝ — извезани с пъстра вълна.

— Какво ме разглеждаш с крайчеца на окото, може и направо!

Ие се смути от собствената си дързост, взе да разглажда полите на дрехата си.

— Преди време, когато го носеше майка ми, за приказ кожух беше — каза тя без връзка.

— Няма кой да трепе зверове, да ви облича... — неволно изговорих аз заключението си.

— Още малко и ще порастат братята ми... — сякаш се оправда момичето. — Снощи идва ювиги... — продължи то. — Нареди ми да те гледам докато се съсвестиш.

Ие се изправи, поклони ми се леко.

— Сега да си ходя.

Лежешком и несръчно аз улових ръката ѝ.

— Далече някъде си имам майка. Сестри имам, голяма — и малка... — изговорих съкровено, жал ми беше за мене си, предчувствувах самотното бълнуване, което ме очакваше през идната нощ.

— Горкичък!... Ни свой, ни чужд... Ничий... — с умиление прошепна Ие тъкмо това, което съвсем ме стопи.

Вече знаех как да ловя риба — избирах си досущ открито място върху леда, далече от всякакви драки и ракитаци. А и не бях сам — по правило с мене идеше по-малката дъщеря Ишбулова. Когато аз се занимавах с въдиците, тя се тренчеше към брега, като че ли беше мой чигот.

Допускал ли бях някога, че аз, знатният, ученият, ще клеча заради три рибки — днешния ми залък — като дивак край Днепро, великия път от Константиновия град към Янтарно море?... Колко коприна и злато са се изкачили по реката към крайния север, колко янтар е слязъл по нея към родината ми... Може би някой мой прадядо, търговец, е минавал из тия места, пресмятайки печалбата си...

— Жива душа няма, спокойно е!... — съобщи високо Ие.

— Бива си ме и мене! — пошегувах се без веселост. — Да ме пази жена...

— Още си еднорък, затуй — извини ме Ие. — Пък и ювиги заръча да не оставаш много-много самичък.

— Ти просто изпълняваш заръката му, тъй ли?

От този жален въпрос, а също и от погледа, с който молах момичето да ми отговори отрицателно, можеше да се подразбере, че за мене Ие вече беше близка душа, та и нещо повече.

— Ти пък! — неопределено рече тя и изведнъж викна: — Виж там! Кани се пролетта!...

— Ей богу, ни помен от пролет — озърнах се.

— Онова по-тъмно място върху леда, гледаш ли? Протънял е, набъбват водите! До ден и ще тръгне ледоходът...

Двамата стояхме срещу студения блясък на залязващото слънце, образа на вечно младия, щедър, всемоушен български бог. Едва положих здравата си ръка върху момичешкото рамо. Ие ми отправи лъчист поглед — дали я радваше милувката ми, дали — близката пролет?

— Тангра, дано всички наши доживеят до копривата! — притисна ръце към гърдите си и ниско се поклони тя на слънчевия кръг.

Обичам ли я? — опитвах се да внеса яснота в своите объркани помисли докато вървахме двамата към брега. Може би точно това е обич, дето ми е добре с Ие. Онова, което изпитвах към Пагане, бе отчаяно и неистово, то ми носеше само мъки. Тоест, не е било любов, а нещо друго, неземно...

Без да искам, обърнах се пак към слънцето — Тангра, ти справедливо ми я отне. Не беше Пагане жена за смъртен...

21.

Прибрах се в леговището си по тъмно. Взех да чаткам кремъка о огнивото, запалих борина. И така, както с труд изувах вкоравените от мраза ботуши, видях, че Ие беше се погрижила и за вечерята ми — паница варена риба, която димеше вкусно. Грабнах лъжицата с непредпазливо рязко движение, затуй — вместо да се насърбам — се превих от болка в раната. Постоях цял стегнат, чаках да ми премине. А си мислех: милата Ие, храни ме всяка вечер!... Но... тази вечер кога сколаса? Че нали... — пак скочих непредпазливо, — нали допреди миг бяхме заедно!

Погледнах към храната си с вече привична мнителност: кой и защо ще ми носи вечеря, щом не — Ие? Поседях умислен, все помрачен. И по калцуни изтичах навън, отправих се към ханските шатри. Зад тях, знаех си, се гушеха едно в друго ловните кучета на Аспарух. Те ме признаваха за свой, та се заувъртаха наоколо ми и не беше трудно да взема на ръце най-малкото. Дебнейки като крадец, прибрах се. И със съзнанието, че убивам — поднесох на младото животно вечерята си. То гладно ѝ се нахвърли, зиме за псетата имаше скъдна храна.

Половината нощ бе превалила, не бях мигнал. Седях, втренчен в кучето, което бе заспало сито, под покрив. Ще рече, моята мнителност се оказа прекалена — нямах основание за тревога. Но по-добре е да прекалиш в подозренията, отколкото в доверчивостта — виках си, като се готвех за сън. Тъкмо тогава видях как през тялото на спящото куче преминава гърч. Скрих лице в дланите си, нямах сила нито да гледам предсмъртните страдания на животината, нито да разсъждавам върху бъдещето си. Чувах ужасено скимтене и вой, те ме разтрисаха. Посмех да оттуля очи, едва когато кучето бе свършило — то лежеше, изпружено като дърво в най-отдалечения ъгъл на шатрата ми. Из муцуната му още извираше сива пяна.

Трябва да призная, че тогава самият аз се почувствувах като гонен звяр — тренчех се диво в полумрака, готов за всичко най-

гибелно. Не забелязвах как през процепа на входа вече се прокрадва бледа светлина. Седях с все дрехи и под оръжие на ръба на ложето си.

Най-малко бях очаквал през онази предутрин при мене да влезе ханът. Той ми се стори от първи поглед някак отсъстващ и не на себе си. На Аспарух не направи впечатление, че бях облечен, въоръжен, не мигнал. Той прекрачи през безредието на моята зимна бърлога, за да седне до мен.

— Привет, ювиги! — казах тъжно. — Много дни не си ме търсил за прочит или за тълкуване...

— Мисля... че Ирнике умира... — изрече след малко ханът.

— До вчера тя беше здрава! — извиках.

— Нощес я започнаха свивките. Преди време... Събраха се жени...

— Христе, помогни! — изправих се и се прекръстих. — А защо не съм чул викове нощеска, нали съм на трийсет крачки?

— Тя... не вика — тихо поясни Аспарух. — Тя... гледа с големи, страшни очи... Има упрек в очите й...

Ювиги скочи, улови ме за ръката и ме разтърси като безумен.

— Защо всяко раждане е ужас? — питаше ме с глас, който не мога да предам. — Слушах, още дете, писъците на сестрите си... Майка си загубих петгодишен в такава заран на викове и кръв. Не разбирам: защо нашето начало трябва да бъде нечия нечовешка мъка?

— Няма нищо по-скъпоценно от живота, знаеш, затова и тъй висока е цената му — опитвах се да отговоря и на един свой собствен отколешен въпрос. — Види се, някой е длъжен да предплати това, че още един човек ще живее...

Аспарух не ме чуваше. Сякаш се движеше насън, той внезапно излезе. Последвах го, съвсем забравил нощесните си прекеждия.

Пред голямата шатра стоеше като страж майката на Ие и Пагане...

— Не влизай! — нареди тя на хана. — Вътре не е за мъже.

Двамата виновно се измъкнахме покрай кожената стена. Долавях как цялото същество на Аспарух слухтеше.

— Тя ще умре, Велизарие... — прокоби глухо той. — Слаба е да задържи живота в себе си...

— Ще оцелее, кълна се! — уверявах го. — Светът би свършил, ако от раждане се мреше.

— Мрат... — издума ханът. — При преселение родилките много мрат...

Сам не зная колко време бяхме стояли така, когато първожреецът разгърна входа.

— Детето ти не щеля да се роди, ювиги! — обяви той със сурова тържественост. — Ела да се простиш с пресветлата!

По-нататък думите му заглъхнаха — над стана и над: реката се извиси самотен вик. Той (разбира се, така се чинеше на мене, твърде изтерзан през последните денонощия) дълго кръжеше из синевата между небе и земя, над леда, който в този миг се пропука, откърти се и с грохот тръгна по течението.

Бедната Ирнике вече бе издъхнала. Из ханската шатра бавно излизаха ония, които бяха се сбогували с нея. Аз бавно влязох на свой ред.

Спрях пред Ирнике, поклоних ѝ се. За разлика от българите, целунах по наш обичай ръката ѝ. Съвсем смалена в лице, господарката ми най-сетне изглеждаше честита.

Ие бе познала — в деня, в който погребяхме Ирнике, буйно се отприщи ледоходът.

Всичко на брега беше полулед и полувода, а в тях се оглеждаше още студеното, но ярко небе.

Стоях високо над реката и гърбом към стана, откъдето дочувах бодра глъчка — народът се радваше на пролетното пробуждане. Наземи до мене, загърнат в дрипа, бе трупът на онова куче; не бях сварил досега да го заровя.

Копаех вяло, отвратен от цялото битие. Не усетих кога на брега е дошъл ханът. В жалейка — без знаци, без оръжие.

— Ти пък кому копаеш гроб? — попита ме той. Тръснах мълчаливо малкия труп в нозете му.

— Добро гонче щеше да стане... — равнодушно рече ханът. — Премръзна ли?

— В този трап, но по-дългичък само че, днес трябваше да легна аз, ювиги — казах мрачно. — Не зная дали за добро, сетих се да нахраня песа от паницата, оставена за мене...

Забелязах как при тия думи Аспарух изплува из своята хладна печал.

— Отрова — рече той. — Кого подозираш?

— Оногова, дето преди десетина дни ме улучи вдясно от рамото.

— По нас изневиделица мятат засега стрели словените.

— Стрелата беше със железен връх, българска... — Докато говорехме, зарил бях кучето. Бръкнах се в колчана, подадох на хана въпросната стрела.

Познавах признаците на ярост у него — върху страните му изпъкваха бучки, колкото орех.

— Ела с мене! — заповяда ми ханът.

В мълчание стигнахме до шатрите на първожреца — те образуваха малко селце. Най-обширната бе къде по-богата от тази на хана.

— Привет на първия по мъдрост и знания! — викна Аспарух, за да оповести присъствието ни.

Полите на голямата шатра пропуснаха първожреца. Макар че не можех да го търпя след злокобната му присъда над Пагане, сега за първи път го погледнах, както човек — човека, толкова той ми се видя съсипан, грохнал, окаян.

— Кое накара ювиги хана да ме потърси през най-черните за всеки баща дни? — попита той, а очите му бяха пуссти.

— Искам да ми отговориш кога денят ще бъде равен на нощта, за да обявя на народа след колко дни потегляме!

Първожрецът мълком си влезе, а подир това се появи, нарамил корав като греда свитък. Той го простря там, където земята бе най-пропръхнала, разви го и потърси с поглед слънцето. После най-ученият понагласи кожения чертеж, забодя в пресечката на множество черти желязна стрелка, проследи сянката ѝ. И взе да реди върху друг пергамент непознати за мене знаци.

Смаях се: нима варварите имаха свое звездобройство? Че астрономията и по нас се смята за най-висшата наука — как бяха достигнали до нея хора безписмени? И наистина ли те нямаха писмо? Що за знаци рисуваше първожрецът? Загадъчна работа...

Ювиги ханът стоеше като истукан насреща му. Явно бе, че в очакване на учения отговор той мислеше за съвсем друго — тъй остър беше изразът му, че никак не бих го отнесъл към сметките на времето.

— На третия ден от месец дилом тотом, тоест, след дваисет и три дни ще настъпи равноденствие — твърдо каза жрецът.

— Сигурно ли е? — ханът прикова с очи бившия си тъст.

— Напълно — потвърди онзи.

— Питам, де... Понеже преди година ти пак беше напълно сигурен — злорадо му напомни ханът. — Знаеш ли, дъщеря ти умря не от смъртта си, о, първи всред мъдрите — жестоко продължи Аспарух.

— Ирнике не понесе твоята нелюбов, това я уби! — загуби самообладание опечаленият баща.

— Не е вярно! — опроверга Аспарух. — Моята нелюбов дойде за Ирнике, след като тя бе осъдена; Ирнике трябваше да умре преди пролетта, понеже ти се закълна лъжливо в живота ѝ. Съзнаваше, че ни лъжеш, нали?

Мислех си, че първожрецът ще рухне пред очите ни — изключено е човек да понесе думи като току-що изговорените. Но служителите на бога са мъже изпечени, забелязал съм... Първожрецът отвърна, като натъртваше всяка дума:

— Дължиш ми похвала, а не укор, загдето жертвувах своето дете за общо добро. Един хан, обвзет от сляпа любов, не можеше да принадлежи на делото си.

— Защо тогава ме кориш, че не обикнах дъщеря ти? — подигра го злобно Аспарух. — Това бе също в полза на величието ми.

— Приеми, че сме разплатени... — скръбно предложи първожрецът. — По-леко е да загубиш жена, отколкото едничка дъщеря...

— Не! — безмилостно отсече ханът. — Ти уби не само Пагане, но и моите две деца, двете първи! И за тях ли сме разплатени?

Не бих искал за нищо на света да бъда на мястото на първожреца. Но вместо да се снижи от угризения, раненият баща изтърва болката си в жажда за мъст. Онегавон впери кървясали очи в Аспаруха.

— Това е прокоба! — кресна той. — Тангра ни сочи, че ти не можеш да създадеш нещо трайно — ни човек, ни държава!... Когато разнесеш българските кости от река Таис до края на света (нали виждаш как никнат гробове всяка вечер, нали ги виждаш? Ще останеш да бродиш сам!... Самичък конник без племе, без земя, без челяд!... Това говори Тангра...

Бях навикнал на варварско суеверие, та помислих, че хан Аспарух ще се стъписа от такава черна прокоба. Нищо подобно!

— Храбър си, защото знаеш, че по закон нямам право да казня първожреца, а? — попита той ледено.

— Нямах това право! — диво възтържествува онзи. — Кой ще ти тълкува думите на бога, ако...

— Понеже стоиш тъй близо до него — пак ледено го прекъсна Аспарух, — изтълкувай ми как гледа той на тайните убийци?

— Тях чакат изтезания и казън, независимо какъв сан имат — с несигурен глас отвърна първожрецът.

— Независимо... — натърти ханът. — Чуй сега: мога всеки миг да докажа, че ти си наредил веднъж и дважд да бъде тайно очистен Велизарий.

Първожрецът зина да отрече обвинението, но остана ням като сгръмосан. Въпреки покъртителните бащини жалби, които току-що бяха ме накарали да го съжаля, сега си пролича колко мил му беше животът.

— Заповядвам: от днес твои чиготи ще бдят над Велизария. Ако, недай боже, нещо му се случи, пред закона ще отговаряш ти!

Така заповяда ханът, стана и си тръгна без повече обяснения.

— Ти го озлоби, а не го наказа, ювиги... — позволих си да заговоря хана на връщане. — Гибелно е!

— Зная що върша! — твърдо заяви Аспарух. — Моята власт е едногодишна, едва проходила. Не може да израсте тя без опита и знанията на нашите старейшини... Трябва и време...

— А ако през това време те...

— Всяка твар живее по случайност, Велизарие — разумно ме поучи моят връстник. — Като си помислиш, мъртвите са къде повече от живите, а всеки жив е със сигурност утрешен мъртвец. Тогава? Не разбирам кое толкоз те тревожи, Велизарие!

22.

Българите нетърпеливо чакаха равноденствието. Неразбираема за мене бе радостта, с която се стягаха те за предстоящия път с всичките му неволи и патила.

Из стана през ония дни непрестанно се препъвах о стегнати вързопи. Подковачите работеха от изгрев до залез над конските копита. Трийсетината мъже от рода Угаин завършваха големия сал. Всичките приготовления ставаха, без да бъде отслабвана стражата около поселището ни.

Българите, дето се прибираха от риболов, също се движеха въоръжени. Не можех да не изкажа удивлението си от това неуморно българско всеоръжие пред таркана Севар, комуто помагах да потегне едно разсъхнато колело.

— Човек ще си рече, че цяла зима живяхме под обсада — рекох му, — денонощна стража навсякъде, всеки мъж спи в ботуши.

Преди да ми отговори, тарканът Севар ме разгледа с едно око — другото той по навик присвиваше, сякаш се цели. Все повече се привързвах към този Аспарухов хранен човек; Севар ми вдъхна доверие от първа дума. Намирах, че той прилича на нажежен камък — непоклатимо твърд, но и буйно несдържан бе тарканът, безроден боец.

— Имаше защо да зимуваме нащрек — каза той. — Ето, преди два дни изчезна най-новата ни мрежа. Гледам аз, по пясъка — човешки стъпки. А наоколо — никой.

— Пак словените, а? Все от хазари се пазим, пък най-голяма пакост търпим от словените...

— Ханът нареди нито да ги търсим, нито да ги гоним. Да ги не закачаме, с една дума. Нека пазим силите си за похода! — нареди ханът. Виж, ако ни застигнат хазари, тогава — бой, бой, бой!

Тази дума — бях забелязал — Севар никога не произнасяше еднократно, по правило той я утрояваше с растяща стръв.

— Хубав бой ще бъде то. С жени и пеленаци в строя...

Като внимателно втъкваше главината в оста на тромавата двуколка, Севар ми разясни:

— Не знаеш ти как се бият мъже и жени наведнџ, когато бранят пеленаците. По вас, чул съм, имало войска, отделна от... всичкото. От народа, де.

— Вярно е. У нас войната е поминџк за хиляди мъже. А народџт ги храни, плаща им.

Севар зарязва колелото, изправи се, преучуден.

— Ех, че сте го измислили! — възкликна той. — Кой ще се бие насмерти заради плата? Един мъж, че и жена, все същото, се залага цял в боя, ако с това ще спаси челядта си, стадото, шатрата.

Вдигнах рамене в отговор. Вече май споменах, варварските съждения са мъчни за оборване, понеже имат за основа природния ред на нещата.

Понеже довършихме работата си — натъквихме колелото, — тръгнах си. Търсех Ие.

Навярно се досещате, че през изминалата зима бяхме се срещали с нея все по-често. Закачливите ни думи бяха преминали в свенливи целувки и така нататџк. Давах си сметка, че в любовта ми към Ие тлееше непрегоряла жар от моето момчешко обожание към Пагане — вечната жена, за чийто ръст бях твърде малџк...

Нейната земна сестра седеше на пролетен припек и окърпваше своите братчета. Трите момчета мирно чакаха да получат кое — шапката си, кое — своя вехт кожен калџун. И по-нататџк, докато водехме важния за нас разговор, дечицата продължиха да клечат наоколо ни, а Ие — да ги кърпи.

— За чудо слънце, а? — подвикна ми тя вместо поздрав.

— Доживяхме до слънчице! — отвърнах.

Вече бях усвоил начина, по който българите разговаряха — ако изпитват мъки или болка, те ги премълчават, а общуват предимно, за да споделят радостта си.

— Още четири дни... — засмя се Ие, когато се разположих до нея. — Има ли при тебе нещо за вършене?

Не й отговорих — бях се захласнал по младата й хубост, в летежа на сръчните й прџсти, които аз несръчно (защото — пред свидетели) погалих.

— Добре ще бџде, ако днес-утре... говориш с майка ми — изведнџ, без усмивка, каза Ие.

— Бързаш ли? — пошегувах се, но Ие остана строга.

— Бързат... нещата — неопределено рече тя.

Вече не се шегувах и аз, изправен пред крачката, пред която всеки е изпитвал колебания.

— Не си готов, тъй ли? — погледна ме момичето със смесица от тревога, горчивина и нежност.

— Готов съм, Ие — казах доблестно. — Просто не знаех, че трябвало точно днес... Пожелай ми на добър час!

С бързи движения Ие сне от шията си муска и ми я окачи, а аз се опитах да изобразя цялата смелост, на която е способен един мъж.

Пред входа на износена шатра седеше старицата, майка на множество живи и погребани деца. Това, че единствена всред всички наоколо тя не правеше нищо, отпуснала ръце, загледана в прекрасния, пробуждащ се свят, аз отгатнах — майката на Пагане и Ие се готвеше не за път, а за смъртта си.

Седнах до нея, но не я заговорих веднага, защото си личеше, че мислите ѝ са много важни. Дочаках тя да се обърне към мене и да ме подкани:

— Речи де!

— Вярвам, разбрала си, че дъщеря ти и аз... се обичаме... майко — подхванах уж отдалеко, но приключих напреки: — Дойдох да я поискам.

Старицата безгласно и беззъбо се засмя, без да отдели поглед от прекрасния, пробуждащ се свят.

— Аз и на нея думам, и на тебе ще река — не сте един за друг. Чужденец си... Ако утре ханът се счепка с твоя господар, ще ти свали главата и ето я, Ие — вдовица черна. А може да ти скимне и да избягаш при своите. Тогава? Пак вдовица.

— Ние с нея се кълнахме, майко — казах смирено. — Ако трябва, пак да се закълна.

— В кого бога, а? — разсърди се старата. — Не ѝ завъртай ума, чужденецо! Ие скоро ще бъде и за майка на малките. Аз няма да мръдна оттук!

Това, последното, старицата изрече така неоправдано сепнато, та не го и проумях.

— Потегляме подир четири дни — казах, сбъркан. — Из пътя ще имате нужда от мъжки гръб. Аз ще поема товара ви!

Както сам се слушах, обещанието ми прозвуча твърде, варварски, но старата упорито поклати глава.

— Не мога да склоня! — натърти тя. — Редяят жените на племето ни, а аз да дам момичето си на чужденец...

— Склони, майко! — това помолих не аз, а Ие, примъкнала се незабелязано.

Трите й малки братчета бяха я сподирили. Те стърчаха на десетина крачки и следяха развоя на голявката. Странно, нито обидният отказ на старата, нито враждебното слухтене на децата ме отблъснаха — имаше нещо дълбоко истинно във всичко това.

— Не бой се, че Велизарий ще ни зареже, майко! — убеждаваше я Ие. — За чудо българин ще стане Велизарий...

Е, такова обещание не бях поемал, но и не опровергах думите на Ие.

— Виж колко яки са ръцете му! — тя завърна ръкава ми, а аз два-три пъти свих юмрук, за да изтъкна мишците си. — Виж му плещите, гърба!

— По-як ще дойде, дъще — вече по-меко отговори майка й. — Ще те поиска наш.

— Не щат ме — скръбно призна Ие. — Откак Тангра избра сестра ми, нашите мъже се плашат... Нали може и аз...

Ие не се доизказа, а мене настръхнаха космите.

— Не! — като опарена трепна майката. — Ти не си най-личната, най-одарената, най-първата! Съвсем, съвсем просто момиче ми е тя — припряно взе да ме уверява старата, сякаш бях й противоречил.

— Аз я искам тъкмо такава — казах, обвзет от жал към двете жени, млада и стара, които храбро воюваха против съдбата си.

— Ако искаш да видиш с живи очи дъщеря си булка, мале, дай ме на Велизария! — от душа я помоли Ие.

Старата помълча, отново потопила поглед в прекрасния, пробуждащ се свят. Ние — петимата — жадно очаквахме решението й.

— В час на слабост ли ме намери, дъще?... — продума тя. — Не, просто навреме спомена Пагане, милата Пагане!... Хубавата ми, гласовитата ми, изкусната ми!...

И майката заплака. Тя плачеше без глас и дори без сълзи, но цялото нейно угасващо същество догаряше в тъй непреходна мъка, че

нямах сили да я гледам. Сетне старата се стръска, сякаш излязла от мътна вода, и рече достолепно:

— Давам ти я! Ие, разкатай прикята си!

Никога няма да забравя ръката, която се наведох да целуна като български зет. Ръка на жена раждала, кърмила, отглеждала и погребвала, градила, церила и галила, а навярно и воювала... Цялото битие бе оставило следите си върху грозната, почти страшна ръка, която се наведох да целуна. Струваше ми се, че такава ръка в незапомнено време ще да бе създала вселената.

23.

— Люде! — не високо, но особено отчетливо започна Аспарух.

Те бяха се стегнали преди зори, а сега прииждаха и прииждаха върху широкия пясъчен бряг пред брода, чието дъно се провиждаше чак до сушата оттатък. Нека си кажа, че и мене днес радваше тази гледка, позната ми от лани: деца на коне, трудни жени в колите, огромни вързопи, подновени дрехи... Всичко си беше по реда — премислено и свършено. Не се чудете, че аз вече бях глава на челяд — Ие и малките й братя. Не отстъпвахме по нищо на другите, готови за поход българи — и у нас всичко беше по реда си, а жена ми излъчваше бяла светлина, това иде от щастието.

— Люде! — повтори по-високо Аспарух, докато опашката на предългата върволица продължаваше да се точи към пясъчния бряг. — Аз искам да знаете защо днес опразваме без бой земята, където презимувахме, и защо отново се впускаме в неизвестен път...

До деня, за който ви говоря, бях отбелязвал превращенията, предизвикани у Аспаруха от властта — предизвикани всъщност от страданието и отговорността. Но едва през него ден открих у господаря си още една, неподозирана черта — вдъхновение.

— Мнозина от вас — започва ханът — си викат: изкарахме сносна зима, тъй могли бихме да изкараме още много. За тия години ще струпаме глинена и дървена нова Фанагория, ще я браним от пришълци... Нали тъй разсъждават мнозина?

— Мнозина... — потвърди кавхан Авитохол.

— На кое да се опрем тук, българи, о какво да се задържим? — Ето, от тук из речта на Аспарух взе да искри вдъхновение. — Всички ветрове си дават среща из равнината на Големите реки, през нея върви, необгледно широк, Пътят на народите. Ако не днес, то утре по този път ще ни застигнат хазари или други и ще ни принудят към ново преселение...

— Докога? — извика Аспарух.

Човек би рекъл, че българите не от година, а от две десетилетия вече се реят из неизбродимата равнина, че поне девет пъти са били

изкоренявани из своите ненадеждни поселища — такава болка съдържаше викът на хана: „Докога!“.

— Люде! — внушително изрече Аспарух думите, които никой българин не забрави до края на нашия път: — Аз търся за вас не земя, където да преживеем до следващата си разсипия и пак до ново изселване, а родина, където да останем завинаги!... Какъв покой, каква благодат има само в това — завинаги!...

Не си представяте що ще рече тишина над хиляда конници — бездиханна тишина. Със словото си Аспарух бе превърнал тяхното спасително бягство в съзнателно, придирчиво търсене — голяма мисъл! Всеки от хилядите сега я смилаше в ума си, тя щеше да бъде разумното оправдание на неговото тягостно яздене и яздене...

— Хмкхкх... — окашля се кавханът и повиши глас, за да бъде чуто: — Нека попитам, щом потегляме пак. Ти, така, в себе си... знаеш ли каква земя търсиш? Или племето ни безкрай ще се лута, като избира за всяко зимуване по-малкото зло?

— Зная какво търся! — вдъхновено изрече ханът. — Уверен съм, че когато стъпя на тази земя, ще я позная!...

Народът нагази реката и — къде върху конски гръб, къде върху сал — се зае да пренася през мътнозеленикавите пролетни води потомството и имота си. А ние с Ие за кратко се върнахме там, където бяхме се обикнали — върху овършалата от човешкото всекидневие, но вече парясана поляна на зимния стан.

Не си въобразявам нищо по-унило от току-що опразнено варварско поселище — допреди часове там е кипял живот, а сега догдето поглед стига виждаш само огризки, смет, черни петна от угаснали завинаги огнища.

Бяхме се върнали не да поискаме прошка от оскверненото късче природа, ами за сбогом с майката на Ие.

Старата наистина отказа да потегли с пролетния ни поход на юг. И тя, както още десетки мъже и жени, достатъчно немощни, за да не се доберат до стана на следващата зима, оставаха тук, в малки, вехти шатри, които родът им бе прежалил. Наблизко или в далечината по два-трима конници също бяха се върнали за прощаване с дядо, майка или баща. Някакво огромно сбогом тежеше над напуснатото селение — живите за последно прегръщаха близките си, приели тиха, самотна смърт.

Не си мислете, че тази гледка бе сърцераздираща — не. При варварите смъртта не е обратното на живота — те я имат за продължение на същия живот, освободено от бремето на грижи, беди, неволя. След като за дълги десетилетия варваринът все е бил част от някакво многолюдно и взискателно към него цяло — род ли, племе или челяд — той приема умирането като единствения собствено свой празник. За този празник всеки се готви мълчаливо, съкровено, тържествено.

Майката на Пагане и Ие си седеше на припек. Едрите ѝ ръце, покриви и грапави от дъбов корен, почиваха в скута ѝ, за първи път бездейни, освободени. И смирена, и щастлива усмивка разхубавяваше едно лице, каквото би трябвало да има „майка на цялото човечество“. Тя не се зарадва на появата ни, защото и без туй си беше радостна — отървана завинаги от труд и мъки.

— Прощавай, мале! — сви се върху гърдите ѝ Ие. Грапавите ръце галеха леко, като крилце на пеперуда, синьо-черните плитки на дъщерята. Но не докоснаха прекрасното бяло лице, сякаш се бояха да не оставят върху него нечиста следа.

Когато пак скочихме на седлата, старата вдигна към нас очи, насълзени от ярката светлина, и ми заръча кротко:

— Бъди добър със сираците ми, чужденецо!

Докато се отдалечавахме, обърнах се веднъж и триж — все ми се чинеше грехота, дето бяхме зарязали без защита и подкрепа умиращ човек. Ие не се обърна. За нея бе достатъчно, че изпълнява волята на майка си.

Двама с Ие бяхме от последните, които трябваше да поемат речния брод. Отсреща главата на преселението беше се загубила в равната далечина. Стояхме на отсамния бряг, следях как върви преминаването.

— Нека и ние, Велизарие! — молеше ме боязливо Ие, тя никак не бе спокойна извън строя.

— Ханът нареди да изчакам всички — обясних ѝ. — И да проверя как са се разположили ония дружини, дето ще останат да пазят гърба ни от хазарски налети.

— Къде ги дружините? — Ие не отбираше от бойни работи.

— На отвъдния бряг.

Понеже сетните преселници вече нагазиха, можехме да тръгнем подире им. В същия миг съгледах словените.

Да, това бяха те, а не други, бяха невидимите жители на крайречните тръстичища и дълбоката гора отвъд стана ни — на равнината изобщо. Те бяха отвличали залутани извън племето българи, отвеждали бяха коне и отнасяли вързопите ни, бяха задигали нашите мрежи и лодки, но нито веднъж не се появиха открито, по светло.

Днес, дочакали опасните странници да се махнат, словените сякаш празнуваха своето отървяване. Голяма словенска тълпа полека заля високия бряг и пясъчната ива, където отзарана Аспарух бе говорил на българите.

Словени, словени, словени... Какво искаха от нас?

Последните български конници излизаха на отсрещна суша, ние с Ие бяхме още всред реката. Жена ми уловила очите ми проследи дългия поглед, който не откъсвах от довчера нашия бряг, и тихичко писна:

— Кой са тия?... Ще ни избият, бягай!

За бяг не можеше да става дума (конете ни бяха до шия във вода), но за щастие не бе думата и за избиване, иначе бяхме си отишли. Словенското множество отпращаше с очи натрапниците, завръщаше се върху обсебената за кратко от нас земя, която не ни принадлежеше. Някакви опасни конници бяха презимували и изчезнали — какво важеше това за господарите на равната безкрайност?

— Не плаши се, върви спокойно! — казвах на Ие, но за всеки случай пуснах коня й пред моя. Да я прикривам.

— Майка ми... що ще направят с майка ми?... — тихо стенеше Ие, а конете ни вече умело изплуваха на отвъдния бряг.

— Те са хора, Ие, не зверове — напусто утешавах жена си. — Що ще търсят от умиращи? Най-много — онова сушено месо, дето им оставихме. Пък вече корени излязоха, сладки треви, ще...

Думите ми се губеха над водите. По гърба на Ие отгатвах, че тя плаче. А новият бряг ни посрещна с бялото веселие на цъфнали драки. Пролет. Пролетен път.

ВТОРА ЧАСТ

1.

Странно е, че от своя дълъг път с българите най-подробно си спомням описаната дотук година — навярно загдето тя бе първата от цели двадесет, та всеки неин ден ми носеше голям брой нови, неразбираеми или забавни случки, гледки, преживявания. Оттам нататък спомените ми донякъде се объркват, застъпват се или стават накъсани, или застиват без движение.

Яздехме и яздехме — в това поне съм сигурен, понеже винаги, когато не зимувахме, бяхме на кон. Вече яздех не сам или не само с Аспарух далече пред строя; през промеждутъците на службата ми при хана бивах неизменно със своето семейство.

През ранното време след сватбата ми аз свикнах, както младите мъже и жени от конния народ, да яздя, прегърнал Ие — беше почти удобно и твърде приятно. Зад нас се клатеха малките братя на жена ми, с които също бързо свикнах — имах чувството, че те са ми деца, а Ие — тяхна майка. Вечер, докато разпъвах новата ни шатра (бяхме я стъкмявали заедно, като аз щавех кожите, а Ие ги съединяваше), жена ми извършваше набързо поне десетина различни работи — от доенето на кобилите и квасенето на млякото им в мехове до кърпенето на някоя протъняла дреха — и накрая, като се увереше, че братята ѝ не само са се натъркаляли под кожусите, но са и дълбоко заспали, Ие сядаше насреща ми край огъня. Тя се усмихваше с всички зъби, сякаш зад усмивката ѝ нямаше яхане от тъмно до тъмно и десетина разнообразни усилия по тъмно; тя поемаше от ръката ми тънките резени сухо месо, дъвчеше прибрано и не пропускаше да ми се усмихне между хапките.

Блажени вечери и нощи на нашата млада, щастливо сбъдната, плододайна любов!...

Спеше целият стан, ако не броим болните, родилките и влюбените — влюбените се рееха wśród угасващите огньове и скупчените спящи, между коневръзите и камарите вързопи те вървяха из заспалия стан, без да ги стъписва стонът на умиращ старец или писъкът на кърмаче. Влюбените живееха нощем...

Месецът стоеше зад главата на Ие като нимбата на Богородица. Ие ме галеше откровено, без онзи неискрен свян, натрапен на ромейските жени от христовата вяра; Ие ме галеше и говореше в ухото ми:

— Най-много ще бъдат нашите деца!...

Такава бе нейната мечта — скъпа ми Ие, сол на земята.

— За какво са ни тъй много? — мърках аз, покорен.

— За да ги има, да не се свършат никога!...

Може би и на вас, както ма моите сънародници на времето, такива положения се струват неприлични; аз — кръвно привързан към варварското битие — се научих да вниквам в тяхната велика същина: единственото средство да устоиш в борба срещу безмилостната природа са многото деца. Тя сяпо ще изтреби две от всеки три, но за туй пък оцелялото трето ще бъде яко като желязо. То и ще продължи застрашения от изчезване род.

Яздехме и яздехме... Отмерваха хода на времето само — годишните времена — покрай Пътя на народите ту цъфтяха дъхави драки, ту зеленееха тучните, ненагазени ливади, ту капеха мъртви листа, ту ръсеше есенен дъжд, който преминава в лапавица. Преобличаше одеждите си земята, сменяше цветовете си небето, неизменно оставаше едно: яздехме и яздехме.

През един от онези дни, които поради еднообразието си се сливат в моя спомен, докато бях напред заедно с Аспаруха нещо тълкувахме, чухме зад гърба си припрян тропот. Някакъв наш боец идеше към хана, а върху втория му кон се друсаше непохватно — защото бе с вързани ръце и вързани под конския корем нозе — млад мъж в нечисто бели дрехи.

(Запомнил съм случката, понеже този бе първият словенин, с когото размени думи при моето тълмачество хан Аспарух.)

Нашият конник ни настигна, дръпнахме се встрани и спряхме, а пороят на преселението течеше покрай нас. Дълги мигове ханът изучаваше чужденеца, а чужденецът — хана.

Нека опиша пленника ни, когото българския конник развърза и свлече от седлото, като с тласък го накара да се поклони на ювиги.

По ръст и по телесна сила чужденецът не отстъпваше на българите, но не беше костелив и жилав като тях, ами някак месест — той ми заприлича на добре охранено голямо дете. Детски бяха и

неговите цветове: светлорус, светлоок, а кожата му — кръв и мляко. Косите на словенина имаха природната си дължина, меките като пачи пух мустаци и брада — също. Той носеше бяла риза от лен без украса, а на краката си — подложки от брезова кора, увързани с конопена връв. В сравнение с това чедо на природата, българите изведнъж взеха да ми се струват твърде стари, сложни, преднамерени във всяко отношение.

Докато ханът и чужденецът взаимно се изучаваха, нашият конник поясни:

— Призори, когато (случва се) стражата задреме... най-често призори ни изчезва по нещо: кобила, жребче, кожа. Ние с брат ми пък нощеска се престорихме на заспали и ето ти, изпълзяха из ракиката трима такивата — бели. Рипнахме ние, но те се не стигат, като елени бягат, ще знаете. А ние знаем, че не бива да ги гоним далече, понеже ей тъй не се върнаха мнозина наши. За добра sluка този се препъна и ние — дръж!

Ханът отпрати с нетърпеливо движение боеца, който се оттегли оскърбен — беше се надявал на ханска похвала.

— Питай го кой е и от кои е? — нареди ми ханът, без да сменя очи от пленника.

— Кой си и от кои си? — попитах на словенски.

— Гостун съм. От добровитите — съвсем незачуден, дето говоря езика му, отвърна словенинът.

За моя почуда пленникът ни не издаваше никакъв страх. Той се наведе, разтри зачервените си от въжето глезени, разтри и китките си, натъртени от примката, и най-свойски седна, въпреки че пред него стърчеше на кон един владетел. Словенинът дори — с щедър замах, който ме разсмя — покани хана и мене да се настаним до него. А най-смешното беше, че ние приехме поканата му — така подразбиращо се стана то.

— Питай го кой е владетел на тукашните земи? — каза ми ханът.

— Кой е владетелят на тия земи? — попитах.

— Не разбирам — спокойно отвърна словенинът.

Той откъсна стрък трева и отегчено взе да я дъвче — искаше да рече, че му губим времето.

— Не разбира — преведох на хана.

— Е, какво има за разбиране? — удиви се Аспарух. — Добре. Предай му, че искам да говоря с владетеля му, господаря му или там каквото има.

— Моят господар иска да говори с твоя — казах на словенина.

— Господар аз нямам — осведоми ме той.

— Нямам господар — преведох.

— Решил е да ни лъже — не повярва Аспарух. — Кажи му, че сам ще си бъде крив!

Вместо да преведа заплахата му, реших да внеса яснота в това взаимно недоразумение.

— Ювиги, не те лъже. Чел съм, че повечето словени наистина нямали господар.

— А твоята книга разказва за словенски князе...

— Щом толкова искате да говорите с нас — прекъсна го пленникът — ще стане!

— Тук ли да ви чакаме? — попитах го.

— Защо ще спирате? Ние всякак ще ви намерим. — Словенинът се изправи, кимна ни и си пое — не по ивата, утъпкана от нас, а напреки. Защо не измоли от хана да го освободи от плен? Защо не му отдаде челобитна почит? Ханът гледа озадачен подире му докато нечисто бялата риза не се скри във високите треви.

— Той каза, че щели да ни настигнат, за да говорим — преведох на Аспаруха, а той вдигна рамене.

— Не разбирам — рече на свой ред.

— Ставай, че окъсняхме! — разтърси ме Ие.

Двамата бяхме спали тъй тежко, че утринната гълчава, която предхождаше всеки наш ден в поход, не бе ни разбудила навреме. Взехме припряно да се обличаме, да скатаваме шатрата си. Ие товареше конете и помагаше на братята си да се изкачат върху вързопите. Между това върволицата почти се изниза; останахме към края й. Яхнала бе вече и жена ми, а аз все още нещо оправях, когато — на петдесетина крачки зад нас — зърнах словените.

— Бързайте напред! — наредих на челядта си, но Ие не се съгласи.

— Бързай и ти с нас!

Яздейки, извърнат назад, оглеждах словените. Не, не изглеждаха застрашително. Вървяха пеши, с пъргави, неголеми, но чести и

гъвкави стъпки, които се равняваха на кон в лек бяг. Всичките бяха в нечисто белите си дълги ризи; всички — обрасли в русо или рижо. Оръжието им — лъкове, къси копия, стрели — бе изцяло от дърво.

Подкарах бързо сурата кобила, за да настигна хана. Покрай мене прелитаха лица и муцуни, носилки и коли — отдавна вече нищо всред българите не ме дивеше, защото бях се сживял с техния бит и неспирно движение. Свикнал бях и да намирам хана далече напред, изложен на всевъзможни засади. Когато го доближих през онази сутрин, той ме стрелна с насмешка:

— Няма нищо по-себично от честития човек — каза той. — Откак се сдоби с жена, разредихме и учението, и тълкуванията. Че и за потегляне окъсняваш...

— Прощавай, ювиги! — смотолехих. — Но след сватба е така.

— Твоята сватба ми показва — хладно вметна Аспарух, — че не си обичал истински... Пагане.

Обърках се от притеснение.

— Понеже Ие така прилича на... сестра си... да не би ти... — не знаех как да продължа.

— Никак не прилича, никак! — грубо отрязва ханът, после се овладя. — Живейте в обич сто години!

Помълчах толкова, колкото налагаше приличието.

— Онзиденшният пленник не излъга, ювиги — казах. — Словените идат за разговор.

Ханът ме погледна и с изненада, и с доволство.

— Кажи на Севар да донесе знаците ми! Ще посрещна гостите ей там. А ти, Велизарие, се стягай пак — трябва да изуча и словенски.

— Че нали съм винаги с тебе?

— Не ми търпи сърцето да слушам, а да не отбирам — заяви Аспарух. — Пък и ясно е, че занапред честичко ще имаме работа със словените...

Застанахме върху малка хълмчинка: ханът, съветът, десетина чиготи, както и аз — тълмачът. Аспарух носеше ханските си белези, в земята бяха забучени прътите с конски опашки.

Българският народ си вървеше, а успоредно с него, но доста по-бързо крачеха словените. Те бяха деветмина мъже, млади и стари. Не можеше да се познае кой от кого е по-важен, защото нямаха никакви отличия.

Словените пъргаво изкачиха хълмчинката и се озоваха срещу хана, когото разучаваха с грейнали от добродушно любопитство очи. Иначе — нито поклони, нито думи за почит. Забелязах, че Аспарух не улучваше как да се държи, тъй необикновена бе за него тази среща.

— Аз съм Радил, знахар на повечето добрити — изведнъж проговори на сносен ромейски един от старите словени. — Нашето момче ни обади, че си искал да говориш с нас. Ето ни, дойдохме.

— Откъде знаеш ромейски? — изуми се ханът. Стариат протегна крак, придърпа ръба на ризата си — над глезена му тъмнееше два пръста широка вдлъбнатина. Протегна към хана и ръка. Същото.

— Бях роб у ромеите — обясни той без болка и злост. — Шест години гребях по катъргите, докато нашата не потегли за Симферополис. Оттам нататък, сецате се — бягство, както всяко бягство.

— Седнете! — покани гостите си ханът и даде знак да им бъде поднесен кумис.

Словените насядаха безредно, но всеки се стремеше да бъде поблизо до българския хан. Отпихме едновременно, при което си пролича колко много струваше на чужденците да преглътнат.

— Аз и моят народ — започна внушително хан Аспарух, — преминаваме през тукашните краища. Само преминаваме. На мене ми е чудно защо словените ни гледат с вражда, защо крадат от нашето. Ние с нищо не сме ви напакостили...

— Не е вярно! — прекъсна го бившият ромейски роб. — Конете ви нямат брой, те пасат тревата и напиват водата ни. Тропотът на вашия строй, огньовете от нощните ви станове тревожат дивеча и птиците из земите ни.

— А защо тия земи да бъдат ваши? — строго попита хан Аспарух. — Къде ги границите на държавата ви, че и къде я и самата държава? Дори владетел си нямате.

С такива думи ювиги изрази цялото превъзходство на една държава над всички недържави.

— Важното е, че сме премного! — гордо заяви знахарят. — Ти ни говориш, че само сте преминавали. Без вражда... Но ние от дълго чуваме, че българите са народ конен и военен — ваш поминък била войната. Знаем ли кога срещу кого ще се нахвърлите?

— Ако ни смятате за врагове, излезте на бой, както се полага! —
взе да кипва ханът.

— Защо на бой? — зачуди се старият словенин. — Ти май ни се
обиди, но разсъди по справедливост — кой се радва на неканени
гости? А? Може и да нямате лоша мисъл, а все пак без вас беше по-
добре. Покойният ми дядо говореше тъй: конните народи са велика
беда. Прав излезе.

— Вече казах: преминаваме и толкоз.

— Е, като се махнете оттук, ще вървите върху земята на други
наши родове и племена.

— И оттам ще преминем. Земята не е все на словените, я!

— Както се знае, все на словените е, ако вървиш към заник.

— Искам да разберете! — наведе се Аспарух към своите гости.
— Аз мога да направя само две неща — да остана тук или да премина.
Предпочитате второто, нали?

— Предпочитаме съвсем да не беше идвал — дружелюбно рече
старият словенин.

Забелязвах, че нетърпението на хана расте. У него то обикновено
припламваше в гняв, а не биваше да дразним словените. Един бог
знаеше колко години още имаме да вървим през техните предели.

— Добре — намесих се аз, за да предотвратя настъпващата буря.
— Ако започнем да разменяме с вас, ще ни оставите ли на мира?

— Да разменим, викаш?... — Старият се обърна към своите,
които досега, понеже не отбираха, ромейски, бяха присъствували с
безразличие на разговора. — Ще разменим!

Чувал бях, че словените много обичали размяната, плащали
честно, дори щедро. Бившият роб сега тихичко се съвещаваше със
съплеменниците си, които внезапно се оживиха. Очите им лъснаха, а
ръцете припряно извършваха ония малки движения, с които хората,
лишени от писменост, обикновено смятат.

— Можем да ви дадем просо и жито, платно и върви от коноп —
заяви старият. — Искаме щавени кожи и железни върхове за стрели.

— Оръжие не менявам! — отрязва ханът.

— Ето, виждаш ли! — огорчено възкликна старият. — Мислите
само за война, а на нас то за лов ни трябва.

— И за засади също — подчерта ханът.

— Щом почнем да разменяме, вражда вече няма — усърдно го зауверява старият знахар. — Ако нещо ви изчезне на наша земя, голям грях пада върху добрите, тежко нам!

— И всички словени до края на света ще ми станат приятели, тъй ли? — възхити се Аспарух от толкова леко постигнатия сговор.

— Ти пък! — отби старецът. — Всеки род по нас е сам за себе си. С всеки род трябва да се сговориш поотделно...

2.

Яздехме и яздехме...

Непосилно ми е да предам преизобилното съдържание на многото пролети, лета, есени... Яздехме и яздехме, спирахме за нощуване или за цяла зима. Пътъом се раждаха децата ни, из пътя се закрепяха върху седлото, порастаха, ако не ги улучеше редушка...

Яздехме пряко пространството и през годишните времена. Менеше се не само светът около нас, но и самите ние.

Годините отнемаха блясъка на очите и косите ни; ветрищата изсушаваха гладките ни някога лица; върху тях — от взирание в далечината — се вдълбаваха горчиви гънки.

Ако някой фанагориец ни видеше шест години след началото на нашето преселение, би ни ожалил.

Бяхме проредели. Нямаше вече старци във върволицата от млади и зрели яздачи — старите бяха оставили кости из равната безбрежност; намалели бяха жените ни — малко жени издържаха раждане и кърмене на път; нерядко гледах мъже с дребни деца на ръце върху седлото пред себе си, зад себе си — мъжете несръчно бранеха живота на осиротелите.

Беше тежко.

Някъде из нашия все по-унил път ханът съвсем млъкна. Когато яхах до него, той не ми продумваше по половин ден, или напрегнато вторачен напреде, или забил поглед в крачките на врания си кон. Ако речех да се върна към строя при Ие и децата, Аспарух не усещаше, че го напускам.

На минаване покрай челото на похода ни вече не отбелязвах това, което доскоро все още отбелязвах — досущ побелял, макар и строго държелив бе сега първожрецът, силно посивели — кавканът и таркан Севар... Старееха хората ни от усилия без отдих, от недоимъка и честите загуби на свои близки.

После плисваха есенни дъждове, после се извиваше снежна виелица... Оределият наш строй спираше при поредната река, която едва-едва отгатвахме през фъртуната.

— Сприииии! — чувахме металния вик на хана. — Ще зимуваме...

Не яздехме. Бе зима.

В широката шатра, където всяка завивка, дреха и съдина бяха изработени от четирите ни ръце, спяхме с Ие. Не както преди, прегърнати. Сега между Ие и мене имаше разстояние; там — за да ги окътаме по-добре от две страни — като в гнездо се гушеха децата ни, четири...

На събуждане не спрях очи върху жена си — добре позната жена. Дори насън — със следи от грижа по челото. Дебнешком се изхлух изпод мечата кожа, която добавих над завивките на малките. Обличах се най-тихичко, но Ие все пак ме усети. Без да мръдне, прошепна ми:

— Хапни, преди да се запретнеш! Не искам да ги будя, храни ги сънят...

— Не съм гладен нещо — излъгах я, а тя се направи, че вярва.

Излязох навън. Тук и там между шатрите вече се появяваха и други мъже. Всеки мълчаливо се заемаше със задачата на тежкия си ден — вече описах задачите на дните ни.

Станувахме на брега на голям речен разлив — безброй ръкави — обрасъл в ръждивочервени ракитаци, единствен жив цвят в сред мразовитата белота. Лед бе сковал водите.

Както при всеки стан, отново бях разпънал шатра до ханската. Ослушах се. Ханът май още спеше. Награбих пласт кастрена шума и влязох при моите коне.

Не изглеждаха добре чудесните ми иначе добичета... Недоимъкът сякаш беше ги оглозгал, та гръбнаци и ребра се провиждаха под кожата им, загубила летния си лъсък. Нали сега нямаше кой да ме гледа и пред кого да се правя бодър, седнах при конете, чувах стръвното им хрупане, наблюдавах бледата пара, която изпускаха ноздрите им, вирах се в печалните им, тъмни очи, които разбираха страха ми — ще издържим ли до пролет?

Да, в това бях се превърнал аз, Велизарий, син на константинополски патриций — превърнал се бях в угрижен баща и отруден стопанин... Животът ме смля така, че и моята родна майка не би ме познала.

Оттатък, в шатрата на челядта ми, кисело проциври дете — май беше дъщерята, двегодишна.

Опитах се да отгатна по гласеца ѝ дали не се е пробудила нездрава, зимата беше бич за дребните деца. Плачът продължи, усили се, та отидох да видя що става:

— Пагане май има треска... — каза жена ми.

Тя се стараеше да не издава тревогата си. Седеше, кърмейки най-малкия ни син, а момиченцето бе заровило глава в скута ѝ, скимтеше като бито кутре.

— Негли е редушката!... — вече с нескрит страх издума Ие. — Мед и горещо мляко!...

— Медът свърши — прошепнах виновно. — Пред пролет свършва всичко.

— Измоли, намери!...

Усетих, че Ие е в края на силите си. Тънките ѝ ръце безволно ровеха завивките, загръщаха децата ни. Приличаше ми на орлица с пречупено крило, която отчаяно брани пилетата си.

Отчаяно и без надежда — нали точно преди година, пак през такава заран на лют студ умря по-голямата ни щерка, веселата като катерица Севине. Тогава бях стиснал зъби, преглъщах без ропот болката си — как да роптая, когато губехме едва първо дете, а десетки хора наоколо бяха заровили кой три, кой повече? Но долових, че с тази първа загуба Ие се промени — необяснимо се промени тя към мене, сякаш аз носех вина за смъртта на нашето момиче. А какво ли би станало, ако... Христе, смили се над дечицата ми! — помолих се мълчаливо на един бог, с когото от години взаимно се бяхме забравили.

Истина е, че — бидейки нещастен — човек се озлобява при среща с чуждото щастие. Но много по-страшно е, когато — бидейки нещастен — виждаш често наоколо си чужди злочестини. Тогава ти се струва, че пропада светът и в него не е останала пролука за надежда.

Така и аз през онази зла заран, като се влачех из стана да търся мед, забелязвах все едно и също: с какъв труд и мъка преселниците се силеха да залъжат глада си... Ако се случи — недай боже! — подлъжка зима, ще окапем съвсем, рекох си.

Макар и мразовито, станът беше се разшавал. Тук някой, домъкнал сух ракитак, се опитваше да препече жилав къс дивеч върху бързия му пламък; там друг извличаше с пъшкане труп на умряла отглади кобила от шатрата за конете. Рибарите трошеха с камък леда,

забучваха въдици и се оттегляха на завет — свистеше тънък, противен вятреца.

Един рибар, млад мъж, вдиша нос, подуши вятъра.

— Извърта се откъм юга — обяви той. — Малко остана! — Другите не му отвърнаха, загледаха се към реката.

— Мед да ви се намира? — питах аз наслуки всеки срещнат. — За болно.

— Ех, че го рече! — присмиваха ми се в отговор. — Всички сме негли като тебе, болни си имаме, а не мед...

— Велизарие, ела да тълмиш! — извика ме някой.

Там, където около стана ни вардеше стража, бяха пристигнали неколцина словени. За нас отдавна те не бяха чудо незнайно; опознали ги бяхме от трайната вече размяна с тях или от кратките ни схватки. Но словените, които дойдоха през въпросната заран, изглеждаха тържествено в големите си кожуси и омотани в няколко пласта платно, наглед дебели като греди крака.

— Бог здраве да дава! — поздравих ги.

Те ме стрелнаха с необяснимо високомерие. Бяха все снажни мъже без гугли. (Вече бяхме научили, че у словените само робът ходи с покрита глава — свободният човек е непременно гологлав. В израз на това, че нищо не може да бъде над главата му. Ни господар, ни дори гугла.) По веждите и мустаците им блестеше скреж, навярно дълго бяха вървели към стана ни.

— Кой е най-големият всред вас? — без да отговори на поздрава ме запита (както винаги) най-стариият, който всъщност не беше стар.

— Ювиги хан Аспарух — заявих. — Господарят на българите.

— Аха — каза словениият с рижата брада и почти бели очи. — Чували сме, идете откъм изгрева. Оттам иде всяка напаст — скакалците, фъртуната, конните народи... — И внезапно ми заповяда: — Води ме при вашия хан!

При все че бе ранна утрин, заварихме Аспаруха зает, той помагаше на Севар и синовете му да дълбаят лодка. Този начин — корито от един дървен къс — бяхме научили из пътя, от словените. Аспарух и Севаровите синове тесаха с брадва дългия пън, а самият Севар, запалил насмолена главня, прогаряше с нея вдлъбнатина в пъна.

— Щом се махне ледът — взе да ми обяснява Аспарух, за когото гостениият също не беше чудо незнайно, — ще я пуснем.

— Дойдохме да ви кажем, че тия острови, реката и земята са наши! — спокойно се намеси на свой език в разговора ни рижият словенин.

Само ханът и аз разбяхме езика му, затуй трепнахме при тия думи; Севар и синовете му продължаха да се бъхтят по еднодръвката.

— Земята и водата са на всички! — бързо схванал положението (понеже то се повтаряше твърде често за нас), с тежест заяви хан Аспарух на сносен словенски.

Вече споменах, че откак пое властта той многократно беше ме дивил с превръщанията си — през оня ден Аспарух мигом се превъплъти от дървар във владетел.

— Народът ни не е нагазил вашите граници — продължи ханът. — Той зимува върху ниchie място.

— Ниchie ли?... — възнегодува словенинът. — Наоколо са най-големите ни риболовища, само чакаме да цъфне пролет и реката ще побелее от ладиите ни. Че нас тази вода ни храни!

— Колцина сте? — без да влезе в спор, попита Аспарух.

— И да знаех, нямаше да ти кажа! — злобно отби словенинът. — Правиш си сметка да ни връхлетиш, да изтрепеш кого ти очи видят!

— От ранна зима сме тук, кому сторихме пакост? — намесих се и аз.

— Пречи ви зимата, ето защо... — с растяща враждебност заключи словенинът. — Затуй дойдохме да ви кажем — Щом времето отпусне, махайте се! Иначе има да патите — сто пъти повече сме от вас!

Забелязах, че ханът с мъка превъзмогна обидата си. Той мълком се повъртя около лодката, където нашите мъже работеха, преди да отвърне:

— Ние така и смятахме, да се махнем напролет... А дотогава, ако искате, да разменяме.

— Може! — светнаха бледите очи на рижия. — Ще обадя на нашите, ще дойдем... — Но не пропусна да повтори натъртено: — Само че — още месец. Оттам насетне да ви няма!...

3.

Минаваха дни, живеехме — аз и Ие — във все по-силна тревога: малката не оздравяваше. Напусто жрецът на рода, почти глухият, добронамерен Угаин ѝ баеше всяка вечер, а заран я наливаше с отвара от целебни треви. Дъщеря ми гаснеше — виждах с очите си.

Отначало с креслив упрек, а по-сетне отпаднало Ие за кой ли път се обръщаше към мене: „Мед намери!“. Безнадеждна заръка! Из стана от месеци нямаше дори просо за кърмачките; хората пестеливо дояждаха сушеното месо, а ония, които вече бяха го дояли, колежа по някой измършавял кон — жили и кости.

Самата Ие, изпостеляла неузнаваемо, едва смогваше да накърми най-малкия ни син. Към блънуването на болното се нанави гладният хленч на кърмачето — зловещи звуци, които не ни даваха мира ни дено, ни ноще. Ако аз ги усещах като нетърпима болка по цялата си кожа, какво ли бяха те за Ие? И защо жена ми — смъртно угрижена за нашите деца — през ония ужасни дни взе да ме поглежда с повече от упрек; гледаше ме с омраза? Сякаш едва тогава, години след сватбата ни, Ие разбираше, че е поверила себе си и децата си на мъж негоден, на мекушав, замаян чужденец. Нейното упорито „не намери ли мед?“ ме преследваше като обидна подигравка, гонеше ме из шатрата ни.

Навън бе резлив мраз, но слънцето вече се издигаше. Тук, доста по на юг, отколкото бяхме зимували първия път на открито, пролетта идеше по-рано. По пладне от храстите бяха почнали да се отцеждат капки. Ледът посивя.

Подир посещениято на ония словени към нашия стан се запримъкваша по трима, петима или десетмина от тях, нарамили каквото имали за разменяне. Те клякваша на неголямо разстояние от стражата, клечеха и търпеливо чакаха българите да им предложат или да им поискат размяна. В това време някой от нашите грабваше кожа, кожух или меден съд, упътваше се към словените.

Не обичах да се меся в търга им. Българи и словени не отбираха езиците си, те си говореха с движения, при което всяка страна безшумно, но въодушевено хвалеше своята стока. След това един

улавяше и своята, и чуждата, избрана от него стока. Онзи, ако се съгласяваше на размяна, също хващаше освен своята и стоката на другия. Следваше къс вик, при който всеки от двамата мигом пускаше собствената си вещ, оставайки само с придобитата в ръце, като бързо отскачаше назад, за да избегне недоразумение. Ей така смехотворно търгуваха варварите, а аз ги гледах отдалечко, дано не ме забъркат в неразбраните си, разгорещени срещи. Беше ме довела тук надеждата да намеря мед.

Също настрани бе седнал стар словенин, който блъскаше в торбата си току-що придобита меча кожа. Коленичих до него и понечих да разтворя с две ръце тази торба, та да прибере по-лесно своята покупка, а словенинът я дръпна зад гърба си и за по-сигурно седна отгоре ѝ.

— Аааа, де! — сопна ми се той и оголи рехави зъби. — Взето — дадено!

Бях се изправил обиден.

— Стискай си сплутата кожа! — рекох с презрение. — Искях да ти помогна като на човек...

Тъкмо да си вървя, онзи ме улови за пеша:

— Стой, човече! — каза умолително. — Сбърках...

И старецът, много одърпан старец, измъкна из пазвата си дървени свирки, нашарени, изрязани. Протегна ми едната.

— Какво даваш? — попита ме, докато я въртях в ръка. Откъснах сребърно копче от дрехата си, подадох му го.

— Само че не свирка ми трябва, а мед — рекох.

— Бива! — засмя се той доволен, лъскайки копчето о полите на кожуха си. — Ще намерим и мед. Утре.

— Разправят твоите — отпусна се най-после сърцето ми, — че тези води ги хранели, пък не знаят името им...

— То... тукашните води нямат ни брой, ни име... — проточи старецът. — Ръкави и ръкавчета, острови, плитчини, а най-паче ракитак. Ех!... — той позамълча, защото се колебаеше дали да ми похвали спорните с нас води, но все пак продължи: — Сам бог е избрал тия места...

Поогледах се. Сняг и лед, и ръждивочервена суха тръстика.

— Нищо не чинят — рекох.

— Ха, не чинели! — оскърби се словенинът. — Я, кажи ми защо тогава тук ще се сбират да снасят и мътят птиците от цял свят? Защо тук приижда рибата от всички моря да хвърля яйцата си? Не чинели били нищо тия...

— ... еееее! — чий беше този смразяващ вик?

Зарях стареца наред дума и свърнах към стана, откъдето вече отчетливо идеше гласът на Ие.

— Велизариееее!

Тичах по посока на вика: предчувствувах зло. Насреща ми между две шатри се показва Ие. Гологлава, с изхлут на едно рамо кожух, тя притискаше към гърдите си малката.

— Умря детето... — каза Ие със странно сковано лице, със сухи очи.

Потресен, разгърнах вързопа, който тя държеше. Дъщеря ми бе мъртва наистина.

Вместо Ие, заплаках аз, като се силех да изтръгна от безумната прегръдка на жена си малкото трупче. О, не! Жена ми така бе се вкопчила в него, тя така не чуваше ни мене, ни никого наоколо (насъбрал се беше народ), че внезапно ме подкоси ужас, по-тъмен от мъката ми — нещо ставаше с Ие!...

— Дай ми го!... — говорех ѝ през плач. — Дай, ще се погрижа аз!... Ие, ела на себе си, имаме деца, Ие!...

Тя остана глуха. Жена ми вървеше през навалищата с вдървени нозе, несвястна. Хората ѝ правеха път. Аз я сподирях, прегърнах я през рамо, мъчех се да я извлека от безумието, което я тласкаше нанякъде — накъде?

На другата вечер, съвсем замаян след денонощието, през което напразно бях се силил да върна жена си към разум, доვлякох се до шатрата на хана. Чиготът ме пропусна, разгърнах входа ѝ и влязох. Ювиги седеше пред парче пергамент, а перото му бележеше нови черти по него.

— Седни, Велизарие! — покани ме той. — Днес разпитах някои словени за тукашните места. Представяш ли си? Реката отвъд ръкави и блата била Дуна. Така си и мислех...

— Дуна е Истър... — прошепнах несъзнателно. — Ромейската граница!...

— Не ще пуснем конете си през границата — говореше уж на мене, а всъщност на себе си ханът. — Покрай Дуна навярно ще ни застигнат пратеници на василевса за нов договор... Какво ти е, Велизарие?

Вдигайки поглед от пергамента, Аспарух бе видял лицето ми — бил съм страшен, изглежда.

— Ювиги — отговорих със сухо гърло, — вчера умря дъщеря ми...

— Нека Тангра я приеме там, където няма ни мраз, ни мъка! — изрече Аспарух полагащото се заклинание.

— Ювиги — продължих аз още по-задачено, — боя се, че Ие е загубила ума си... От вчера се е вкопчила в мъртвото, ни пие, ни яде, ми спи... Не ми дава да погребва детето ни, ювиги!... Само ти, невям, можеш я уговори. Ела, жив да си!

Ханът прехапа устни, уплашен от моите налудничави думи. Наметна се как да е, излезе с мене. Навън бе светло, грееше вълча месечина. Клекнала пред нашата голяма шатра, хрътката ми виеше също по вълчи — на умряло.

Вътре в шатрата седяха братята на Ие. Това вече не бяха дечурлигата, които получих в зестра по сватбата си; полумустакати юноши, личеше си, че днес-утре ще станат конници за пример. Но сега тримата мълчаха скръбно, всеки взел в скута си по едно от дребните ми синове, и плахо гледаха към сестра си — нали за тях Ие беше и баща, и майка.

Ие не бе помръднала от вчера, когато я доведох дома; тя притискаше о посталата си гръд мъртвото, а очите ѝ — широко отворени — не мигаха.

— Ие!... — повика я ханът като приседна до нея.

И повтори меко, почти нежно, както не бях го чувал от години:

— Ие, бедна Ие!

— Дошъл е при тебе ханът! — поясних отчаяно, защото тя пак не бе пошавнала. — Ювиги иска сам да погребее нашето дете.

— Ювиги! — трепна като пробудена жена ми.

Тя с огромно усилие се обърна към Аспарух, а на мене ми се стори, че при това тялото ѝ ще се строши — тъй ледено скована бе проживяла цяло денонощие.

— Ти ли дойде за детето ми? — боязливо попита Ие Аспаруха.

— Дай ми го! — каза ѝ той меко.

Ие подаде детето ни на хана. Аспарух го пое като нещо скъпоценно.

— Ще го отнеса там, където си почиват в блаженство всички наши, сломени от похода ни... — с тиха тържественост обеща ханът.

Тримата братя на Ие понечиха да ни последват, но аз се плаших да я оставя сама.

— Пазете нея! — наредих им.

Двамата с хана прекосихме заспалия стан, изпълнен с вой на гладни кучета и пръхтене на гладни коне. Аспарух вървеше пред мене с лекичкия товар на ръце.

Бяхме се упътили извън поселището. Ледовете досущ тъмнееха, вече се очертаваха безбройните речни ивици. На брега, от който до ден-два щеше да се откърти ледоходът, ханът спря.

Аз коленичих върху сбития сняг, извадих ножа си и започнах да копая гробче. Аспарух стоеше, втрепен в необгледните тресавища.

Копаех яростно, сякаш очаквах моята мъка да се изпари заедно с белите струйки, които се издигаха от тялото ми. Копаех, без да проговоря; проговори зад мене ханът. В онази страшна нощ гласът му бе най-страшното — бездушен, далечен, той като че ли струеше от немигащите звезди:

— Противих се дълги години... Поличба, каза първожрецът, а аз не исках да вярвам, че Тангра ме е прокълнал; да не създам нищо — ни челяд, ни държава... Народът ми измира, загдето го поведох в непосилен път и му обещах своя земя, а там покой... Навсякъде слушаме все същото: махнете се, вървете другаде! Защо тъкмо нам Тангра; отказва благото, дадено на последната земна твар — защитено леговище, свое място под слънцето, където в мир да откърми и отгледа потомство... Мрат децата ни — нестоплени и недояли. Съхнат от жал българските майки. Къде го тогава бъдещето на народа, преминал през всички изпитания, за да спаси бъдещето си?... Няма ли да се сбъдне прозрението на моите врагове: сам конник без земя, без дом, без племе...

Бях престанал да копая. Гледах с уплаха този непознат обсебен — несретника, когото гонеше сляпа орис. Винаги бях се уповавал в сполуката ни, понеже начело на нашия поход яздеше хан Аспарух, пример за боец и вожд — такъв го виждаха очите ми. Сега ми се

счини, че снежната равнина се обръща с дъното нагоре — ханът бе изтървал юздите на своята дълго крита безпътица.

Не биваше!

— Ювиги! — заприказвах аз объркано, сам съсипан и невярващ. — Не се оставяй да те надвие умора, опази вярата в себе си, ювиги! Що ще бъде с българите, ако ти се предадеш? Ще сполучиш, трябва да сполучиш! Спомни си своята клетва пред смъртния одър на баща си, спомни си сетните думи на Пагане!...

— А защо ни ювиги хан Кубрат, ни Пагане ми помагат? — прикова ме Аспарух с очи, които святкаха по вълчи.

— Твоята сполука е напреде, струва ли си да се отречеш от нея пред прага на сбъдновението й?

Той мълчеше. Страшно ми беше да го гледам така — вперил очи в пустошта и с моето мъртво дете на ръце. Поех трупа. Целунах студеното челце. Положих дъщеря си в гроба и трескаво взех да я заривам. Аспарух все мълчеше, а аз долавях с цялото си същество, че у него сега нещо клокочи, че то ще избликне, неведомо за всички нас.

Тогава, през онази тъй неповторимо и необяснимо съдбоносна нощ, върху оцъкленото небе, всред премръзналите звезди изведнъж прелетя една падаща — тя начерта отчетлива диря преди да угасне над главите ни.

— Опашата звезда зиме... — промълви ханът. — Такова няма.

— Има! — разридах се, изчерпан, злочест. — Това бе знамение, ювиги... Закълни се в душитена мъртви и изчезнали, че ще продължиш да търсиш нашата обещана земя...

Аспарух се сепна, оборавен. Избликът на отчаяние бе преминал, ханът пак изглеждаше обичайно — твърд и затворен, овладян.

— До равноденствието има трийсет дни. Утре предай на хората да се стягат за път!

Както биваше често, събуди ме в предутрото шумът на стана. Скочих аз тутакси, някак засрамен — другите вече нещо вършеха, докато бях спал. Облечен как да е, напуснах шатрата. Току пред нея братята на Ие майсторяха нови седла за конете си — старите им бяха умалели.

— Нека ви спори през целия ден! — пожелах им, а те късо отвърнаха:

— Дано!

Готвех се да потърся хана, който навярно беше всред хората, дето се стягаха за пролетното ни потегляне. Странно, през казаната утрин не видях тия хора — както обикновено — навред из поселището ни. Станът бе опустял, сякаш парясан. Къде се дяна народът, дето до снощи пъплеше гъсто между шатрите, зает с всекидневните си тегоби.

Лутах се от шатра към шатра, когато внезапно съгледах тълпата, иначе казано, същият народ, който днес по незнайна причина бе зарязал усилените си пролетни работи. Защо? И защо той — народът — пристъпваше като един човек в една посока, стиснал челюсти и пестници, сякаш отиваше на бой.

Понеже от месеци не бях виждал българите наедно — както бива в походния строй, — ами пръснати, веднага отбелязах колко беше ги изнурила зимата. Хората ни бяха измършавели, посърнали, прежълтели, в окъсани и протънели дрехи. Нямаше у тях дори помен от онази решителност, от твърдостта им, която ме караше да се чувствам негоден за истински варварин. Днес те ми заприличаха на побягнали роби или изкопчили се от халката каторжници — Целият им вид издаваше безсилна мъка. Какво ли не прави от човека една едва превъзможната зима, особено ако тя е била шеста-седма зима на насилие преселение!

Стъписах се не на шега. Всяка тълпа носи в себе си не определена заплаха, пък тази тълпа ми се стори открито заплашителна. Що се случваше с българите? Бунт ли?

Остатъка от пътя до ханската шатра взех почти на скокове — търчех като гонен, стараяйки се да избиколя човешката река, която течеше властно и неотвратимо в същата, посока.

Аспарух назоваваше ботушите си, вече не само облечен, но и сресан, умит; всред българите ханът се показваше винаги в пълен ред — за пример и упование.

— Ювиги, става нещо! — изтърсих подплашен, без да поздравя. — Народът вкупом иде насам, разбунен е...

Ханът ме погледна втренчено. Усетих как мислите му се пръснаха при злата изненада, после — как той напрегнато ги събра.

— Възможно ли е? — сам се попита Аспарух и сам си отговори: — Не ме отмина...

Той замълча, свел очи. Чинеше ми се, че се готви като за скок. Посегна да запаше по привычка меча си, но ненадейно го захвърли

върху постелята.

— Да вървим! — рече просто. И излязохме.

Навън, докъдето поглед стигнал, стоеше народът. Колко малко са жени и старци всред племето! — помислих си. Наистина, плътна навалица от мъже — млади и зрели; нарядко — момичета. Българите не говореха и съвсем пък не крещяха. Едва уловим ропот, сякаш предвестник на приближаващ порой, идеше до слуха ми.

Ханът направи няколко крачки към множеството и спря. Веднага си дадох сметка, че той не ще отстъпи ни педя назад, така — застанал нашироко — се изпружи Аспарух и заби пети в мократа пръст.

Из шатрите си бяха наизлезли ханските първенци. От мене не убягна, че внезапните събития ги развълнуваха по разному — от злорадо до уплашено или до мрачно отчаяно. Сановниците образуваха зад хана си рехава редица, о която насмалко не опря чело прииждащата тълпа. Задържа порива ѝ изразът на Аспарух — хладно решителен.

— Слушам ви! — заяви спокойно ханът.

По това, че някои от предните редове се извърнаха към стария вече Докс (моя страж от Херсон и обратно преди години), сетих се — той трябваше да говори от тяхно име. А почитаният от всички воин не знаеше как да захване; той притеснено подъвка мустак преди да се отприщи едносложно:

— Ювиги... не можем повече!

— Не можете или не щете? — попита ханът.

— И не можем... и не щем! — събра смелост за смел отговор Докс. — Напусто е... Ако би стояли да браним Фанагория, по-малко мъртви щяхме да дадем. Мъжете можеха и да изгинат, но жените биха наплодили други мъже... Виж ни, ювиги! — извика той. — Докато си намерим земя, ще бъдем не народ, а войска само! Затова ли...

— Нека спрем, ювиги! — пробивайки си път напред, прекъсна го съвсем млада жена, нехубава и жилеста като момче. — Завинаги да спрем тука.

Долових с ужас, че ропотът наоколо ни се усилва, а тълпата нестройно се залюля. Направих неволно движението, което всеки оръженосец дължи на господаря си: улових дръжката на меча, за да го изтегля. Но ме вцепени погледът на две горящи в чер огън зеници — очи на прегладняла, загубила малките си вълчица: Ие!... И тя ли? —

помислих си — Защо не — и тя! Кого ще сгреят постигнатите висши цели, ако овдовее и осиротее човекът, ако...

— Люде! — високо заговори в това време Аспарух. — Надявах се, че сте разбрали — ние нямаме нито броя, нито силите да застанем върху Пътя на всички народи! На север от него земята е мразовито и ялово тресавище. На юг от Дуна владее василевсът. Нам е дадена една посока напред!

— А откъде пък сили за това напред?...

— Знаем ли кой вече е застанал на пътя ни към заник?...

— Тук ще съградим нова Фанагория! — кресна някой яко.

— От кал и от ракиа ли? — опита се да го вразуми с разумен въпрос ханът, но българите не чуваха.

— Ако ни връхлети нов народ, ще се бием!

— На бой сме обръгнали...

— Това ще бъде не държава, а чергарски стан! — опитваше се да надвие растящата гълчава Аспарух.

Гласът му се удави в нея. Без да изтърва от погледа Ие, (за самата Ие аз сега не съществувах, жена ми беше се превърнала в частица от огромното метежно цяло), усещах как навалицата се сгъстява, натежава. Задните й редове налегнаха предните, тук-там над нея пробляскаха свитки — голи острия. Тъй става, когато хората замижат и прекрачат предела на дълго сдържаното свое недоволство — нищо не може ги стресна.

Двамата с таркана Севар едновременно — като да бяхме се сговорили — изстъпихме пред хана, готови да го заслоним с гърдите си. Съзнавах мътно, че такава крачка е безнадеждна, но длъжен бях...

4.

Ханът улови грубо мене и Севар за раменете, изтласка ни встрани, та пак се озова лице в лице с множеството. Това е краят! — рекох си. Вече усещах горещия, нетърпелив дъх на тълпата.

— Люде! — взе връх над безумието й могъщ като рог глас.

Не беше Аспаруховият.

Озърнах се с боязлива надежда, понеже долових как метежното напрежение спада, как народът потиска собствената си размирна жажда; озърнах се и видях кавхана Авитохол. Досущ побелял подир гибелта на синовете си, цял кожа и кости след зимата, прекарана в болест, чичото на хана решително си проправи път всред разбунените. Всичко у него свидетелствуваше не за държавника, а за каления в опасности боец.

Навалицата мигом образува кръг около кавхана; отдели го от нас и го заключи в двусмислената си прегръдка. А той отметна глава, както слепците, и заговори някак странно, сякаш бе съвсем самичък:

— Моите стари очи, старите ми уши искат да излъжат мене, стареца... Казват ми те, българите отказаха покорство на ювиги хан Аспаруха! Роптае народът против своя хан... Не, не ще ме излъжете, мои стари очи и уши — старостта е опитна и знаеща. Зная аз, не може българите да забравят, що дължат на сетния жив господар от великия род Дуло!... Когато те му поискаха най-скъпата жертва в името на своето единение, ювиги Аспарух я откъсна от сърцето си, даде им я!... Когато българите се бореха с врагове, мраз, глад и редушки, бореше се до тях и ювиги Аспарух. Когато българите копаеха своите мъртви, копаше вледенената земя за гроб на чуждо дете и ювиги Аспарух... Отговорете ми, българи, какво не направи за вас, заради вас, заедно с вас, вашият хан? Вие, дето милеете за своите стада, родове и челяд, кажете ми, има ли ювиги Аспарух свой род, стадо и челяд?

— Тъгувате за Фанагория — с пречупен глас продължи кавканът. — Нима забравихте що остана от Фанагория? Порутени зидове, безвестни гробове, роби. От такава гибел ви изведе към спасение

ювиги Аспарух, а вие... Не! Не може да бъде — българите помнят дълга си към своя хан. Тяхната вярогност е едничката му награда...

Кавхан Авитохол неочаквано за мене бе изнамерил похвата, който накара разбунените да се смирят от изблика си. Мълчаливо възликувах: спасени сме!... Но Аспарух бе чужд за това ликуване. Стегнатите му устни не отрониха ни звук мрачна обида и горчивина се четяха в очите му. Напразно кавхан Авитохол, обърнат сега към племенника си, сякаш го подканваше да проговори на народа. Все понетърпима ставаше тишината, която бележеше някакъв непоправим разрив.

По движението, което първожрецът направи към кръга около Авитохол, отгатнах, че божият служител посяга да улови юздите на метежа.

— Не ти! — властно му попречи старият кавхан. — Нека каже думата си боритарканът Севар!

Знаех, че Аспарух нямаше по-предан нему всред пълководците си, та наум молах бога да сподоби сега твърде сдържания иначе Севар с дар слово. А Севар гледаше огазената клисава кал под ботушите си и се мръщеше, сякаш че го боляха старите му рани.

— Ювиги — поде най-после глухо той, — дълги, тягостни години народът ни те следва вярно. Не от добро днес той ти вика: стига! Каквото и да ни се иска, уверихме се, че не е останала ничия земя, дето само чака господарите си. Където и да спрем, без война няма да мине. Тогава?... Защо не — тук?

Тишина настъпи след неговата немногословна реч — тълпата повече не роптаеше, нито напираше. Чувствувах, че Аспарух бе разколебан в своята правота. Той изпитваше с недоверчив поглед хората наоколо си, като че ли за да разгадае мислите им. Когато спря взор върху кавхана, Авитохол кратко каза:

— Прав е боилът Севар, не от добро...

Аспарух въздъхна така, та го чухме. И с мъка произнесе:

— Склоних, оставаме!

Допреди миг примирени, дето утре ще потеглят пак в поход, българите не веднага осъзнаха, че техният повелител бе отстъпил пред умората и страданията им. Радостта бавно си пробиваше път през обърканите им стракове — тя проблесна като редки, а сетне и по-чести искри в множество зеници, в благодарствените възгласи:

— Вечна да бъде властта ти!...

— Тангра да ти въздаде за човешчината!...

Като изчака те да стихнат, Аспарух заяви с глас, който издаде цялото му огорчение:

— Склоних, но съгласен не съм! Не обявявам нашия стан за столица, нито пък пасищата ни — за държава. Друга трябваше да бъде нова България!

5.

На вечерта след деня, за който разказах, седяхме със Севара и Аспарух в ханската шатра. Навън бе влажно и противно, свистеше тънък, зъл ветреца.

— Според паметта на племето — някак гузно редеше Севар, — когато българите нямали подръка камък за надеждни градежи, укрепявали поселенията си със земен ров и земен насип. Набивали върху насипа заострени колци...

Севар млъкна, понеже ханът явно не го слушаше, потънал в мисли. Можех да се досетя за какво мислеше той — за избликналата днес всеобща умора, за неверието на българите в едно по-добро бъдеще.

— Тук земята е мокра, поддава лесно — продължих аз думите на Севара, дано отърва хана от размисъла, дето го гнетеше. — Щом от малко пропърхне, ще се запретнем и ще...

Сега млъкнах пък аз, изненадан от неочакваната поява на кавхан Авитохол, че и от вида му — кавханът бе облечен като за битка, той носеше всичките свои знаци.

— Ювиги! — шепнешком призовах сякаш отсъстващия Аспарух и за всеки случай го побутнах, понеже той продължи да отсъства.

Ханът разсеяно вдигна поглед към високия гост. Стана. Не разбрах как изтълкува той тържествената премяна на първия от първенците си.

— Сполайти! — каза, както винаги просто, Аспарух. — Не се надявах, че в толкова тежък за властта ми миг ти...

— Ето че все още си зелен — уж го упрекна чичо му. — За какво, ако не за да те подкрепя в тежък миг, потеглих аз с тебе? Така ми и заръча ювиги Кубрат.

Той приседна. До него — ние. Изведнъж се почувствувахме наистина недозрели пред достойния старейшина на ханския род.

— От деня, в който узнах, че нямам вече синове — тихо подхвана кавхан Авитохол, — всичко ме влачеше назад, към техните

гробове. И исках, и не смеех да се върна... Боях се за тебе, за бъдещето на преселниците. Едва удържах да видя българите спрели, а ханът им — узрял за власт. Доживях... — все по-тихо, като на себе си приказваше старият Авитохол.

— Доживяхме!... — горчиво възкликна ханът. — Вместо аулите на Велика България — тресавище!

— Ти право рече — друга трябваше да бъде нова България! Ти отстъпи, но не се съгласи — това бе твърда дума на владетел... Нямам повече грижа за тебе, ювиги. През изпитания и горчилка, през нощите на тревожен размисъл ти стана хан.

Никога не бях чувал тъй кротко и печално слово от кавхан Авитохол — все суров и действен, възискателен към всекиго, дори към ювиги.

— Нима си решил да... ни напуснеш! — прозря Аспарух причината за тържествения вид и реч на чичо си. — Ти сам рече отзарана що е останало зад гърба ни — гробове и пепелища, гибел.

Ханът говореше нестройно, подкопан от прекалените вълнения на онзи страшен за него ден, но и от... Да, разбира се! Винаги съм смятал, че той охотно би се отървал от настойчивите съвети на своя строг, привързан към отживялото минало чичо, а сега откривах как възможната раздяла с него плаши Аспаруха като ново сиротство. Ние наистина не проумяваме колко много означава за варварина родът, кръвното родство, старейшината и прочие. Този старейшина, който с отлъчването си щеше да остави своя племенник без всякакъв роднина по бащина кръв. За варварина то ще рече: самичък!

— Гибелта ми и така е недалече — примирено говореше Авитохол. — Изкарах зимата в безсилие и треска, във видения... Навестявах ме нашите мъртви, викаха ме при себе си. А тук без мене вече може, българите спряха...

Бях неволен свидетел на това как Аспарух изслуша прощалните думи на стария кавхан — с вълнение, с влажни очи.

— Мой грях е... — промълви той след малко, — че не съм те познавал докрай, чичо.

— Между мъжете на власт е така — кротко го оправда Авитохол. — И аз не бих проговорил, както ти говоря, ако не усещах края си...

Аспарух се обърна към мене и Севара:

— Оставете ни! Редно е да се простим насаме...

На следната заран излязох преди изгрев да наобиколя конете, да им внесе суха ракета. Когато се упътих към тръстичището, видях в синкавата здрачина кавхан Авитохла, облечен като пред бой и с високите си знаци. Той яздеше своя алест гледан кон — водеше коня му сам си Аспарух. Човек би си рекъл: воин и оръженосец...

Проследих ги с очи. Имах чувството, че се случва нещо значително, но неразбираемо за християнин.

При сетната сиромашка шатра на стана ни хан Аспарух спря. Той положи юздите в чичовата си ръка и благоговейно я целуна.

Да бях по-близо до разлъката им, пак нямаше да чуя дума.

Старият кавхан пое пътя към гробовете на всичко близко, а ханът много дълго гледа подире му.

Целият живот на Аспаруха — мислех си — бе наниз от загуби. Срещу единствена печалба — растеше и якнеше, пускаше все по-дълбок корен неговата власт.

6.

Ако видехте селището ни само след месец, нямаше да го познаете. Обнадеждени, дето мъчителното им лутане най-после свърши, хората се запретнаха усилено да създават новия си град. Град той не можеше да бъде наречен дори на шега, защото никъде из околността не се намери камък. Затуй пък мократа почва поддаваше леко под сечивата, та за месец време се очерта кръгът на големия изкоп — копаеха го мъже и жени. А дечурлигата мъкнеха с кошници пръст, трупаха насипа.

Безбройните ръкави, в които се разклоняваше реката, бяха обрасли освен в раката, и във върбалак. Върбовото дърво, крехко, ненадеждно, бе единственото твърдо градиво за поселението ни. Останалите — пръст, тръстика, треволяк — поддаваха.

И така, вътре в обширния окопан кръг хилядите наши заселници разместиха шатрите си. Конете те извеждаха на паша оттатък окопа, из мочурливата равнина, където тревата имаше човешки ръст.

Шляпшляп — мляскаше всяка крачка на човек и на кон. Като изключим нашия онгъл, отводнен и подсушен чрез изкопа, цялата земя ни се струваше лепкаво тресавище.

През ония ранни месеци на покой се опитахме да позасеем просо, ревниво спастрено през зимата. Всеки си търсеше що-годе отцедливо местенце, човъркаше го плитко, а то все пак бълваше вода. Уви! — зърното щеше да изгние без плод...

Над главите ни — докато копаехме, докато вардехме конските стада или вършехме друго — прелитаха безброй птици ята. Наистина непознати птици идеха от цял свят да мътят тук. Из ручей, блата и речни ръкави българите пуснаха своите новоиздялани лодки. Уловът им беше богат както никъде.

Нима наистина започвахме уседнал живот? Нима дойде краят на нашето измъчено скиталство? Не зная защо, когато си задавах тези въпроси, изпитвах раздвоение, не ще и дума, радваше ме, че — веднъж уседнали — щяхме да избегнем гладна смърт или пък смърт от изнурение. Но от друга страна, глождаше ме смътна

неудовлетвореност: толкова ли само, това ли, тук ли? Че ако работата беше да окопаем част от недружелюбната, ветровита и волниста, ялова равнина, да струпаме колиби от върбалак и кал — че всичко това можехме да сторим отколе и преди усиленото преселничество да вземе тъй много мъртви.

Макар да бях живял във Велика България едва година, не можех да не сравнявам нейната гранитна, величава внушителност с онгъла ни — огромната сиво-жълта кошара, където народът беше се приютил като застрашено стадо. Обидно е! — мислех си аз, чужденец и във Фанагория, и тука. А какво ли мислеше всред сиромашкото ни селище хан Аспарух, роден и отрасъл в аула на един признато голям владетел?

През всеки от ония дни срещях хана — той обикновено следеше работата по земеното укрепление. Не ми убягваше, че Аспарух бе започнал да живее някак разсеяно, потънал в себе си. Често му поставях един и същ въпрос докато ме чуе. Той дълго се застояваше върху високо издигнатия насип и се взираше в далечината.

Далечината... Отгатвах, че тя бе добила чародейна сила над мислите на хана. Години наред беше я гонил, яздейки напред и напред, сякаш се надяваше да я доближи. Сега в покоя, в който се озовахме, далечината не му даваше мира, привличаше го с неразгаданите си тайни.

Понякога заставах до хана навръх насипа — нищожна височина бе то и все пак. В четири посоки пред погледа ми се открояваше все едно и също — равнина, обрасла в дива трева, води, тръстичища. Нагоре-надолу из равното пасяха стада коне, които неизменно пазеше въоръжен българин. Явно бе, че никой не смееше да се отдалечи твърде от онгъла.

И така, както един ден стояхме с хана, всеки зает с наблюденията си, видях как към селището ни приближава немалко бяло петно.

— Пак словени! — рекох, а Аспарух, както вече се случваше, пропусна думите ми.

— Ювиги! — улових го за лакета. — Пратеници на словените, види се.

Ханът само вдигна рамене. Не беше изненадан.

Този път те бяха петдесетина. Според нас всички словени си приличаха: светлооки и светлокоси, светлолики, облечени в нечисто бяло. Тези от тях вървяха боси, запретнали високо ризите си при

преминаване на честите ручей и мочури. Разбира се, водеше ги старец — у варварите старецът е задължителен предводител, било на десетмина или на няколкостотин души.

Понеже ханът не бе слязъл от насипа, пратениците трябваше да се изкачат до него. Рохкавата още пръст се свличаше под стъпките им; мъжете непохватно пълзяха нагоре.

— Какво ви носи? — попита ги без поздрав Аспарух. Словените бяха го наобиколили плътно, а зад гърбовете им се насъбраха пък немалко българи.

Старецът си взе дъх и вместо отговор зададе своя въпрос:

— Нали ни даде дума, че напролет ще се махате? — Изобличен, ханът не се смути. Той гледаше на словените така, като че ли неканени пришълци бяха те, а не той. — Дойде ми друг ум — заяви ханът високомерно. — Ще поостанем.

— Гледаме ви от месец-два що работите — враждебно проговори някакъв млад, плещест словенин. — Нямаше да хвърляте толкова труд, ако ще оставате за малко.

— Не съм казал, че за малко! — уточни ханът. — Колкото поискам!

Пролича си колко се слисаха словените — те размениха погледи на недоумение; не бяха готови за тъй дързък обрат.

— Зная, пак ще ми речете, че тази земя и вода били ваши — продължи да настъпва ханът. — Добре, аз ще ги отвоювам от вас със сила! Тогава няма да ви дам да припарите повече до реката, по островите. Ще загубите риболовищата си.

— А... ако ти попречим да останеш тук? — уж заплашително, но всъщност колебливо вметна плещестият словенин.

— Опитайте се! — само каза ханът. Сега пет-шестима от гостите (словенски първенци или нещо такова) събраха главите си и взеха да шепотят — съвещаваха се. Аспарух прекрати това съвещание:

— Разсъдете! — предложи той. — Ако сте съгласни, ние ще изкопаем втори ров кръгом, на един ден конен ход оттук. Това ще бъде полето за паша на конете ни. Няма да шетаме из равнината отвъд рова, няма да грабим селата ви, но и вие ще престанете със засадите и грабежа!

— А с водите как ще бъде? — попита старецът. — У вас да остане цялата риба, как не!

— Водите са на всички, казах! — властно отговори ханът.

— Ние викаме да се махате... — упорито, но без злост върна разговора към началото му грамадният словенин.

— Няма! — увери го ханът с глас, от който си личеше, че шега не бива.

Пет-шестимата пак събраха глави и зашепотиха.

— Напразно се двоумите! — продължи ханът. — Готови сме за бой, ако не щете добром.

Досега бях виждал Аспарух все да заобикаля изникналите по пътя ни стълкновения, да се държи отстъпчиво с родове и племена, през чиито краища минавахме. Неволно бях оценявал хана като човек мек и миролюбив. А тогава провидях за мигове изпод равнодушието му свитките на дръзка войнственост, дори на жестокост — ето как неизчерпаемото световно зло в крайна сметка ще озлоби и най-кроткия...

— Е? — нетърпеливо подкани пратениците ханът.

— Кълнеш ли се, че няма да палиш колибите ни? Кълнеш ли се, че няма да крадеш, а ще разменяме? — попита едрият словенин, колкото да не се рече, че са отстъпили без условия.

— Нека ми донесат седло, трева, черпак вода и стиска пръст! Ще се кълнем! — тържествено вдигна две ръце към слънцето ханът.

Бях слушал, че така се кълнели българите, когато — подир спечелена война — придобивали нови земи: пръстта, тревата и черпакът вода били белег, че българският хан получава правото да разположи народа си за оран и сеитба, а стадата си — на паша и водопой из завоюваната земя. Но най-важният белег при договор и клетви си оставало седлото — ще рече, победителят възсядал под властта си нова област.

Тия белези вече бяха донесени пред хана от четирима жреци, вече започваше обрядът, на който гостите присъствуваха втрещени и без да мигат.

— Само дано не е от Христос това вещерство! — прошепна ми старейшината им. — А?

— Не е — успокоих го също шепнешком. — Ювиги ханът се кланя на Слънцето, на Небето и на Земята.

— Като нас, излиза то! — наистина се успокои старецът.

А горе върху насипа на нашето бързо струпано укрепление ханът (след като бе изсипал шепата пръст под нозете си, след като бе напил водата и хвърлил стиска трева на своя кон) накара да положат наземи ханското седло. После го обкрачи и сякаш яхна равнината, върху която допреди миг бяхме нежелани пришълци.

— Тук аз съм вече в правото си! — твърдо изрече Аспарух.

7.

Бе ранно лято. Двамата с хана прекосяхме речните ръкави по несигурни, тинести бродове, прегазвахме опасните мочурища — яздехме към голямата река. Чудновати птици излитаха пред стъпките на конете ни и оставяха гнездата си, свити в тръстиката, пълни с голи пилета. Гъста влага тежеше над разливите на Истъра; настъпваха първите горещини.

Из блатата и по широките ръкави мируваха малки ладии — българи и словени ловяха риба. Имаше нещо успокояващо в тяхното съжителство по вода — успокояваше погледа и мислите ми мирният труд на тъй различни хора.

Ханът яздеше смълчан малко напреде ми. Струваше ми се, че той знае къде отиваме — така уверено водеше врания си кон в определена посока. Когато дойде време да спре, стана ясно какво е дирил — брега на Истъра.

Не отричам, че сърцето ми запърха като някоя от ония подплашени птици майки, щом застанах с лице към северния предел на своята родина. В кроежите ми за бъдещето тя от дълго не съществуваше вече — само насъне и при огненица изплуваха приглушени картини от моята константинополска младост. Но през онзи летен ден на брега на Истъра изведнъж ме прониза мъка: „Родината!“.

Аспарух подкара, без да продума коня си покрай реката — той не откъсваше очи от насрещните брегове. А те се променяха: ту спадаха, при което се откриваше в дълбочина ромейската земя — огъната в хълмове, гориста, тучна; ту крайречният склон се извисяваше отново...

На едно място, където тъкмо можехме да се насладим на ромейските владения далече навътре, до ридове така внушителни, че нашият отвикнал от разнообразие поглед би ги взел за планини, ханът скочи от седло и се изтегна в меката трева. Последвах го...

Тогава схванах кое бе привлякло вниманието му: по моя роден бряг се разстъпваше стража — петима войскари. Ромеите или нехаеха за нас, или ни криеше сочната трева.

— Твоите... — произнесе хан Аспарух. — Пазят границата...

— Още от правреме — заговорих припряно (дано не проличи трепетът на душата ми) — Истърът е бил граница между държавност и варварство. Още римляните съградили върху южния му бряг твърдини, кули и стражници. Повечето ромейски войски се намират точно там; навътре рядко се срещала войска освен по градовете...

— Ще рече — заключи ханът, — удържате със сила ония области...

— Не само — поправих го аз. — И по закон.

— Чий закон!

— Нашият!

Тук ханът избухна в смеха, който бях забравил — сякаш безпричинен и заразяващ.

— Разсмая ме, Велизарие — рече той. — По закон! Разбира се, че комуто е силата, негов ще бъде и законът.

Аспарух отгледа ромейските стражи, после отново яхнахме. На път към онгъла, той ми обяви най-спокойно:

— Какво ще кажеш, Велизарие, ако навестим родината ти?

— Не ти трябва, ювиги! — сепнах се. — Може да влетим в беда, опасно е!

— Не думай! — надсмая ми се ханът. — Ако помниш, Велизарие, не ти позволих да захвърлиш ромейската си премяна. Ето че ще ни свърши работа...

Пропуснах да кажа, че откакто бяхме се разположили в близост до ромейските владения, Ие навремени ме дебнеше крадешком — мъчеше се по израза ми да отгатне някакви мои тихи помисли. Тя, види се, бе пренесла през целия ни семеен живот мрачното предупреждение на майка си, че чужденецът си оставал чужденец.

След като спряхме и се укрепихме, българите заживяха сносно — позна се то веднага по всекидневието им. Между шатрите на отделните семейства сега имаше широк простор, където челядта се занимаваше с работите си, готвеше зимнина или се веселеше буйно. И при все че новото ни поселище не можеше да се равни с Фанагория — с нейните крепостни зидове, улична настилка и с внушителността ѝ изобщо, — то бе къде по-охолно от нашите временни станове, където

шатрите се скупчваха нагъсто, а хората не смееха дори да разкатаят вързопите си.

Ние с Ие бяхме се уредили чудесно, защото нито тя, нито аз пестяхме труд, пък и помощ имахме от тримата ѝ отрасли братя. Нашите шатри, свързани с навеси за конете и сеното, образуваха широка дъга. Вечер пред тях гореше голям огън. Тогава там се сбирахме всички, сърбахме сита рибена чорба, печехме дивеча, награда за нашето юнашко ловуване. Не бе останал и помен от измъченото ни, задъхано съществуване през последните тежки години.

Така, докато една вечер блаженствувах всред своите (дребните ни синове швъкаха наоколо като охранени кучета), моят поглед случайно срещна очите на Ие — зорко безпокойни, в противовес на покоя, който беше ме понесъл към дрямка, иначе кроткото лято, отдихът, охолството на домочадието ѝ бяха преобразили за чудо жена ми — тя с нищо не издаваше някогашната недоубита орлица, която трепереше за малките си. Наедряла, загладена, Ие шеташе от огнището до дома ни, всяко нейно движение говореше за млада пъргавина и... властност. Да, отскоро бях открил, че жена ми е не по-малко властна от майка си, от която някога се побоявах. Още не бях наясно, че започвам да се боя и от Ие — у нея топлата девическа нежност бе отстъпила място на кораво съзнание за правота; Ие беше винаги права — разпространена женска черта.

Пресрещайки мнителния ѝ поглед през въпросната вечер, аз почувствувах не за първи път, че се налагаше да се обясним. А не обичах това. Не бях се надявал, че на помощ ще ми дойде сам си ювиги Аспарух, който изникна из тъмнините, свойски зае място край огъня ми и каза на многобройните мои домашни:

— Искам да поговоря с Велизария!

Ие ни стрелна недоверчиво, но подбра децата. Братята ѝ се оттеглиха с дълбоки поклони към хана. Той разсеяно им кимна.

— Утре потегляме с тебе, Велизарие — направо ми събщи Аспарух. — Скатай ромейската си премяна, ще я навлечеш из тръстиките по брега. Не казвай у дома къде отиваме! Кажи: на далечен лов.

— Моята е лесна — уверих го, — повечето мъже скитат с дни на лов. Но всеки в стана ще забележи, че липсваш ти. Дали хората наистина се уталожиха след... метежа им от пролетта? И дали —

мислил съм си — тяхното... непокорство не беше подкладено от козните на почитания ни първожрец, а?

— Наредих на Севара да го държи непрестанно под очи — отвърна Аспарух. — А Севар не е сам, той води отбраните ни дружини.

— Не е сам и първожрецът — смънках, понеже усещах, че едва ли е редно да давам ум на ювиги. — Прощавай, но от деня, в който Онегавон и Авитохол поискаха смъртта ми, все...

— Споменавай само с добро кавхан Авитохол! — заповяда Аспарух и додаде по-малко строго: — Колкото до първожреца наш, бъдещето ще покаже...

Когато ханът се прибра, понечих да си вляза. Ие (бях я смятал за заспала) изстъпи внезапно насреща ми. Изразът ѝ бе такъв, та лесно се досетих — тя бе подслушвала.

— Никъде няма да ходиш! — кораво разпореди жена ми. — Имаш тук деца.

— Децата не пречат на лова, дори обратното — заради тях всеки баща трябва да ловува! — бе смешният ми опит да се изплъзна.

— Ти заминаваш не на лов — изобличи ме Ие. — Отиваш при своите.

Уплаших се, че при това свое подозрение Ие ще се разлее в плач и ще издаде тайната цел на пътуването ни. О, не! По-уверена от всякога в правотата си, жена ми заяви:

— Няма да позволя!

От нашия семеен живот бях разбрал, че никакъв натиск не можеше да превие волята на Ие; Ие бе податлива само на ласки. Прегърнах любовно жена си и изведнъж почувствувах колко дълго време не бях я прегръщал. Но здравето ѝ тяло не се отпусна в ръцете ми — Ие все още се опираше.

— Недовиждат мъжете, това е! — малко по-меко каза тя. — Как ювиги се впуска на ваша земя само с един страж, и то ромей? Че там, всред своите, ти може като нищо да го предадеш, да го убиеш може!...

Тия ѝ приказки ме зашеметиха. Моята жена, майката на децата ми, вярната ми, примерната ми — тя ли изричаше най-черни подозрения!

— Опомни се, Ие! — казах строго. — Иначе ще се обидя. Тогава, когато майка ти не те даваше на чужденец, защо я увеща, а?

— Луда била женската ми кръв... — горчиво си призна Ие. — Да бях послушала майка си, нямаше сега ден и нощ да треперя — ще остане ли, ще си върви ли?...

— Излиза, че ханът ми вярва повече от моята жена... — наистина ми стана болно, та й обърнах гръб.

— Лековерни са мъжете, от лековерие и гинат... — не се смути от упрека ми Ие. — Само майката е зряща.

— Утре потеглям по повеля на хана — мъжки прерязах спора ни аз. — Ти не можеш да я отмениш.

Жена ми пристъпи към угасналия огън, коленичи край него като оплаквачка, но долових, че не плачеше. А все пак у мен (дали не и у нея) някой ридаше без сълзи пред угасналия огън на нашата някогашна лъчиста любов!...

И изведнъж ме навести страшна мисъл: дали властта на Аспаруха, която бе усамотила него, нямаше да разпростре опасната си сила и над моето простичко, крехко, уязвимо щастие? Защото тъкмо през онази вечер, при вида на необяснимо отдалечената от мене Ие, обзе ме тежко предчувствие — страхът от самота. Тласнат от този страх, прекрачих плахото си достойнство, положих длан върху премръзналото (навярно от същото предчувствие за самота) рамо на Ие. Моля ти се... не губи вяра в мене! — просех унижено. — Забрави ли през колко много неща сме преминали, заедно?

8.

Изчакахме вечерта в тръстиките край Истъра. Месечина нямаше, бе звездна лятна нощ, валяха звезди над нас. Намерихме място насреща, където нямаше крепости и стражници. В тъмното водите — поизлинали от жегата — лекичко подплисваха. Навлякъл своята непривична вече премяна, трябваше да запретна високо полите на хламидата си, за да възседна сурата кобила. Аспарух, в риза от бял лен, яхна бос своя вран жребец, ботушите той държеше в ръка.

Бяхме готови за преплуване. Прекръстих се трижди — реката бе Истър, а не каква да е; там брод няма.

Ето ни на земята на василевса!

Не бях наясно дали в това възклицание, което Аспарух изрече приглушено, прозираше боязън, дали — тържество. Самият аз бях развълнуван искрено. На своя земя съм!... — опитваше се да ликува сърцето ми, а нещо го възпираше. Знаех какво бе то — българи са синовете ми, майка им!... Кому принадлежа аз, Христе?

Конете ходом изкачиха върлото крайбрежие. Пред нас — в подзвездната кротка синева — се простря Мизия. За мене тя бе толкова непозната, колкото и за Аспарух. Затуй съчувствувах на неудържимия възторг, с който ханът възкликна:

— Тангра, каква земя!...

Вие сте й свикнали, та защо да ви описвам нейната чудна хубост, която дене е тройно по-ярка, но дано разберете, че през онази нощ ми се струваше, че язда насън!... Тъй промълви и ханът:

— Чини ми се, че сънувам, Велизарие...

Тихи и кротки бяха думите, които разменяхме през първата си нощ на юг от Истъра. Все още не бяхме се оборабили от чара на тая приказна земя — подир година на мъчително еднаква безбрежност пред нас сега се раздипляше като чеиз на самовила неизчерпаемо многообразие.

Не бяхме принудени да се крием — умело предрешени, мирни друмци. При изгрева попаднахме на утъпкан път, из който личеха следи от колелета. Ливадите наоколо разточително цъфтяха, цвъртяха

птици, земята се огъваше в хълмчинки и рътлини, чиито подножия миеха, ромонещи, бистри реки — не като онези, опасно многоводните, враждебно мътните, а — дружелюбно плитки между вир и вир.

Когато стигнахме върха на върл хълм, Аспарух ненадейно спря коня, впил омагьосан сякаш взор на юг — там недалечно се издигаше странна планина.

Планина!... Стръмните ѝ сипеи бяха увенчани със съвсем отвесна скална стена — като че ли корона, положена върху главата на полето. Още една глава — вляво, две още — вдясно. А зад тези множество, усамотени всяка за себе си, природни крепости се извисяваше могъща, с равно като зид било синя планинска верига. Полето в полите ѝ бе пъстро — редуваха се цъфнали ливади и жълтнали нивя, лъкатушеха реки и пътища, тъмнееха прохладно китки стари дървета и малки горички.

Бе така омайващо прекрасно, та двамата занемяхме, превърнати в зрение — пиехме с очи хубостта на божия свят.

Минаха дълги мигове преди ханът с усилие да обърне към мене унесен поглед.

— Познавам тази земя — каза той почти несвястно. — Тя е!... Нея съзираше във виденията си Пагане...

Това разкритие ме стресна до немай-къде, нали тъй и тъй не бях на себе си. Не отговорих, понеже с ръба на мислите си май че и аз бях се докоснал до същото откритие — но тъкмо тази земя ли бе предричала в ясновидството си Пагане? Миг, два... След което ханът каза с обичаен глас.

— Не вземай думите ми на истина, Велизарие! Просто... не бях готов за чак толкова хубост...

Продължихме нататък в някак си напрегнато мълчание. Без да знам защо, бяхме се упътили към една от височините, увенчана с естествено кръгла и естествено отвесна стена като съща твърдина, някакво чудо божие. Полето под нея не беше пусто, оживяваха го селата на словените.

Вярно било, че словените не струпвали големи селища, а си живеели пръснато. Тук — сламена къщица, там — три. Малките ниви започваха от сами прага на тия колиби, около които шетаха, заети с работата си, млади и стари жени всред русо-бели детски ята. Мъжете

изглежда бяха на лов или на полето — понякога всред нивите мярвахме светло петно, сякаш щъркел из зеленината.

Ханът разглеждаше любопитно живота на словените, който бе за него чудноват. И те, както нашите съседи отвъд Истъра, бяха предпочели близостта на реките — виждахме ги, нанизани по брега или нагазили из плиткото, да се трудят над всичко, за което бе нужна вода. Имаше нещо безкрайно весело в съчетанието от бяло и зелено, в спокойствието на простия живот и мирния, благодатен труд.

— Да завидиш!... — изпуснах се неусетно. — Колко по-усилно живеем ние!...

— Как не! — съгласи се ханът. — Ние се мъчим да обживеем пустоша, да укрепим тресавищата. А тук е питомно. Види се, от много отдавна.

— От съвсем отдавна, както съм чел — уверих го. — По тия места винаги е имало живот.

— А словените кога са ги населили?

— Има-няма сто години, нека бъдат триста. Какво не са правили василевсите, дано спрат словенския потоп. Не! Дано прогонят пришълците отново на север. Не! Дано ги привият към покорство. Не!

— Че какво им е непокорното? Киснат в реките, ловят, сеят.

— Живеят си тъй, сякаш не били в държавата. Пък тази държава дори е империя.

Ето в такива полезни разговори преминавахме през жалките, но и необяснимо ведри словенски селища, прекосяхме реки по бродовете им, а нагоре-надолу край тия реки волно и без да припират се рееха словени.

— На кое по-точно викате империя? — осведоми се по едно време ханът: той не обичаше неизяснени въпроси.

— На държава, която владее десетки народи, а те ѝ плащат дан.

— Аха... — разсеяно отговори ханът, загледан в многочисленото словенство по брега. — Сиреч, ако бяхме останали във Велика България, щяхме да бъдем част от империята на хазарския хаган. Но на това ние пък викаме робия. Затуй се и магнахме. Ти навярно (син на империя, де) смяташ, че можехме да си спестим изселничеството: оскъдица, мъки, гибел... Неясно бъдеще. То е неясно до ден-днешен, признавам. И все пак — дори да доизмрем без следа, — ще си мисля, че жертва станахме не ние, а брат ми Баян. Под чужда пета, под чужди

камшик... Тъй, както често си ме чувал да негодувам против окаяното тресавище, в което ни натика злата орис, сега чуй друго, Велизарие! Къде по-завиден е жребият на оногова, дето търпи опасности и недоимък върху късче ничия земя, сравним ли го с живота на народа — част от нечия империя. Нали? — обърна се ханът към мене подир тази непривично дълга и развълнувана реч.

Аз само вдигнах рамене, притеснен от своето двойствено положение.

— Та тези хора плащат някому за това, че съществуват! — възмути се ханът.

9.

Беше привечер, когато доближихме един от ония странни хълмове; той бе теглил като магия хана през целия ни ден. Гигантско природно построение в наши очи — подир многогодишно равнинно битие.

Преди да стигнем до подножието му, отляво се издигна каменна ограда. Аспарух отпрати коня си нататък; ръката му с несмела нежност — сякаш докосваше жена — се плъзна по грапавия камък.

— Камък... — промълви той, сякаш бе казал „мамо“. — Откъде ли го карат?

— Ей, ти там! — стресна ни груб вик. — Стой, не шавай! — И изневиделица изникна твърде жалък, но въоръжен с копие ромей. Войник той не беше. О, да! — пазач на нечие богатско владение.

— Какво се навъртате? — попита ни той мнително. — Страшно зли псета има господарят.

— Минаваме, само минаваме — заявих аз примирително. — Отиваме към планината. А на това място как викат?

— Матара — отвърна пазачът, без да сменя очи от оръжието ни.

(Оръжие, слава на бога, имяхме и достатъчно, и добро.) Аспарух не бе отронил звук. Той отмина напреде ми, уж съвсем безразличен, но по раменете му в широката бяла риза отгатвах, че господарят ми е цял нащрек.

— Странно име! — рекох. — Сбогом.

Благословена изглеждаше ни тази долина, сгушена под почти отвесните скали. Упътени нататък, бяхме свидетели на печално зрелище — няколко десетки словени, речи го голи (ако изключим нечистите и дрипави подпояски), припряно строяха върлия път. Застилаха го с плочи, под които бе вкопана подложка от речен камък. Четирима въоръжени до зъби ромейски войници осигуряваха тяхното усърдие.

От челата на словените, от плещите и гърбовете им струите обилно пот, скулуфите им бяха мокри. Ни дума, ни вопъл — труд до несвяст под палещото обедно слънце.

Войниците ни премериха с подозрение, та предпочетохме да избиколим строежа. Словените дори не вдигнаха очи, навярно — съвсем ослепели от изнемога.

— Роби ли бяха? — поиска да узнае ханът, а аз долових в гласа му нещо злобно.

— Не. Поданици — поясних гузно. — Работят ангария на василевса.

— Защо не избягат? — още по-злобно попита Аспарух.

— Къде да избягат, надзорниците на василевса са навсякъде.

— Не е вярно! Отвъд Истъра не смеят да припарят. — Докато разменяхме тези думи, малката горичка, която бяхме прекосили, внезапно прореди и точно напреде ни се изпречи отвесна стена от сиворъждив гранит — тази, която отдалече приличаше на корона върху хълма.

Причудлива бе скалата. Сякаш сечена от огромна ръка, с взети ръбове и заоблен горен край, долният се вдаваше дълбоко навътре, образувайки обширна, плитка пещера. Няколко извора бликаха отвисоко. Водата им се събираше в изкусно издялано корито под навеса.

Види се, преди хилядолетия части от величавия скален венец бяха се откъсвали и падали наоколо — там сега тежаха буци камък, поедри от човешки ръст. Увиваше ги ситен бръшлян. Повет пълзеше по каменните стени на пещерата, широко отворена към залез.

— Колко много камък!... — захласна се Аспарух.

Той ловко изкатери един от най-едрите късове скала, хвърли поглед околоръст — веселото поле се губеше в обедна мараня. Погълнат от невъобразимата гледка, ханът повтаряше:

— Не може да бъде!... — И все по-молитвено: — Не може да бъде...

А аз бях плувнал в пот, на север отвикнах от горещини. Отидох към дъното на пещерата, където се стичаше изворна вода, наведох се над коритото и взех да плискам лице, шия, гърди. Каква прохлада, каква вода и сянка, господи!

— Пък онези, злочестите, долу се потят — мрачно каза ханът, който беше ме последвал. — Надзорникът не им дава да дойдат до извора... — И внезапно заключи: — Търпелив народ тъпче тази вълшебна земя!...

Направих се на зает в миенето, защото резките заключения на хан Аспаруха върху ромейска земя ме объркваха, чувствувах неясна вина, че съм ромей. Но за господаря си май че не бях, иначе не би се изразявал тъй обидно за моите кръвни братя.

— Странници, не сквернете извора на русалиите!

И двама трепнахме, обърнахме се по посока на гласа — напевен, гръден женски глас, който идеше изпод земята. Там, откъдето го чухме, имаше пещерка, входът ѝ водеше дълбоко под земното равнище. От пещерата — стъпвайки върху камъни като стъпала, идеше към нас жена. Бих казал, хубава, но съвсем не млада.

Жената бе облечена особено: много чистата ѝ бяла риза беше общита богато и изкусно. В косите, по ушите и шията, по ръцете на тази жена блестеше злато — също придирчиво изработено. Как не я беше страх — сама и позлатена — на това отдалечено от селата място? Защо се бе нагиздила като за пред василевса, когато наоколо не се мяркаше жив човек?

Тя излизаше изпод земята, право срещу нас — двама незнайни, въоръжени и изобщо неясни мъже. Ханът я разглеждаше втрещен, навярно не по-малко втрещен съм бил и аз. А тя съвсем се появи, като вървеше тържествено, гъвкаво, сякаш спазваше стъпките на танц; спря с лице към извора, извърши плавни движения и поклони, след това благоговейно пи.

— Жрица! — прошепнах аз в ухото на хана. — Чувал съм за безбройните жрици у нашите поданни народи тук...

— Аха... — ханът остана зяпнал, без да откъсва поглед от почти смешното, преукрасено женско същество.

Сега то седна на издялана в камъка скамейка, внимателно нагласи диплите на ризата си и всички свои скъпоценности, та заприлича на изваяние, но оцветено. Чак тогава жената ни заговори:

— Къдешни сте, пътници?

Не съм виждал Аспаруха много пъти смутен, но това беше един от тия пъти. С мокро лице, с мокра коса ханът отговори почти плахо, а то излезе загадъчно:

— От отвъд.

— От отвъд не се е върнал никой — опроверга го украсеното същество. — Само нашите сънища нашепват, че там било прекрасно...

— Мястото, откъдето ида, не е прекрасно — горчиво каза ханът.
— Моят народ...

— Позволено ли е да пладнуваме тъдява? — прекъснах го, защото той щеше да изтърве лишна приказка.

— Позволявам! — с достойнство отвърна жрицата.

Денят клонеше към заниз. В червената надвечерна заря скалите сякаш се запалиха, а струите вода обливаха камъка като разтопена мед. Двама ние седяхме настрани, потопени в нямо съзерцание. Затуй пък при извора стана оживено — там се отбиваха вярващи, преди да поемат към дома си. Заточиха се и ония обхтени словени, дето бяхме видели, че правят пътя.

Непосилният ден бе изсмукал силите им, те пристъпваха с отмалели нозе, коленичеха благоговейно пред издълбаното в камъка корито, после пиеха вода със смирени лица. Нито един не намокри дори челото си — водата бе свещена.

На тръгване вярващите поставяха върху каменната скамейка по нещо от сиромашките си вързопчета — навярно комат или шепа диви плодове.

Никога преди и никога по-късно не съм се чувствувал в настроението, което ме обзе през онази вечер — пречистен, окрилен, сякаш постигнал висше откровение. Явно, така се чувствуваше и ханът. Погледът му беше вдъхновен като пред жертвоприношение.

— Тук и сега бих принесъл жертва на Тангра — издума Аспарух.
— Уверен съм, че ще ме чуе, божествено е това място... А нямам жертвено животно.

Аспарух неволно се озърна, той търсеше начин да засвидетелствува почит към оногова, който бе създал земната хубост. Очите му спряха върху голям скален отломък. Той отиде при него, коленичи.

Христе, колко прави били езичниците! — мислех си аз, завладян от неведома, тайнствена сила. — Защо да се молим на незримия създател на красотата, а не на самата нея? Та нали тя е божо чедо...

— Странниче, защо божиш камъка? — пак изневиделица беше се появила жрицата. Тя се приближи до хана, все още коленичил. — Тук свещена е водата — поучи го. — Ела!

Прикани Аспарух към извора, но Аспарух не помръдна.

— Дедите ми открай време тачат камъка — рече той с глас на обсебен.

— Защо? Камъкът е най-мъртвото мъртвило. А водата съживява всичко живо. Моят извор е чародееен — продължаваше жрицата напевно. — Който пие от него, винаги ще иска да се върне. Твоят камък...

— Водата и блика, и пресъхва. Камъкът е вечен! — прекъсна напева ѝ ханът. — Когато тача него, кланям се на всичко, което може да сътвори от камък човешката ръка — надеждни крепости и топли домове, жертвеници, изваяния. А що ще сътвориш от вода?

— Не вечност наистина, затуй пък цъфтеж и рождение — все напевно отговори чудната жена.

Огънят ни огряваше долния край на скалния надвес, под който се готвехме да преспим. Конете си бяхме вързали по-настрани, в горичката. Из нощната синина се прокрадваха бели сенки — словените идеха да се поклонят на извора, да попросят изцеление.

Жената бе седнала при нас; у нея всичко бе тъй природно, подразбиращо се, та няхах чувството, че седим с жена, при това — непозната. Тя ронеше малки зальци от хляба, с който поклонниците бяха я дарили. Когато ханът ѝ предложи от нашето сушено месо, тя гнусливо сбърчи нос, отказа.

— Защо тук хората се кланят нощем? — попита Аспарух.

— Денем не вдигат глава от работа... Мълчание. Из синьото се движеха бели сенки.

— Хубав, хубав е краят ви!... — въздъхна Аспарух. (За кой ли път вече изказваше той възторга си.)

— Затуй и не виждаме бял ден. Не навсякъде из Словения има тъй много ромейска войска, а по нас е пълно. Мине, не мине ден и...

Жената се загледа встрани; тя искаше да рече още нещо, но я плашеха ромейските ми дрехи.

— На кой бог е светилището? — намесих се тогава.

— На трите русалии. По-рано (преди да ме обрекат) казвали му „Трите нимфи“, но словените от нимфи не отбират, те викат русалии.

— А ти нима не си словенка? — учудих се, че жената говореше на „те“.

— Почти... — призна си тя. — Словенин беше баща ми. По майка съм от древно племе. Тракийско е било и туй светилище.

— Какво ще рече траки? — Аспарух във всичко бе любознателен като дете.

— Ние! — с внезапна гордост изговори жената.

В своята везана риза, огреяна от свитките на много злато, въпреки годините си, тя ми се стори божество езическо.

— Тук сме от правреме, знаеш ли що е то?

— Вечността — отвърна съвестно като школьник ханът. — Само че не от днес нататък, а от началото на времето до днес.

— Точно, от началото на всички времена. Какви не ветрове и бури са ни брулили, а пак ни има. У вас днес е силата, ромеецо — обърна се тя към мене, — но пак сте гости на земята ни. Виждали сме ги всякакви... — завърши тъжно тракийката.

За първи път срещях свободен човек от нейното племе. У дома (тоест в Константинопол) ставаше дума все за тракийски роби. И то в миналото.

— А със словените как я карате? И те ли са по вас гости? — продължи да разпитва ханът.

— Как щяло? — зачуди се жрицата от Матара. — Ние и те отдавна сме едно. Нели си виждал как леят бронза?

— Да. Към стопената мед прибавят стопен калай.

— Така е станало и с нас, казваше дядо ми, който...

Тук тя скъса приказките си наред дума и тревожно, като преследвана кошута, наостри уши — тихата нощ наистина бе оживяла, разбуждаше я далечният тропот от много нозе, далечни мъжки гласове. Безпокойството на чуждата жрица ни се предаде мигновено — ние вперихме недоумяващи очи в жената.

— Пак идат! — прошепна тя уплашено. — За четвърти път това лято!... Ако не ви е чиста работата, странници, бягайте!

(Щом тази жена бе подозряла у нас нещо предрешено и скрито, следваше, че и всеки друг би ни заподозрял.)

— Да изчезваме! — обърнах се към хана, който си седеше край огъня и явно държеше да продължи любопитния за него разговор.

Той без охота стана. Стори ми се нелепо, че веднъж и дважд се поклони ниско на чуждата жрица; ней никак не беше до поклоните му. Докато отстъпвахме, тя ни посочи отвесната скала.

— Нататък! В камъка е издълбана стълба... — съобщи припряно.

И се залови да гаси огъня, дано заличи следите от човешко присъствие.

Опипом — понеже въпросните стъпала не се виждаха в тъмницата — двамата заизкачвахме високия отвес. Поне едно бе утешително: тук никой не би ни открил. Затова и не припирахме. Пътят ни вървеше не право нагоре, а полегато, та скоро се озовахме доста встрани от светилището — там, където под скалата се гушеше селце.

То се провидя в звездната нощ щом шубраките оредяха — трийсетина сламени покриви на глинени къщурки, голямо гумно, общо за селото. А наоколо се стелеха нивички зряла ръж, обгърнати от необятната зеленина на ливадите.

Спрели за кратко да поемем дъх, подплаши слуха ни настойчивият тропот, глухите гласове. Всеки мъж може да различи и насън шумовете, които съпровождат похода на войската.

— Що ще тук войска? — прошепна Аспарух.

— Да не шаваме! — напомних му аз.

И така, залепнахме о скалата, спотаихме се.

Траптрап! — тътнеше опасността. И не след много по мекия път към селото се проточи войска. Тя беше не много — стотина човека. Начело им крачеше друнгарий, набит мъж.

На три или пет хвърлея от селото бойният строй се разби — войниците образуваха рехавя верига, която притегна къщурките от всички страни. От нашето наблюдателно място всичко се виждаше като на длан.

— Не разбирам... — рече на себе си ханът. А аз чудесно разбирах, при все че не посмях да му обясня: моите сънародници продължаваха да воюват срещу словените — една война, която траеше десетилетия. Словените бяха навсякъде, навсякъде ги и преследвахме. Не бях участвувал в тази война, не си я и представях, а ето как изглеждала тя!...

Тъкмо позагубихме из очи веригата ромейски пешаци, тя се издаде по страховит начин: в кръг около селото припламнаха ситни светлинки. Дали факли? И защо?

О, колко страшно гори зряло жито! Малките пламъчета за миг лумнаха в широки огнени петна, петната се сляха — гореше неудържимо и наред. Тогава от къщите напържа първите писъци,

пробудени от пламъка в сламените покриви; запращяха горящи греди. Из всяка врата излитаха като пилци при появата на ястреб сънени дечурлига и жени (нали мъжете бяха подбрани на ангария по оня път). Те се щураха със сърцераздиращи вопли всред пожара, силеха се отчаяно да се доберат до ливадите — извън огромното огнило. Повечето падаха задушени или обгорели, към крясъка на живите се прибавиха стенания на умиращи в адска мъка.

Смразени от ужас стояхме над тази невероятна картина. Не допусках, че тя тепърва ще ни досмрази; долу започваше лов на хора.

Ромейските войници бяха отстъпили надалечко, за да не ги лизне пожарът. Сега, когато броени жени и отрасли деца бяха преодолели жаравата, бяха се докопали до спасителната зеленина, подхвана ги войската.

Зная, че никой не ще ми повярва (та аз съм и мъж, и боец, и ромей), но през нощта, за която говоря, изпитах непреодолима погнуса от насилието пред очите ми. Принуден бях да гледам как тук-там — в подножието на скалата, която спасително ни криеше — жена или момиче бягаха обезумели, търсейки надеждна тъмнина, горичка, храсталак. Но войскарите ги чакаха неотстъпно, войскарите се нахвърляха върху им, сякаш от месеци не виждали жена, те ги поваляха в нацъфтялата ливада и само по задавените викове из нощната зеленина отгатвахме какво се случваше. А малко по-нататък войската вече увързваше по две, по две ония, с които беше се засетила — утрешни робини за робските тържища.

Голям брой роби имаше в града на Константина, поне двайсетина — в бащиния ми дом. Като роден патриций бях свикнал да ми служат, така човеку служат ръцете и нозете му, най-естествено. Нито веднъж през свое го детство и юношество не бях си задавал въпроса как един свободен мъж, свободна жена стават нечии роби...

През годините, които прекарах у българите, сам аз полубългарин, не си давах сметка, че нещо у мене все пак е било привързано към моята страна, към сънародниците ми, към христовата вяра. Тляло беше някъде под мислите ми чувството за превъзходство над варварите, с които ме съчета случайността. Сега то умираше от горещ срам, от осъзната вина и безплодно разкаяние — защо, защо съм се родил ромей!...

Не предполагах, че страданието, което ме разтърси, е било дотам видно, но изглежда — било е. Тогава, когато ромейската войска подкара робините си (човешки дрипи бяха това, не жени), когато те се повлякоха из пътя под нас, а месецът осветяваше цялото им, дотук приглушено от далечината мъченичество, навярно съм направил непредпазливото, неволно движение, което накара хан Аспарух с една ръка да ме дръпне назад, а с другата да затули устата ми. Никога не беше посягал на мене, та чак в оня миг усетих колко яка ръка бил имал ханът.

Той ме поддържа така не малко, докато престанах безсмислено да се противя. Пускайки ме, забелязах, че войската бе отминала с плячката си отвъд завоя.

— Какво те прихвана, Велизарие? — спокойно попита Аспарух, като да бяхме наблюдавали нещо досущ привично.

— Без да искам... — отговорих глухо.

— Да... виждам, досрамя те от юнашките дела на твоите хора. А защо? На война бива така, навсякъде и винаги...

— Но тази война е вътре в пределите и каква полза за Византия, ако изстреби селяните си и подпали жътвата им?

— Те са от друг народ. Затова, види се...

Ханът говореше някак особено, през зъби и с хлад. Това охлади и мене — какво бях се разгорещил като вчерашен!

— Щом войската изчезне съвсем, ще се върнем за конете си — казах. — Дано не ги е отвлякла!

10.

Прелестно утро изгря над Мизия. Бяхме го дочекали, без да мигнем — прекарахме остатъка от нощта мълчейки, всеки зает с мислите си и май че несъгласен с другия.

На утринта угасналото пепелище изглеждаше още по-страшно — сякаш прясна рана върху гръдта на зеления, цветущ свят. Из пепелака и върху овъглените греди се провиждаха трупове, обезобразени от огъня. На места из високата трева също лежаха жени, дете нямаше да се привдигнат.

Ханът удостои тази отвратителна гледка с неопределен поглед.

Дене и надолу, бързо стигнахме до конете си, сврени в шумака откъм светилището. Отвързахме ги, а преди да яхнем, предпазливо се послушахме. Пълна тишина.

— Не може да бъде! — установи ханът. — Няма как откъм извора да не идва някакъв звук, а?

— Да надзърнем! — обвзе ме любопитство, примесено с лошо предчувствие.

И тихичко се запромъквахме към мястото, където вчера бе ни заговорила чуждата жрица.

Тя пак беше там. Осквернена и разтерзана до смърт, смъртта бе я успокоила — върху немладото лице почиваше сянка на недосегаемо достойнство, на пречистено страдание. Насилниците не бяха оставили по трупа ни помен от злато; богатата везана украса се губеше в петна засъхнала кръв. Ръцете, чийто полет вчера ни омайваше, бяха вързани зад гърба на жената с груб ремък. Тя лежеше с отворени очи и устни, сякаш напрегнати от незаглъхващ вик.

Двамата стояхме като ударени от гръм — в пълна неподвижност — пред едно низвергнато божество.

— Виждал съм вече премного мъртви... — каза след дълги мигове ханът, — но никой не е изглеждал толкова... величав.

— Нека я погребем! — рекох аз. Не можехме да оставим за храна на орлите онази божествена жена.

Тъкмо се оглеждахме за по-меко място всред скалите, стресна ме добре познат звук: фшшт!

Шубраките бяха съвсем наблизно, та придърпахме в тях конете и затаихме дъх като се взирахме на всички страни през зелената прозирност.

Натам — нищо. Нищо и насам... А татък пък... Ха! Май че трепна бяло петно, примъкна се към...

— Стой където си! — високо заповяда ханът на словенски.

Бялото петно колебливо взе да се изтегля.

— Стой, казах! — повтори заповедта Аспарух. — Ще те пронижа, ако шавнеш!

Той безогледно се сурна в гората, извадил ножа, а аз мигом го последвах — беше ме страх да не влети в беда.

Облегнал гръб о отвесната скала, пред очите ни стоеше — цял враждебност — словенин на средни години в съдрана риза. Един вехт лък бе въоръжението му. И две жалки стрели — във вехтия колчан.

— Хвърли лъка! — викна му Аспарух.

Словенинът го хвърли пред нозете ни с неизказано презрение.

— Дръж, убий и мене! — предизвикателно се обърна той към хана. — Вярно псе на господаря си!...

— Гресиш! — намесих се, доловил, че словенинът бе взел Аспарух за мой слуга. — Ние не сме от нощесните. Току-що пристигаме в светилището, гледаме...

— Вървете и по-нататък, в селото! — кривеше лице от неудържима злост словенинът. — До вчера имах там къща и рода...

Човекът бе така удавен в мъката си, та забрави, че сме го пленили. Той се упъти към трупа, коленичи пред него и чак тогава заплака — мъжки, без сълзи и без глас. Сетне съблече дрипавата си риза, покри с нея като със саван мъртвата.

— Последната ни... — хлипаше той — нашата съвсем последна жрица!... Ще зарасте с бурени пътеката към оброчището, ще се пръснат поклонниците, няма кой да изцели децата ни, кой да повика дъждоносни облаци, кой да отпъди редушки и градушки...

Мене, разбира се, не засягаха суеверията на езичниците, а все пак ме покърти страданието на този осиротял езичник — съвсем гол, с измъчена плът на копач, той нареждаше като песен своите сърдечни жалби.

Полека и безмълвно — сякаш никнеха из гората — към нас се запримъкваха словени — спасени по чудо от апокалипсиса нощес. Две старици, опърлени и опушени, момиче с безумен вид, неколцина мършави мъже.

— И жрицата ли? — питаше плахо всеки от тях, идвайки, а получаваше страшно потвърждение.

— И тя...

— Христе милостиви! — несъзнателно възроптах аз, едничкият тук християнин.

Словените вдигнаха чела, отправиха към мене поглед, който трябваше да ме изпепели.

— Твоят милостив бог покри земята ни с пожарища и гробове, ромеецо! — обвини го голият словенин. — Не се насити на кръвта ни Христос...

— И защо? Питаме, защо? Отговори, ромеецо! Та ние си плащаме на василевса...

Това редеше, като че ли побъркан, друг един, млад, за чудо хубав светлокос мъж. Но го прекъсна първият, коленичил до трупа:

— Не щем да плащаме! Стига вече!

— И да не плащаме, какво лошо? Мируваме, плодим се, работим... — продължаваше, вече в крясък, побърканият. — Що дири от нас войската? Требят ни, ромеецо. Питаме, защо?

Усещах себе си като от лед. Леденеех, гузен пред човешкото страдание. Лишено от злоба и жажда за разплата — голо, беззащитно, то обвиняваше мене с многократния вик „защо?“.

— Да си вървим! — внезапно каза Аспарух.

— Няма да ни пуснат — отвърнах безволно.

— Пускаме ви! — прониза ме с очи голият словенин. — Ако ви убием, не ще се съживят децата ни.

Онзи, младият с вид на луд, прекрачи към нас, улови с две ръце хитона ми, взе да ме друса.

— Ние не щем ни властта, ни златото ви. Какво ви пречи, че ни има, убиецо?

— Да си вървим! — властно настоя Аспарух.

Той улови ръцете на обсебения и силом ги откъсна от дрехата ми. Никой словенин не посегна. Те ни гледаха с откритите си светли очи, в

които имаше огромен укор. Под тежестта на този укор двама яхнахме храненияите си коне, заслизахме низ хълма мълчаливо.

Без да се сговорим — нали загубихме охота за шетня из ония краища — поехме обратния път. Яздехме ходом, до немай-къде потиснати. Макар Аспарух да беше както обикновено овладян, отгатвах неспокойните му мисли, издаваха ги пръстите му, които трескаво сплитаха и разплитаха юздата. Чувствувах се самотен като първия яздач... Веднъж да се прибера при своите!

— Ювиги — започнах аз по едно време.

— Не ме наричай така! — дръпна се ханът.

— Защо?

— Тук не съм ювиги... Просто — един от всички. Объркан, сам виждаш.

— За мене ти винаги ще бъдеш ювиги — казах, за първи път просто и искрено като варварин. — И така, дивя ти се! По това навярно се отличава роденият владетел от поданика; ей богу, аз сам не знаех какво мисля. Не мога да се помирим с това, на което бях свидетел... Може би то си има... държавен смисъл, но за човешките очи е противоположно...

— Прав си... — ненадейно за мене се съгласи ханът. — Така го усетих и аз — противоположно. Но там, пред палежа и насилието, изведнъж си спомних: аз имам съюз с ромейския василевс. Константин Погонат може и да го е забравил, но аз държа думата Кубратова: баща ми и баща ти се кълнаха!

— И двамата са мъртви! — казах аз подло, признавам.

— Мъртви... — повтори Аспарух. — Не смяташ ли, че сме длъжници най-вече към мъртвите? И към мъртвата чужда жрица — тя ми приличаше на Пагане. От години не съм произнасял дори името ѝ — Пагане... Земята, която тя сънуваше... Защо и как познах тази земя, Велизарие?

Аспарух цял се обърна към мене. Разтърсен от всичко, с което бяха препълнени двете наши последни денонощия, болен от собственото си раздвоение, той търсеше яснота от мене — византиеца!

— И какво? — отговорих му пряко, защото беше ме обвзела най-варварска откровеност: — Кажи ми, не възжела ли земята, която позна? Щом василевсът я владее с насилие, нямаш ли сила за насилие и ти?

Един бог знае кое тогава ме накара да изрека онова, което бе съдено да стане — нашите чувства имат ясновидство: само разумът често блуждае като сляп и глух, като съвсем неразумен.

При моя нагъл въпрос ханът спря жребеца си. Ясният ден отмахваше всяка преграда между нас, оголваше помислите ни. Аспарух ме разгледа внимателно, сякаш бях за него нов.

— Ето що, Велизарие... — проговори той някак многозначително. — Скитащи народи дал бог. Ние сме нещо повече от тях, затуй че сме имали веднъж, и дваж, три пъти държава с граници и градове. Днес ги нямаме... Единственият засега залог, че Велика България е била не сън, а истина, е нашият договор с василевса... Не искам да съм го пристъпил. Не аз!

Не за първо — трябваше да си призная мълком — ювиги ми даде урок как се мисли. Най-трудното изкуство — мисленето, осмислената отговорност... Кой бе наставникът на Аспаруха в това изкуство? Никой, разбира се. Ханът беше го наследил заедно с кръвта на великия род Дуло.

Яздехме и яздехме... Само двама. Земята, която вчера заран бе ни зачаровала с топлата си, приветлива хубост, сега ни стряскаше на всяка стъпка. Покрай реката, където словените бяха киснали коноп, прали бяха бели платна и къпали децата си — покрай тази пееща, позлатена от слънцето река днес беше страшно да преминеш: полуовъглени лодки, разхвърляни до клоните мрежи, трупове из плитката вода, изпепелени хижи. Не бе очитавяло нищичко от спокойното, мирно, работно всекидневие, което бива животът на всяка земя.

А малко по-нататък — при китка високи дървета на върха на хълма — се сблъскахме и с обяснението на наглед необяснимата ромейска ярост. Около дъбов дънер беше увързано мъртвото тяло на мъж в разцвета си. Пронизан поне на двајсет места, трупът беше безглав. Върху гърдите му — окачена дъсчица с надпис от полуграмотна ръка; тъй пишат дребните началници:

„Това е наградата за всекиго, който е против василевса славен.“

Наоколо из малката горичка лежаха не само словени, но и четирима ромейски бойци. Ясно — битка.

— Онзи, побърканият, те питаше: защо? — каза ханът, след като прочете надписа. — Ето защо, бунтували са се.

На следния ден призори преплувахме Истъра, Когато трябваше да напуснем крайречната ива и да забием из засъхналите мочурища, ханът се загледа мечтателно в ромейския, замрежен от маранята бряг.

— Границата... — проговори той на себе си. — Сега зная, че тя разделя не само империята от варварството, ами два свята...

После поехме по посока на нашия стан. Нямаше що да разведри погледа ни вече — безбрежна прегоряла равнина, нерадост...

11.

В онгъла пристигнахме по тъмно.

— Ювиги ханът! — извиках отдалече, за да предупредя нощната стража.

— Нека властта му да трае вечно! — бе задължителният за случая отговор.

Наближавайки голямата врата, пред която бе пуснат мостът над рова, тя се откряна и пропусна десетмина бойци. Мъжете се подредиха и отдадоха почести на Аспаруха — редът в стана ни постепенно започваше да напомня живота във Фанагория, макар и много по-сиромашки, опростен.

Вървахме между заспалите шатри. Вляво и вдясно просветваха окъснели огньове. Неочаквано из тъмнината си проби път остър писък на оплаквачка.

— Кого ли оплакват? — насочи се по гласа ханът. Бе недалеко. Под кървавата светлина на няколко главни, побити в пръстта, лежеше — сякаш по-едър от приживе — боилът Севар. Жена му, дъщерите му коленичеха край мъртвия — бяхме чули техния висок плач. А зад тях се тълпяха мрачни, унили близки и далечни на покойника. Ханът ги разбута нетърпеливо.

— Севаре! — обърна се той към мъртвеца, защото още не можеше да повярва на тази така изневиделица смърт. — Севаре!

— Ювиги, да би го взел със себе си на лов! — изхлипа черната вдовица. — Сега щеше да бъде жив...

— Какво се е случило? — попита Аспарух с глас, който ме уплаши.

— Първожреца питай! — сниши се от неясен страх жената. — Ние не знаем, нам донесоха Севара мъртъв. Ненагледни... бащице наш!... — отново заприпява вдовицата.

А ние двама вече бяхме се отправили към шатрата на първожреца.

Сварихме го седнал пред нея, някак нащрек; не ми убягна, че щом се показахме из нощта, той трепна.

— Как умря боилът Севар? — без поздрав го попита ханът.

— Както сам си заслужи! — отговори кораво, но със зле прикрито неспокойствие Онегавон.

— По-точно? — настоя Аспарух.

— Отзарана Севар дойде, за да ме извести, че ти тайно от всички ни си преминал на ромейска земя. Според Севара, туй означавало, дето замисляш бран срещу василевса. Няма българин с ума си, който да повярва в такава клевета — една война с империята би ни погубила. Ще рече, Севар плетеше козни зад гърба ти.

— Какво целеше с тези козни? — присвил очи, попита ханът.

— Предложи ми да оглавя недоволството на боилите срещу онова, което криеш от нас — разрива с Византия.

— Долна лъжа! — отсече ханът, но не се разбра какво има предвид — дали думите на Севара, или разказа на Онегавона.

— Така му и отвърнах, че лъже — разбра го в своя полза първожрецьт.

— И в справедливия си гняв го уби без съда на боилите, а?

— Боях се, че ако почакам, ще му дам време да уплете мнозина в коварната си игра — поясни убиецът на Севара. — Пред Тангра и пред тебе аз съм чист...

— Само дето няма жив свидетел за чистотата ти — студено уточни Аспарух.

Мълчание. Ханът разглеждаше служителя на бога тъй, сякаш искаше да проникне до дъното на душата му. А Онегавон не намери повече оправдания под този поглед.

— И все пак — гъгниво промълви той след малко, — бил ли си, или не отвъд Дуна?

— Ако си допускал, че Севар ти обажда истината, защо го уби тогава? — отговори му ханът с въпрос, на който първожрецьт нямаше какво да каже.

А аз се приготвих за нещо страховито — тъй гъсти бяха страхотиите през тези последни дни. Та нали в най-законния си гняв ханът можеше и дори трябваше да накаже своеволието на Онегавона, придружено с нагла измама. Миговете течаха, пресмятах движението, с което бих осуетил съпротивата на първожреца, но ханът стоеше като вкопан в земята.

После той рязко си тръгна.

Припевите на оплаквачка се чуваха все по-отпаднало, умориха се. Крачех до хана през нощта. Аспарух не продумваше. Не бе редно първи да наруша мълчанието, но се страхувах за мене си — нали първожрецът отколе беше по желал и моята смърт.

— Ювиги, той е убил Севара тъкмо понеже ти беше предан... — осмелих се да изрека. — Онегавон винаги ще...

— Зная всичко, което би ми казал, Велизарие — не ме остави Аспарух да продължа. — Нареждам! Ако утре някой те заразпитва защо е погинал Севар, отговаряй: за измяна. Тъкмил бил заговор срещу хана.

— Нима ти наистина повярва! — упрекнах го отчаян.

— И да, и не... — мрачно призна Аспарух. — Не съм се облягал никому, както на Севара. Но обясни ми, Велизарие, откъде първожрецът е научил, че сме били отвъд? От къде у него подозрението, че имам на ум вражда с василевса? Та самият аз още не съм узрял за такава стъпка... Съюзът ни с ромеите, боя се, е угаснал негласно, от само себе си. А за бран нямаме сили... И тъй, докато аз меря за и против, някои вече работят яко.

— Че накажи Онегавона за това! — доплака ми се от страх пред бъдещето. — Иначе...

— Къде го свидетелството за моята правота? — строго ме попита ханът. — Пролетес, когато българите отказаха да потеглят, рекох си: тяхното непокорство е било подкладено. — От кого, ако не от първожреца наш?

— Не е доказано — твърдо ми се противопостави Аспарух. — А най-първото достойнство на един господар е справедливостта. Не си забравил, нали, Велизарие, че ми дължиш живота си? — без връзка напомни той.

— Не! — прошепнах изтръпнал. — Защо питаш?

— Боритарканът Севар вече заплати за своята малко вероятна измяна... — смътно отговори Аспарух. — Може би е време друг да заплати за много вероятната си измяна. Но най-вече иде времето, когато ти трябва да се разплатиш загдето си жив, Велизарие...

При тия думи ме изби студена пот. Що можеха да означават те? Докога всеки наоколо щеше да ми изтъква с какво и защо съм му бил длъжник? Творенията божи — цвете, мушица или невестулка — се радваха на дните си под слънцето. Излизаше, че само аз живея даром.

Докога, господи! — призовах го, а небето ме гледаше със своите безброй равнодушни очи.

Кречех подир господаря си като бито, но неизменно вярно куче, дето не смее дори да проскимти, за да изпроси милост.

12.

Щом уседнахме и се заехме да уреждаме своя живот, подновиха се уроците по бойно изкуство на израслите през годините на скитането ни деца. Понякога — седейки с невръстните свои момчета край прашното гумно, където юноши и момичета се учеха с успех или без — спомнях си себе си като млад яздач, младия Аспарух с безпогрешните му стрели, Пагане. Всъщност само тя бе останала все тъй млада; ние, живите, вече имахме немалко бели нишки в косите си...

Прочее, седях със своите синове край гумното, за да привикват те отрано на разни мъжки изкуства; наблюдавахме по-отраслите бъдещи войскари. Наблизо (това се случваше твърде често) се тълпяха словени. За тях българските бойни усилия в мирно време бяха нещо необяснимо — словенинът се бие само ако го нападнат. Нашите съседи по блата и по реки зяпаха как българите обездват двугодишни жребци, как въртят меч и изучават стрелбата с лък.

Веднъж един словенски мъж, който навярно присъствуваше за първи път на такова зрелище, несмело се обърна към мене:

— Прощавай, българино, за какво ви е цялата тази... мъка?

— Войната е повече от умение — поучих го аз. — Тя е изкуство. Привикваме синовете и дъщерите си от млади да се бият по всички правила, за да бъде победата ни сигурна.

— Ако се биехте пеши като нас, нямаше да ви трябва игрочно учене.

— Различни сме, това е — казах. — Вие се надявате на броя си, а ние надвиваме само чрез сръчност.

В същото време видях да иде към нас непознат конник; той уж изглеждаше като всички ни. Не бих казал, че можех да назова по име всекиго от онгъла, но тогава никак не бях срещал.

Той спря пред хана и произнесе с вдигната ръка:

— Привет от България!

Каквото си е право, стреснах се: коя България, нали вече я нямаше?

— Привет от хан Котрага! — продължи конникът, та работата стана по-ясна.

От много отдавна не бях видял господаря си тъй развълнуван — вълнението мигом го подмлади и разхубави.

— Какви са вестите от брат ми Котраг? — поривисто се отправи Аспарух към госта ни.

Котраговият българин слезе от коня, коленичи пред ювиги. Вестта, която той му предаде, прозвуча много по-внушително, отколкото мога да я предам аз:

— Нашият хан намери земя за своите българи. Там, където се сливат големите реки Волга и Кама, днес лежи България. Съградихме я върху голо поле, оживихме мразовитата пустош. Спаси се народът ни. Множат се нашите деца и стада, якнат българските градове.

— А със съседите как сте?

— Речи го, нямаме. Редки са племената из оня край.

— Забили сте далеч на север, затуй и нямате врагове каза ханът. — Негостоприемна е там равнината, страшни са зимите...

— Спаси се народът ни — повтори пратеникът най-важното. — Сами разбирате, че щом една земя е гостолюбива, тя бездруго си има стопани и господар.

— Така е... — съгласи се ханът.

Можех да се обзаложа, че сега в мислите му възкръсна спомен за земята отвъд Истъра с нейното безметежно гостолюбие и нейните корави господари. Той помълча докато отпъди този натраплив, тежък от сладка съблазън спомен, после разпореди:

— До довечера не споделяй с другиго своята новина! А по вечеря ела пред съвета!

Когато мръкна, сановниците се събраха в голямата ханска шатра. След като бяхме заседнали, Аспарух свикваше рядко своите първенци; дните и месеците ни течеха едносложно, всеки българин — зает да гласи по-добър живот за своето семейство. Почти не се налагаха въпроси, общи за целия народ, та мъжете от съвета бяха се отпуснали, занемарили бяха ония дела, които доскоро им биваха наложени от преселението, от невярата в утрешния ден, от глада и страховете.

Подир смъртта на Севар сана боритаркан бе получил най-възрастният негов син — Паган. С това ханът май че подчертаваше, че не е убеден в измяната на баща му. Някои заслужили боили не криеха

обидата си, дето с началството над конницата е бил удостоен тъй незрял техен събрат — Паган бе по-млад от Аспаруха, беше личен хубавец, известен с чак неразумната си смелост. Сега обаче тя не бе нужна никому — нямаше по нас ни бойни, ни друг вид събития.

И така, на вечерта след пристигането на Котраговия вестител първенците се стекоха в голямата шатра без да крият, че са зачудени: нищо особено не беше се случило, та Аспарух да ги вика на съвет. Те тежко се настаниха околоръст, мълчаливи, озадачени. Ханът влезе последен, съпроводен от братовия си вестител. Ювиги остана прав до входа — нещо небивало досега — прие приветствията на своите сановници и без всякакво предисловие се обърна към тях:

— Събрах ви, велики боили, за да ви обадя голямата си радост: има държава България!

— Честити сме да го чуем — изправи се с достолепие първожрецът. — Отдълго те уговарям да обявиш земите ни за ханство.

— Не! — решително му възрази Аспарух. — Не за това тресавище е думата. Ние, повтарям пак, сме на стан из пътя на преселението си. Нищо повече.

— Ти се съгласи да спрем тук — настоя първожрецът, чиято брада при яд смешно се тресеше. — Преселението завърши, вече си имаме укрепена столица, та...

— Никога не ще назова онгъла столица — с ярост го прекъсна ханът. — Просто защото не е. А без моята ханска воля пасбищата ни не ще станат една нова България. Казах!

Онова, което се разигра през нея вечер, беше битка — между Аспарух и неговия стар противник. Започнала в деня на Аспаруховото възшествие, тя бе тлеяла дълго и глухо, а тогава пламна ярко.

— Ами ако сам Тангра е посочил онгъла за средище на българите? — (Вбесен, първожрецът не млъкна подир задължителната забрана „казах!“) — Ако Тангра се разгневи, че не тачиш повелята му? Ако народът отново възроптае, дето неговият хан гони небъдници?

— Това май че е заплаха — със зловещо хладнокръвие установи Аспарух.

— Вземи го както щеш! — изсъска Онегавон. — Щом за хана не важи изнемогата на хората му, щом ханът отказва да даде на народа си родина...

„Христe, спаси ни!“ — помислих си в мига, в който първожрецът и двама велики боили (неговите братанци Елемаг и Угаин, за чудо здравеняци) скочиха на крак. По израза на тези трима си пролича, че те бяха готови на всичко. Нека тук спомена: от отдавна бях забелязал, че въпросните съветници на хана се отнасяха поне сдържано към неговите заповеди и намерения — за тях важеше думата на могъщия им, честолюбив и властен чичо. Тъкмо родата на първожреца не криеше, че бе засегната от избора, който ювиги направи, поставяйки Пагана на Севаровото място — към това място по силата на своето високо рождение се стремеше Елемаг.

Сега за миг стана очебийно, че Онегавон и братанците му бяха сдържали несъгласието си с волята на хана дотук — до отколе чаканата равностметка. На какво ли се надяваха те? — попитах се през онзи предълъг, пълен с неизвестност миг. Видимо — на всеобщия ропот, с който хората ни посрещнаха всеки намек, че ние просто по-дълго стануваме, че още не сме в края на своето движение.

Двусмислен ропот... За мене — все пак полубългарин, а не съвсем — бе ясно, че българите донякъде роптаеха и против себе си. От една страна те искрено желаеха да не помръднат повече от тук, да обживеят тъкмо тази земя, като я превърнат в своя нова родина. Но от друга страна (долавях аз, отчасти страничен зрител на техните неравни настроения), всеки българин бе разколебан от коравата увереност на хана: друга трябва да бъде нашата родина! Та кой ли — нека си признаем — не би избрал, ако му предстои да избира, най-чудесното пространство на света за своя родна земя?

Не зная дали Аспарух си даваше сметка за двойствените настроения на хората, които при краткото си избухване през пролетта бяха се държали и говорили недвусмислено. Затуй пък Онегавон и братанците му бяха изтълкували положението в своя полза. Тоест, че ювиги ще се стъписа пред изгледите за повторен метеж и — през зъби, но какво от това! — ще обяви заселищата ни за нова България.

Колкото и зареден с опасност да беше онзи миг, пресрещнах го със смях (наум, разбира се), слабо, слабо познаваха господаря си Онегавон, Елемаг, Угаин.

— Не смейте! — изрече ханът с гласа, от който се смразявах. — Около шатрата ми са събрани отбор чиготи. Бързо и тихо още тази нощ ще нахраните шарана в Истъра!...

Готовността за всичко — от призив към бунт до крамола или убийство — полека взе да изстива върху трите корави лица; замени я уплаха, после — ужас. Аспаруховите противници се заозъртаха като в клопка, докато боритарканът Паган застана на входа с гол меч, а аз се изправих като щит пред господаря си. Останалите боили също наскочаха, все още неясно в помощ на коя от двете страни.

— Седнете! — заповяда Аспарух, който единствен не бе помръднал.

Всички се покориха, онези трима — последни. И ни живи, ни мъртви заради това, че наглият им налет не намери отзвук, та замря от само себе си.

— Тази вечер угощавам пратеника от хан Котрага — продължи Аспарух, сякаш нищо не беше се случило. — Искан да ви известя, че при сливането на Волга и Кама вече има държава България! Нека отпразнува добрата вест целият онгъл! А утре рано каня всички вас на хански лов.

Въпреки радостните светлини в очите на хранените Аспарухови хора, до радост не се стигна; прекалено тъмно бе челото на ювиги подир непростимата дързост на Онегавона. Помрачен беше празникът ни...

Когато след малко първенците се оттеглиха с ниски поклони, придавайки им различен оттенък, Аспарух се обърна към боритаркана Паган:

— Чиготи около шатрата ми, разбира се, няма...

И ханът се засмя без глас. Както ми се стори — злокобно. Паган само вдигна рамене, него нищо не стряскаше.

— Тази нощ двама няма да спите! — нареди ни Аспарух. — Ще бдите над съня ми. За утрешния лов ми трябва отпочинала, сигурна ръка.

13.

Ако има нещо, което ще си спомням с наслада до своя сетен час, това е тържественият хански лов.

Ловците — боилският съвет и гостите на хана — се събираха пред големите порти на онгъла при първите слънчеви лъчи. Там вече ги чакаше ханската хайка — двайсетмина конници, които държаха на каишка ловни кучета. В такъв ден българските знатни мъже обличаха най-празничните си дрехи и се окичваха с много, както и с най-доброто свое оръжие. Те се строяваха по старейшинство, зад тях идеше хайката с ловните животни и ето ти дружината готова. Тя чакаше хана.

През оная прозрачна есенна заран Аспарух не закъсня. Той се здрависа с първите си хора — изглеждаше отспал, бодър.

С доволство огледа Аспарух своята дружина — всред нея, без ловна охота и без възторг от прелестното утро се открояваха тримата, които снощи бяха дръзнали да оспорят волята му.

И така, боднахме конете, понесохме се из прежълत्याлата, спечена равнина. Тук-там под конските копита излиташе подплашена яребица, над главите ни се точеха ята жерави и ластовици, които поемаха на юг.

Ханът ги следеше дълго, с тъжен копнеж.

— На юг... — прошепна той на себе си. — Дори неразумната твар се стреми нататък... А нас ни чака свирепа зима, кишава пролет. Нищета, мор...

Изсвири рог. Водачът на ловната хайка разположи хората си в полукръг. Те вкупом надуха рогове, извадиха кълчищата от медните хлопатари и над прегорялото поле се навдигна шум до бога. Този шум вълнуваше ловците, разиграваше мъжката кръв. Наостриха уши и конете ни, взеха да се кипрят на място.

— След месец! — викна ханът силно, но не надвика олелията.

Дружината по-скоро видя, отколкото чу вика му. Първенците охлабиха юзди, конете се сурнаха най-волно. Из сухата трева тежко се издигаха сити пъдпъдъци, запрескачаха зайци. Писнаха закачливо стрели.

Всеки ловуваше сам за себе си, а все пак се озовавах винаги до хана — не по свое желание. Ще рече, Аспарух се държеше о мене, неизвестно защо. По едно време той лекичко забави коня, та бяхме изпреднати от рижата кобила на първожреца. Май че Онегавон бе изтървал снощната си ярост и страховете си в диво препускане, нали не се полагаше да предварваш ханския кон.

Усещах как Аспарух сякаш нарочно дава преднина на своя противник; разстоянието между нас и Онегавона растеше. Едва мярнах кога ханът вдигна лък, премери се, пусна стрела. Но съвсем съм уверен в онова, което видях отпосле:

Фит! — рече стрелата. И жрецът силно се люшна. Той за кратко се задържа на седлото, сетне — не смогнал да спре кобилата — се стовари в жълтите треви. Останалите ловци бяха далече вляво и вдясно, та навярно бяха пропуснали случилото се.

Заставахме само двама с хана над пронизания Онегавон. Той предаваше душа в гърчове, които разреждаха.

От гърба му стърчеше стрелата на хана. Аспарух протегна ръка (помислих си, за да изтегли своята стрела, за да я скрие), а той я наби още по-дълбоко. В един последен гърч свърши жрецът Онегавон.

Дружината вече ни застигаше. Аз бях се вцепенил от най-противоречиви вълнения. Гибелта на първожреца предизвикваше у мене искрено ликуване — дълги години бях се плашил от него за себе си и за хана. А въпреки това, понеже смъртта му бе тъй грозна, аз някак ѝ се противях.

Тъкмо когато другите първенци се присъединиха към нас, наслязоха от конете и почнаха да се тюхкат гласно — тогава срещнах погледа на хана: Аспарух странно упорито ме приковаваше с очи, като че ли искаше да ми предаде нещо неизговорено. Недоумявах — какво и що?

— Случват се неволни грешки... — каза ханът. — Нощес Велизарий бе на стража край постелята ми, не мигна до утрото. Ръката му навярно е трепнала, неспал, щото... Аз сам видях как той се целеше в заек, пък улучи почитания от всички ни Онегавон — нека Тангра го прибере и награди по достойнство.

Хранените хора се размърдаха настръхнали, в мене се вторачиха всичките. Усетих, че ще загубя сваят — това било, тъй ли! Едва преди

месец хан Аспарух ми напомни, че нему дължа годините си, откак съветът бе поискал смъртта ми.

Нима сега щеше да бъде изпълнена присъдата, която ханът тогава отложи?

И през ум не ми мина да възроптая, да оспоря свидетелството на хана — той и никой друг бе господар на живота ми. Не си давах сметка, че коленича, че търся из напечения прахоляк ботуша му, че най-робски го целувам и мокря със сълзи на недостоен ужас... Та аз бях още млад и силен, на мене ми се живееше, живееше!

— Ще го съдим! — хищно изръмжа Елемаг.

— Ще го съдим веднага и тук! — готовно прие ханът.

Аз не се изправих, не биха ме удържали нозете. Гледах отдолу нагоре суровите, изсечени мъжки лица и мътно съзнавах, че всъщност никога не съм познавал тия мъже, че бях останал хилав пришествиец в стана на могъщото варварство...

— „Ако някой волно или неволно убие хански човек — започна Аспарух отчетливо, защото повтаряше закона, — наказва се от хана със смърт!“

— Така! — изригнаха одобрение двайсетина яки гърла.

— Не ще накажа Велизария със смърт — най-внезапно оповести Аспарух, — понеже той е особено полезен за моята власт и ми е верен роб. А също (съгласете се!), има разлика между нарочно и случайно убийство.

— Законът не прави разлика! — глухо му припомни вторият Онегавонов братанец, Угаин.

— А трябва! — кораво заповяда Аспарух.

С очи, ослепени от незнайния ужас и последвалото го още по-ненадейно спасение, чак подир малко провидях как Аспаруховите противници се огънаха. Загубили своя стожер, първожреца, старейшината на рода им, двамата навярно си помислиха, че онази заблудила се стрела можеше да улучи някого от тях вместо него.

— Ханът има право на милост — каза Елемаг, вече в плен на оправданите си страхове. — Щом ювиги помилва убиец, убиецът става невинен.

— Казах! — приключи Аспарух, преди да се разпореди: — Нека стражите отнесат трупа на почитания наш жрец в онгъла! Ще го погребем с тридневни почести.

Чиготите праметнаха мъртвеца през гърба на кобилата му и я поведоха през прашното поле. Гледахме подире им, слушахме отдалечаващия се вой на ловните кучета, погребалната сега песен на ловните рогове.

— Нелепо... — произнесе Аспарух. — Но всяка нелепа наглед случайност е поличба, която ни изпраща Тангра. От правреме ханът на българите е бил и техен първожрец, ювиги Кубрат промени този ред в полза на най-близкия си човек. Вие помните Курда — той се уби със своята ръка, защото не можеше да преживее края на баща ми. На това се вика вяност, другарство — и в смъртта!

Първенците бяха наострили уши — едва ли Аспарух бе споменал стария ред на българите току-тъй, едва ли случайно отдаваше посмъртна почит на вече забравения Курд.

— Види се, почитаният Онегавон не ми е бил достатъчно верен, щом Тангра му проводи нелепа смърт... От днес нататък — нетърпеливо изрече Аспарух — с Тангра ще разговарям само аз! Аз ще бъда по български обичай и ваш хан, и първожрецът ви!

14.

Бе надвечер — вечерта след погребението на Онегавона. Все още не на себе си от скорошното страшно преживяване, нарочно бях се усамотил. Седях аз в прежълтелите тръстики край един речен ръкав и разсъждавах върху съдбата си.

Свидетели сте ми, че ако се чувствах привързан от все сърце към някого всред българите, това бе не толкова към Ие и дори не към децата ни, а към хан Аспаруха. Сами знаете що означава голямото мъжко приятелство, изпитано в злочестие, битки, прекеждия. Но сега не можех и не желяех да разбера хана, който пресметливо, хладнокръвно беше ми подготвил страшния удар, без поне да ме предупреди. Защо, след като си имаше премного основания да се отърве от своя противник, ханът свали върху мене това по начало оправдано убийство?

Едни и същи са всички господари — мислех си горчиво. — Не знаят те ни приятелство, ни благодарност. Не се облягай на господаря си, робе, той като нищо ще те жертвува за висшите си цели, а историята ще го оневини!...

— Защо си се скрил чак тука, Велизарие? Едва те намерих по огазената дияря в тръстиките.

Аспарух наистина дълго беше ме търсил, ботушите му бяха побелели от прахоляка на есенната суша.

— Рекъл си си, че робът ти побягна — казах тъжно.

— Ако беше избягал, имал би право. Аз постъпих зле с тебе, Велизарие.

Такъв човек беше ханът — вече неведнъж съм го изтъквал с искрено възхищение. Той не само си даваше сметка какво върши и защо го върши, но и винаги гледаше себе си с очите на страничен човек.

— Не можех да се призная в убийство, какъв владетел би бил един убиец? — продължи Аспарух тихо, вече седнал до мене. — А нямаше сгода да те предупредя, че бих прежалил дясната си ръка

вместо тебе. Надявах се, ти сам да се досетиш за това и да отгатнеш играта ми.

— Излиза, че не съм бил докрай уверен в тебе — казах горчиво. — Онзи ден имаше няколко мига, когато усетих как побелява косата ми... Защо постъпи така?

Моят въпрос съдържаеше много — и упрек, и разочарована обич, но и безсилието ми да се освободя от нея; премного близък чувствавах мъжа, с когото от години делих добро и зло.

— Онегавон трябваше да умре... — отговори не на мене, а на съвестта си Аспарух. — Пожелах смъртта му още през деня, в който умря Ирнике. Тогава се убедих, че баща ѝ користо ме мами.

— А защо тъй дълго отложи ти разплатата си?

— Един хан няма право на мъст, негов дълг е справедливостта — хладно произнесе Аспарух. — Не можех да убия Онегавона заради това, че е ограбил мене. Не можех да го съдя по подозрение, че подклажда непокорство всред народа, докато той сам не си призна. Онази вечер всички чуха — Онегавон ме заплаши с нов бунт. Това ми даде право да го премахна...

— Ювиги... — подех плахо, защото този вседържец действително ме плашеше. — Досещам се: ти си замислил нещо, щом разчистваш тъй стари сметки. Дали...

— Що става там! — пак не чу въпроса ми ханът.

Отвъд тръстичища и речни ръкави, отвъд самия Истър лумна в нощта ярко алено зарево. То трепереше, издигаше се или се снишаваше, разширяваше се. Ясно, над ромейските владения бушуваше пожар. Тъкмо през тихата есен, когато всеки селяк трепереше над плодовете на своя потен труд.

— Ромейската войска отново пали... — установи безстрастно ханът. — Отново пепелища ще отбележат пътя ѝ.

Видях ги да пристигат на големи вълни призори — преди зори бях потеглил на риболов. С високо насукани крачоли, с високо препасана риза, носейки малката си мрежа, готвех се да нагазя в едно езерце. Тогава привлякоха вниманието ми десетки — стотици станаха те после — словени. Идеха през водите, като ту гребяха, ту товареха на гръб своите лодки и ситнеха, превити под тежестта им. Светлината от техните сламени коси и бели дрехи не се свързваше с тия мрачни,

отчаяни лица. Мъката, с която влачеха било ладиите си, било сечива, завивки и дечурлига, ти късаше сърцето.

Словените идеха на големи вълни, сякаш ги изхвърляше реката, и неотклонно напредваха към нашия онгъл. Не нападение бе това (повечето не носеха оръжие, пък бяха и с все жени, с деца) — те сяпо диреха спасение.

Заряха за днес риболова, влях се в бежанската тълпа. Съчувствие ме тласкаше към нещастниците, подгонени от незначайна беда.

— Кое ви гони, хора? — попитах онези, най-близо до мене.

— Ромеите... — отговори задъхано млада жена с дете на ръце и още две, вкопчени в полите ѝ.

Тя крачеше едва и се препъваше; товарът ѝ бе я изнурил. Посегнах да поема поне най-малкото ѝ, но жената недоверчиво се дръпна.

— На мене помогни, човече, жив да си! — помоли ме мършав старец, опрял на едното си рамо лодка, крепена от неколцина още, а на другото понесъл веслата ѝ.

Заех мястото му под лодката, тя беше тежка, ей богу!

— За трети път от лятото насам ни разсипва войска — поел дъх, взе да ми разправя старецът. — Без жътва и без покрив ни остави. Тъкмо се посъвземем, налети пак. Откакто се побуниха нашите по Осъма, василевсът наказва и наказва все, що е словенин. Не се живее вече.

— Докато е есен, иди-дойди... — добави млад мъж, също под лодката. — Но зиме дирите си личат. Където и да се свреш, намира те ромеецът. И треби!

— Че как ще изкарате мразовете отсам Истъра? Ни хижи имате, ни зърно.

— Землянки ще си изкопаем, знаем ние — каза старият. — Само дано не ни прогони ханът.

Слисах се.

— Откъде сте чували за хана?

— Хе, откъде! Цяла Мизия говори за вашия хан.

— По вас дори жените и децата яздели, стреляли, мятали. Окоп, по-дълбок от Истъра, сте били изровили. Вярно ли е? — осведоми се друг мъж под тежката лодка.

— Чакай! — прекрати въпросите му старият. — Ти кажи! — обърна се към мене. — Ще ни даде ли мира ханът?

Бих му отвърнал най-неопределено, нали не четях Аспаруховите мисли, но чуждото злощастие тъй беше ме покъртило, че излъгах с чиста съвест:

— Ще ви даде мира, как не! Широко сърце, щедра ръка има нашият хан.

Подир седмица време бях застанал с Аспарух върху насипа над рова, за да наблюдавам по-добре необикновената промяна — пресъхналото мочурище около онгъла ни сякаш бе обкичено с едри, бели блатни цветя. Хиляди словени-бежанци се рояха там. Те бяха се разположили направо върху пръстта (не пръст дори, а напукана корава тиня), плетяха си рогозки от тръстика, плетяха кошници от върбалак или окърпваха съдраните си дрехи. Взели бяха да никнат тук-там дървени навеси и къщици, повдигнати върху набити в земята колове; така словените изпреварват настъпването на речния разлив.

Ханът разглеждаше с почуда стълпотворението под нашия онгъл. Което е право, пришълците се държаха на разстояние от земената ни крепост, като да показваха, че не се натрапват.

— От толкова дни ги гледам — каза ханът, — а не проумявам: тук ли смятат да зимуват?

— Види се — отговорих аз. — Знаеш ли на какво ми приличат? На деца, дето в тъмното бързат да се присламчат към някого, за да не изпитват страх. Ето ги, присламчиха се.

— Без да питат — натърти ханът — Не правят пакост, не крадат, но са тук. А също са и много. Така не може.

— Това, че не ги пъдиш, те са изтълкували като твое съгласие.

— А! — удиви се ханът. — Съгласията стават другояче. По реда си.

— Разсипани са и немощни — казах — Ако речеш, ще ги прогониш с две дружини войска.

При тези мои думи ханът, който знае защо ми обърна гръб.

— Не дава ми сърце... — изговори той след малко, все гърбом. — Помня какво беше, когато отвсякъде ни викаха: махнете се!... И после, кого бих изгонил от тази равнина? Стопаните й, тъй ли? Нека си плетат рогозки и кошове докато ги пропъди зимата.

Спомняйки си оня наш разговор, избива ме смях — смешно късоглед е човек не само за далечното, но и за близкото бъдеще. И Аспарух, и аз тогава никак не допускахме, че за българите словенството много скоро щеше да се превърне от плахи, неканени гости в съдба.

15.

Ако се обърна назад към онова време, струва ми се, че виждам най-вече водни — заледени или огизнали, или спечени и напукани от засухата — пространства; не малко години прекарахме във великия разлив на Истъра преди морето. Струва ми се, че виждам зимната ни нерадост: дебел лед, дебел сняг, прошарен от сиво-жълти тръстики, а над белотата — ниско, оловно небе. Виждам пролетното пълноводие — цял един свят, където се завръщаха птичите ята, киснеха еднодръвки, пушеха коминчета на мокри землянки, стърчаха наколни къщици, подобни на щъркели или чапли. Виждам лятната паша — колете ни почти се скриваха в младата трева, а склонът на рова ни също вече тревясваше след като бе слегнал под дъждовете. Виждам крайречните есени, коравата, сякаш камък, засъхнала тиня; там всичко посято биваше осъдено да не даде плод.

Виждам не само онгъла — окоп и насип, дървени кули, рой кожени шатри, — но и поселищата на словените върху уж нашата земя. А в спомена ми винаги е пълно с народ — не единствено българския; всред българите имаше вече не по-малко словени.

Чудното е, че от сами началото на своето съжителство словени и българи се разминаваха без да се сблъскват. Вероятно понеже двата народа бяха с различен поминък, различни обичаи и навици. Затуй пък — хората са си хора! — те твърде бързо взеха да се смесват по прастарите закони на кръвта. Освен дето усилено разменяха каквото дал бог, зачестиха и сватбите между тях.

Спомням си например един ден от късна пролет. Бяхме узнали, че предната нощ водите придошли, завлекли хижи и деца; привични бяха там за нас наводненията. Джапахме ние (ханът, Паган и Пагановите момчета) по клисавия бряг, като помагахме някому словенина да изтегли в тинята лодката си или да закачи с кука на дълъг прът потънал пълен кош, плувнала рогозка. Уви, понякога труп на дете. Въпреки празничното небе над нас, въпреки палавия вятър, който пилееше облаци от трепетликов цвят, равнината бе тъжна; натъжила я

беше несретата на хората, едва издържали гладна зима, за да бъдат застигнати от пролетния потоп.

Газехме ние по тинестия бряг, върху нас нямаше сухо място.

— Поврага! — процеди ханът ядно. — Можеше да ни отмине поне тази напаст! Тъкмо се улови народът за копривата, тъкмо доживяха до слънце трескавите и ето ти нова беда!

— Гдето е тънко, там се къса — заключих аз с една стара мъдрост, когато спря погледа ми нещо не мъдро, може би, но съвсем пък старо — влюбени.

Както вече казвах, и при преселението ни, и в нашето селище любовта бе нещо открито; варварите нямат любовни тайни. Онова, което ме накара да се вторача в споменатите двама, бе облеклото им — на българка и на словенин. През първата пролет след словенския наплив към онгъла подобни гледки бяха още рядкост.

Българското момиче, явно изпратено да пази конете, се опираше о хълбока на доста мършава кобила, а момъкът-словенин стоеше пред него и май че му говореше весели работи, понеже то се заливаше от смях. Подир гнетящата мъка от потопа и удавниците видът на тяхното безметежно, младо щастие ме разведри. Но ханът свъси вежди.

— Момиче, чия дъщеря си? — подвижна той към влюбените.

— Кормисошова съм, на подковача, ювиги — звънко отвърна момичето, като забрави да се поклони.

И пак цяло се захласна в хубавеца словенин. (Тогава още не го познавах, а той беше младият жрец Безмер от прибягалите при нас словени.)

— Паган, намини довечера към подковача! — разпореди Аспарух на своя боритаркан. — Кажи му да дръпне юздите на щерка си.

— Природните неща мъчно се прививат под заповед, ювиги — позволих си да отбележа аз — Пък и народът ни проредя при похода, окапаха жените му. Плаче ми се като гледам мъже да бавят деца, да перат и кърпят...

Аспарух за кратко се умисли.

— Ако българин доведе в шатрата си словенка, може! — отряза той. — Но свои момичета навън не даваме! Тъкмо понеже не достигат.

Неведнъж през времето, което последва, си спомнях тези Аспарухови разпоредби — нали самото време ги превърна в дим и вятър.

Пролетният разлив полека се прибра в речните корита, оставяйки зад себе си пласт хлъзгава, досадна тиня.

Неспокоен по природа, при все че удивително умееше да крие това, ханът често ловуваше или просто скиташе, с една дума — губеше се някъде, съпроводен от два-трима чиготи. Понякога той ме взимаше със себе си, а се случваше да не ми проговори цял ден. Друг път предпочиташе моето отсъствие пред мълчанието ни. Не зная дали съм прав, но ми се чинеше, че именно през ранното лято, за което е дума, неспокойствието му растеше и растеше — защо иначе ханът би се губил някъде безцелно, защо би ме отбягвал, все разсеян, сякаш в затворен като кръга разговор със себе си?

Мореше ме тревога, но и любопитство. Достатъчно от дълго познавах господаря си — Аспарух беше мъж на действието. Когато не действуваше, той непременно замисляше дела — другояче не можеше да бъде. Застоят, в който попадна не по своя воля, го мъчеше като блатна треска; Аспарух боледуваше, поболял го беше покоят, толкова настойчиво желан от всички наоколо.

Беше ми тежко, дето ханът странеше от мене, забравил как през младостта си бе делил с мене най-съкровениите си болки. Ех, през нашата младост!...

Както на млади години яхнахме двамата един ден — бе късна пролет. Цялото ми същество се възрадва, че ще се откъсна за кръгъл ден от труда на грижовен баща и стопанин, че отново ще се зареем с Аспаруха из тучния пролетен свят. Надвечер, на връщане спряхме край Истъра.

Разседлахме конете, седнахме на брега на пълноводната река. Слънцето захождаше в румени облаци, насрещната стръмна суша чернееше над блестящите кротки води.

— Ти неведнъж си ми подхвърлял, Велизарие, че непременно замислям нещо си... — разсеяно проговори ханът. (През деня той пак бе мълчал.) — Вярно е. С лятото, което иде, искам да премина отвъд. Ще вода този път голяма дружина.

— Доскоро не ми даваше дума да издумам срещу василевса Константина — напомних аз. — Ако навлезеш явно в земите му, това ще означава край на съюза ви.

Ханът отговори така изчерпателно, та разбрах, че отдавна и отвсякъде бе обмислил бъдещите си дела:

— Седяхме тук, на хвърлей място от ромейската граница, предостатъчно дълго, а василевсът не проводи ни пратеници, ни дарове да подновим договора от времето на баща ми; Константин Брадатият е разсъдил, че моите българи са твърде обезсилени, за да бъдат надеждна преграда между варварството и империята. Ние останахме извън сметките на света, Велизарие... Е, щом Византия ни има за окаяни скитници, защо да не се и държим като скитници? Оттам нататък — каквото даде Тангра!

Замълчахме. Аз — понеже решението на хана ме намери неподготвен; той — защото го дообмисляше. Тогава долових в безветрието леко шушнене, тръстиките зад гърба ни се разтвориха и из тях излезе почти гол, съвсем мокър словенин. Беше онзи млад жрец, Безмер, когото наскоро изненадахме с дъщерята на ковача.

Той доближи, кимна небрежно, седна неканен.

— Чух всичко — съобщи ни дружелюбно Безмер.

Разглеждах го смутен — откритото, усмихнато, по женски бяло и румено лице, могъщото тяло. У българите бях свикнал на много дрехи, затуй голотата ми се чинеше непристойна.

Ханът с почуда, но не и с гняв наблюдаваше това странно за нас поведение.

— Не е хубаво да се подслушва — каза той строго. — За полза и печалба го правиш, нели?

— За полза, не за печалба — обясни словенинът. — Трябва ни да знаем що кроиш.

— И така, следиш стъпките ми, лягаш между тръстиките и слухтиш! — презрително го уличи Аспарух. — Долно е.

В отговор Безмер се обърна към ракиката, лекичко свирна. Из тръстичището бавно изникнаха седем-осем все голи мъже. Те, както и първият ни невикан гост, се подпираха на дълги тояги — с тях словените измерват дълбочините на вода и мочури, но същите пръти им бяха и за оръжие, знаехме.

Ханът не трепна, а аз рипнах, готов да го браня. Аспарух улови ръката ми.

— Нека сами кажат какво искат да узнаят, та слухтят! — заповяда той.

Мокрите и кални мъже — все млади здравеняци — наклеяха около двама ни, а жрецът Безмер без заобикалки рече на Аспаруха:

— Чухме, че си смятал да преминеш с дружина отвъд.

— Това е моя работа и не вие ще ме спрете! — надменно отвърна българският господар.

— Че ние и не мислим да те спираме! — възкликна, чак сега обиден, словенският жрец. — Само... нека дойдем с тебе.

В заревото на умирация ден лицата на нашите събеседници засияха въодушевено, доверчиво и предано.

— Ето какво — поде след малко ханът, — аз, Аспарух, си давам сметка, че по своя воля ставам враг на най-великата днес империя. Силите ѝ са далече над моите, но аз се надържам на арабската заплаха над Константиновия град. Прав ли съм?

— Надържай се и на нашата омраза към всичко ромейско! — дръзко го увери Безмер. — Из Мизия ромеите са като на вража земя. Боища и засади...

— Ще полагате засади и на моята дружина — каза Аспарух. — Ще направите отвъд Истъра всичко, за да ме няма там. Познаваме се...

— Не ни познаваш! — разпалено отрече Безмер. Многото муски върху голата му гръд дръннаха при това движение, златните му коси бяха пропръхнали и лъщяха като нимба в пожара на залеза.

— Искахме да ти кажем, пък не се догаждахме как: ако с дружината ти преминем и ние, нашите отвъд не ще ви пакостят.

— Че това... — замислено отговори ханът, — какво с това? Защо ви е да се връщате отгдето сте избягали?

— Трябва да се върнем бездруго! — изведнъж потъмня светлото лице на словенина. — Там ни е мястото и всичко, което имаме.

Без да усетим, и ние, и словените продължихме да говорим за предстоящия поход като за нещо твърдо решено.

16.

От стръмната височина гледах как един по един излизат из Истъра нашите бойци — стотина отбор мъже. Повечето бяха преплували върху конете си, а сега се отръскваха от водата като мокро куче. Пръски хвърчеха наоколо, дружината се смееше из все гърло — отколе не помнех така развеселени българи.

Малко след тях видях да порят водата десетки яки ръце — леко преплаваха Истъра нашите словени.

— Уж говорихме да ни съпроводят ония осем души — отбеляза ханът слисан, — пък идат с нас десет пъти повече.

Един подир друг напуснаха течението и те, прекрасни като езически богове в голотата си, в своята спокойна сила. Българските коне бяха пренесли дрехите им. Словените, без да бързат, се заобличаха.

Бе горещо ранно лято. Безчет птици, пеперуди — всякаква весела твар шареше поднебието на Мизия. Безчет цветя, втъкани в ливадите ѝ, правеха от тях сватбена постилка. Застанал на високото, хан Аспарух извика, както не бях го чувал:

— Еееееееееех!

И разпери мъжки ръце, сякаш щеше да прегърне хубостта, която беше му се присънвала през непрогледната зима в онгъла ни.

В това време българските конници бяха възлезли стръмнината и един след друг откриваха гледката, накарала вожда им да извика от възторг. Те замираха като омаяни, върху лицата им застиваше изумление. А след малко — съвсем естествено — тези лица се изостриха във войнствена алчност, в стремежа да придобиеш тъй желаното.

Дружината, начело с хана, се понесе плавно. Подире ѝ ситнеха пъргаво нашите словени, те си нямаха равни по бързоходство. Аспарух бе доживял отдавна замисленото свое тържество — заедно с отбор български мъже да нагази Мизия...

Възможно е, щото граничната стража (недостатъчна на брой, за да ни отбие), да беше предупредила когото трябва от вътрешността за

нашия бодър налет. Тъй или иначе, препускайки през теменужната привечер на втория ден в Мизия, забелязахме как из пътя от един насрещан хълм се свличаше ромейска войска. Тя подбутваше пред себе си петдесетина словени, чиито боси ходила вдигаха ръждива пушилка. Ромеите пък навярно наброяваха двеста, все пешаци в бронзови нагръдници. По това, че вражите бойци бяха надянали шлемове, разбрах: от някое време те са ни наблюдавали, а сега вече излизаха на бой.

През онази вечер се уверих, че търпеливите учения на българите от най-младата им възраст били плодотворни — българите приеха боя, изнесоха го и приключиха с победа по същия спокоен и сигурен ред, който заучаваха на гумното.

С кратки викове израз не на уплаха или изненада, а на боеготовност — нашите конници се състиха. Вождът им мигом обхвана с поглед околността, в миг оцени нейните слаби и силни места. Сетне ни нареди да се изтеглим малко назад — до края на обграденото с гора неволяно поле. Това той предприе, за да остави на конницата си къде да се разгърне и набере бързина. Ромеите обаче изтъкуваха движението ни като уплашен смут, защото чухме зад гърба си злоради подигравки.

Щом се озовахме до сами гората, българите рязко се обърнаха срещу врага. Никакво чакане! Ханът откачи от седлото всичко, което се полага — нагръдник от корава кожа, дето мигом прикрепил върху плещите си; щит, който надянал на лява ръка; лък, който придържаше с нея, докато с дясната проверявал дали мечът излиза леко из ножницата си. Бойците му повториха като един човек същите тези бързи действия, а Аспарух им даде знак да се нанижат далече вляво и вдясно от него.

Нека кажа, че и ромейските пешаци не бяха военно неукни. Тяхната бронзова кохорта ловко образува четириъгълник, чиято външна страна бе плътно прикрита от изправените им щитове. Пешаците клекнаха зад тях, между щит и щит щръкнаха дълги копия. Стрелците с лък — втората редица бойци — останаха прави, готови да мятат стрели на четири страни. И за да бъде по-мъчно за достигане това подвижно укрепление, пред метателната му стена архонтът изтика злочестите словени, въоръжени с по една брадва.

— Ха! — некресливо подкани бойците си Аспарух. Дружината се втурна като вода от изтърван яз. Онова, което отличаваше българските конници, бе някаква умна лудост. Те и умееха в избран миг да пуснат на воля бесовете си, та ставаха безогледно дръзки, неотвратимо бързи, но и владееха всяко свое движение.

Ромейското живо укрепление никак не бе стъписано дружината ни, която летеше към него в пълна скорост, сякаш напреде ѝ нямаше съвсем нищо. Невероятно е, но — като се засилиха яко — десетмина поне български конника успяха да прескочат двата реда ромеи. Проникнали в четириъгълника, който се поколеба, те така се развъртяха на всички страни, че посичайки архонта, скрит зад войниците си, внесоха смут всред тях. Стройното построение се огъна преди позорно да се разпадне на двеста ужасени мъже, загубили началника си и своята вяра в победата. Започна обикновено клане.

През цялото това уж кратко, но богато на поврати време бях се старал да бъда винаги до хана, за да го пазя. Българите удивително ловко и сръчно въртяха ножове от седло. Ромеите пък хитро отстъпиха и ни обсипаха с рой копия. Онези от тях, които бяха останали да ни задържат, прерязваха жилите на конете ни или се опитваха да забият меч в коремите им. Боят ставаше все по-объркан и гъст, когато ханът извика:

— Вижте там горе!

Там горе именно бяха се изтеглили вражите копиеносци, за да ни обстрелват от безопасна далечина. Сега всред тях настъпи нещо неразбрано — те побягнаха право към боището, сякаш ги гонеше нечиста сила. А ето и коя бе силата: неволниците словени, подкарани силом да мрат, неочаквано изхвърчаха из гъсталака в гръб на ромейските бойци. Още при гората те бяха съсекли с грубите си брадви не едного, но продължаваха да преследват останалите, като ги притискаха към прашната суматоха в ниското. Тоест, подлагаха ги под мечовете ни.

Ромейските пешаци се озоваха между два огъня. Да довършим ония, които не смогнаха овреме да се спасят чрез бягство, бе лесна работа. Част от конницата ни начело с хана се впусна след бегълците, но при гората спря — падаше вечер, неудобно беше за бой в гората.

Както казах, стрелях се да бъда зад хана. Виждах как той догонваше някой ромей и го съсичаше с един мах. Пропусна само

едного — голобрадо момче с тънки крайници. Ще рече, на мене се падаше да извърша пропуснатото от господаря ми.

Не зная защо, но този по чудо още жив усамотен враг внезапно ми напомни моето някогашно аз. Ръката ми (не ще кажа неволно, защото бе нарочно) премина педя над главата на иначе сигурната моя жертва. С крайчеца на окото си мярнах как ханът за кратко се извърна към мене, докато младият ромей с последна силица се докопа до храстите и се бухна там, та стана невидим.

Когато ханът със своите чиготи се върна при дружината, нашите вече копаеха своите убити — бяхме загубили над десет. Техните коне неспокойно пръхтяха около пресните камари пръст — не можеха да се отделят от общия гроб на господарите си. Отведохме ги силом — беше покъртително.

Повечето от нас разстъпкваха изтръпналите си нозе. Това правех и аз, когато усетих, че ханът внимателно се взира в мене.

— Какво има, ювиги? — смутих се.

— Мислех си как ли се чувствуваш ти, Велизарие? — отвърна Аспарух. — Навярно е мъчително да влезеш в бой със своите.

— Не ме огорчавай с недоверието си, ювиги! — помолих го. — Както всеки мъж с доблест, аз служа на оногова, който ме храни.

— Това е куча, а не човешка доблест! — рязко каза ханът. — Човекът бива верен на нещо извън и над своята полза.

— Това нещо за мене е хан Аспарух — заявих искрено.

— Да речем... — двусмислено проточи ханът. — А все пак ти не посече младия ромей, когото пропуснах. Защо?

Аспарух, ме гледаше изпитателно.

— Той... много ми напомни юношата, какъвто бях преди години — казах тихо. — Не даде ми сърцето да убия сянката на своята младост. Нима си забравил онзи Велизарий, дето плачеше край потока за дома си?

— Не съм! — отрече ханът.

И дойде съвсем близо до мене.

— Връщам ти свободата, Велизарие!... — обяви Аспарух глухо. — От тук нататък аз ще бъда враг на ромеите, а ти си ромей. Не искам да мъча съвестта ти, вярата ти във вашия бог...

— Пъдиш ли ме, ювиги? — попитах с трепет.

Понеже при неговите думи (всъщност моето освобождаване от дадената клетва) почувствувах непристорен ужас — че аз вече бях се оварварил, що имах да диря всред сановници, евнуси и изтънчени книжници? Обичах децата си — деца и на Ие. Как ще живея без тях?

— Тангра ми е свидетел, че бих те задържал до края на своите дни — тихо каза ханът. — Сам прецени! От утре твоето участие в дружината ми или животът ти в онгъла те поставят извън ромейския закон...

— Че какво от това! — възкликнах облекчен. — И кой ми е наредил да напусна служенето си при тебе? Ювиги, позволи да...

Преди да изкажа просбата си към нас доближи жрецът Безмер. Той беше ранен, плешката му бе превързана с къс отдрано платно, а кръвта все пак избиваше през платното. Въпреки това Безмер изглеждаше още по-лъчезарен — светлите му, очи искряха в мрака.

— Ювиги! Тукашните ни братя искат да говорят с тебе — каза Безмер.

— Откъде са се взели? — недоразбра ханът.

— Че нали ромейската войска беше ги подбрала да мрат на халос, а те я удариха в гръб. Ювиги, моите братя направиха много за победата ти.

Стори ми се, че Аспарух следваше да отговори рязко на тези надменни думи, но той премълча и тръгна, накъдето го поведе Безмер.

Доста встрани от боището, до гората, словените — от отвъд Искъра и отсамните — бяха наклали голям огън. Те седяха наоколо, отдъхваха си или превързваха своите рани, или ръфаха сух хляб.

Щом видяха да се задава вождът ни, словените станаха на крак (някои от тях — с мъка, понеже бяха ранени). Иначе у този народ поклони няма.

— Хвала ви, момчета! — каза просто и на техния език ханът.

Въпреки откритите, светли лица, не бях убеден, че тия мъже ни се радват — имаше нещо сурово в погледа им. Ханът обаче не показва никакво неудобство — той почака словените да го изучат.

— Ювиги — заговори от общо име жрецът Безмер, — моите братя, подкарани като стадо под ножа, отърваха умирането. Помогна им ти. Сетне те пък помогнаха на тебе. Но отвреме словените си знаят, че никое тяхно размирие не бива простено. Още утре друга войска ще съсипе селата, от които вчера са били събрани тези люде.

— Нашите села — мрачно подчерта един мъжага в парцалива риза.

— Братята ми питат — продължи Безмер — дали... Дали не щеш да им помогнеш срещу войската. Тъй ще спасят децата и покривите си.

— Като видяхме колко чевръсто разнищихте днес ромейския строй, рекохме си: може пък и да ни отървеш. А? — плахо попита друг.

— Ако не вземеш отпосле и ти да ни оплениш... — намеси се трети.

— Чуй се какви ги издума! — упрекна го вторият. — Защо не разпита Безмера как живеели при хана бежанците наши? Без данък живеели, без ангария.

— Бре! — изля се неверието на неколцина.

— Преди зори потеглям към селата ви! — обяви ханът, май че ненадейно и за себе си.

По-късно, когато Аспарух се уедини при своя огън, а аз се присламчих към боритаркана Паган, за да споделя с някого вълненията си от изминалия ден, не можах да не си призная:

— Страшно е... Това, че ювиги обеща да се притечем на помощ на тукашните словени, ще бъде по-лошо от война с василевса. То е вече бунт. При бунт милост няма.

— А при война сякаш има! — нехайно отрязва Паган.

Той бавно и спокойно си вечеряше; заприлича ми на уморен стопанин след копан или жътва. За Паган онази нощ не съдържаше нищо ново, застрашително. Дали не бе истина, че за българите войната била поминък, всекидневие? Защо аз чувствавах, че решението на хана е някак си съдбоносно, че от него ще произтече много и много, а Паган нехаеше?

— Чудиш ли ми се? — след доста време ме попита боритарканът.

Той беше си доял, та се зае да оправя постелята си, като не забрави да положи върху нея своето оръжие. Вършеше всичко това тъй отмерено, сякаш бе воювал на чужда земя цял живот. А Паган беше помлад от мене. Сиреч, днешната битка му е била първата...

— Чуди се ти, чуди се! — препоръча ми той, недочакал отговор от мене.

Боритарканът си легна — боеготов, както беше, — окъта се в клашника, макар да бе лято. Остави ме той сам при догарящия огън,

сам с тревогата ми: „От утре си извън ромейския закон!“ — беше ми напомнил ханът.

17.

Утрото ни свари на път. Начело на нашата малка войска яздеше Аспарух. Към нея непрестанно прииждаха още словени — от онези, дето призори бяха излезли из полето и край реката по работа.

— Тръгвайте с нас!

— Ханът ще отърве Присойските села от войниците на василевса!

— Какво се пулиш, снощи ханът насече цяла кохорта с архонта заедно!

— Вдигайте се, люде, ромеите бягат, щом съгледат хана...

С такива викове словените, които ни сподиряха, канеха в строя ни своите мирни братя, а недоумението на Аспарух растеше.

— Що щат с нас тия хора? Че те не са бойци!... — Безмер, който упорно подтичваше отляво на ханския кон, бе чул въпроса.

— Ювиги, моите братя отколе чакат някой да ги поведе срещу войската.

— Защо не са й излезли досега?

— Излизат, излизат! — заканително каза Безмер. — Само че нашата каква е? Тук избием пет-шестима, там — десетмина. Друго е така, войска срещу войска. Че и с коне. И с хан.

Първото село на ония словени ме удиви — беше едно никакво село. Навярно щом тропотът на конницата ни е бил чул в землянките върху високия скат, из тях взеха да никнат словенки и светлокоси дечурлига. Скатът сякаш обрасна в бели гъби. Истина говоря, те излизаха от земята.

Както му е ред, селянките стремглаво уловиха гората, нарамили коя що смогнала. Но техните синове и бащи, които бяха в строя ни, се развикаха:

— Не бойте се, свои сме!

— Не ни е пленил ханът!... Отиваме с него на бой!... — За всеки случай почти всички жени и дребосък потънаха в гората. Само някаква мома се затири безстрашно към челото на дружината, махаше ни да спрем. А понеже ние си вървахме, настигна строя тичешком.

Бяла и наляна, с една ръка словенката придържаше пазвата си, а с другата укротяваше своите пръснати дълги коси. Тя започна да се взира във всекиго — очите ѝ излъчваха и любопитство, и горест.

Не бях виждал сама жена — и хубава, и млада — да пресрещне без плахост войници. А тази жена попита, питаше наред:

— Бегун от Потопа с вас ли е, жив ли се връща Бегун?...

Някъде из тълпата словени, които ни сподиряха, припна млад мъж.

— Ето ме! — викаше той.

Колко много радост можела да бликне в тъй прост вик!

Двамата се прегърнаха пред стотици очи, все прегърнати успоредиха стъпките си с нашия ход.

Нека призная, че и досега в спомена ми тези двама млади сякаш възплътяват Мизия — прекрасна, одарена от бога, а застрашена от безброй злини, конопено проста, а честита. Окъпана в слънце...

— Целуни ръка на хана! — каза момъкът Бегун.

Аспаруховата ръка лежеше върху шията на коня, тежка, силна ръка на вожд. Младата жена се повдигна на пръсти, допря я с устни. Усетил топлата им влага, ханът се стресна в мислите си.

— Защо, момиче? — дръпна се той.

— Загдето жив се връща Бегун — усмихна му се от душа словенката.

— Виках ли ти аз? Само дето се показахте, ромеите не посмееха да разсипят Присойските села. Няма ги. Не подават нос из крепостта, водата да отнесе дано тая крепост! — говореше Безмер.

— Не ще я отнесе... — разсеяно отвърна ханът. — Докато не прогоните ромеите от твърдината им, няма да ви дадат мира.

— За твърдина голяма сила трябва... — мечтателно каза Безмер.

Тримата ние седяхме на невисок хълм, откъдето околността се виждаше като на длан — нивици, ливади и неизбежната река, по чиито брегове словените вършат всякакви полезни работи. Ханът бе наредил тук да бъде разпъната шатрата му, единствената, която носехме със себе си, за да си личи, че станува владетел. В подножието на хълма се разполагаха нашите конници и голям брой въоръжени словени.

— Докато съм тук, ромеите ще кротуват — бе заключил ханът по пладнe на петия ден откак спряхме. — Но аз не мога да бъда тук цяла година.

— Ювиги, ако се махнеш, по-лошо ще стане! — натърти Безмер. — Ромеите изгарят до дъно онова място, където един път е поклънал метеж. Не оставят там ни зърно просо, ни човешка сянка. Страшно ще бъде, ако си вървиш!

— А как иначе? — отговори ханът. — Съседите ви, драговичите, ми проводиха вест — патели били от вилнежа на побягнали войскари. Да съм отидел нататък да отърва Драговишките села. Не съм слънце, та да огрея всички ви наведнъж.

— Зная защо ще вървиш къде тях! — сърдито рече Безмер. — Обещаха ти платно и мед. Ако е за плата, и тукашните родове ще ти се наплатят.

— Не е за това, а загдето водя малко хора — обясни му ханът: — Стотина сме.

— Че какво бърка да доведеш хиляда?

С нетърпеливо движение ханът накара Безмера да млъкне; напомняше му, че ханските работи са си ханска работа. И макар че присойските словени ни изпроводиха плачешком, с щедри дарове, все пак оставихме техните села. На произвола — нека призная донякъде гузно. Но неразумно би било да стануваме дълго на същото място, понеже стратегът на Мизия можеше да ни обкръжи с войска, десетократно повече от Аспаруховата.

Така започна животът на ханската дружина южно от Истъра. Тя се биеше нагоре-надолу с неголеми ромейски части, често отнасяше победи, а усетеше ли се по-слабата, улавяше горите. След наша победа си отдъхваха селата от някоя котловина, а ние отминавахме нататък, където други словени ни обдаряваха, за да сме отбиели поредна напаст.

Лятото преваляваше, ние шетахме из благодатна Мизия. Дружинниците ни наяхнаха — сито се живееше там. Заедно с нас вървяха и тълпи словени, дали от отвъдните, дошли с хана, дали тукашни. Някои от тях намъкваха бронзовите нагръдници и шлемове, пленени от ромеите подир спечелена битка; тази плячка стоеше чуждо над конопените дълги ризи, върху свободните коси. Други носеха собственото си въоръжение.

Имахме странен вид — войска, пъстра до немай-къде, неподредена. На всичко отгоре возехме или носехме даровете от разни села, получени от бойния ни труд.

Нерядко всред тази волна общност (тя не напомняше строгата върволица на българското преселение, а бе многолика, широко разгърната и весела) можеха да се видят словенки. Жените понякога съпровождаха своите мъже, но най-вече бяха така, изобщо, увлечени от нашето движение и от сполуките ни. Тук-там радваше окото по някоя бяла, напращяла жена, която делеше седлото с наш конник. Не пропусках, бе наистина забавно, насмешливите погледи, с които хан Аспарух отбелязваше такива картини — природното сближение на мъже от дружината му със словенки от Мизия.

Веднъж, съвсем развеселен от подобна гледка (наш боец вдигаше на коня си румена, дебелка мома, а тя, като уж пискаше от уплаха, накрая доволно се изсмя, под пригласа на як войнишки смях), развеселен и от израза на хана, припомних му:

— Помниш ли, ювиги, как преди година-две вярваше, че ханската ти дума ще попречи на твоя народ да се смеси със словените?

— Досещам се и какво си мислиш още — подсмя се ханът: — не тежат ханските думи, когато има думата великата природа... Природа... — неопределено повтори той. — Как ще спреш да си отнемат на жени мъжете, дето от дълго самотуват непогалени, нестоплени?

Аспарух, досетих се аз, говореше за бойците си, а изповядваше всъщност своята собствена самотия. Не ми беше позволено да разпитвам, та нямах и отговор на въпроса си — толкова години от страшната гибел на Пагане, от кроткото угасване на Ирнике — защо Аспарух не взе трета жена? Дали той наистина не вярваше в прокобата на убития от неговата ръка Онегавон, че бе обречен да остане сам, да не създаде дом и челяд? За мене, християнина, такава примиреност пред поличбите бе чужда. Но можех ли да искам от езичника да не бъде суеверен?

18.

Продължавахме да се реем из полята и по облите или увенчани с отвесни скали хълмове на Мизия — благодатна шетня, която ни сподобяваше с всичко желано: топли нощи и тучна паша, бистри извори и обилна прехрана, неопасни схватки с малките ромейски дружини, които, съзнавайки слабостта си, отбягваха да влизат в боя с нас. През онова първо лято на нашите трайни налети над Мизия дадохме броени убити, а прибрахме големи откупи или дарове. И плячка, разбира се.

През деня, за който ще говоря, бяхме току-що избили стражата на едно, къде от камък, къде дървено укрепление върху десния бряг на Истъра — заедно със словените, одързостени от нашата конна подкрепа, често нападахме именно тия малки укрепления. Гредите още димяха в бяло-синкавото пладнe, наоколо лежаха и събираха мухи трупoвете на ромейски стражи, а бойците ни — българи и словени — извличаха где що докопали: зърно, постилки, оръжие. Бяхме бодри и настървени, празнувахме още една сполука.

Нека си кажа, че през онези дни и аз, както всеки истински мъж на моето време, радостно се отдавах на грабеж. При въпросното нападение например бях придобил рядко ценното оръжие на граничния архонт. Седнах на стъпалата да разгледам плячката си — меч от сирийска стомана, широк и остър като бръснач, а лекичък в ръката ми; великолепно кован кръгъл щит; украсен със свети образи нагръдник — светиите не бяха спасили христовия воин.

Имаше нещо чисто варварско в удоволствието ми. Вдаден в него, пропуснал съм началото на една необикновена поява — голяма, пъстро изрисувана ладия се движеше по течението на Истъра, движеха я стремително няколко двойки гребци. На носа ѝ стоеше в цял ръст стар мъж, ветрецьт развяваше сивите му като плъст коси, гъстата брада. Неговите дрехи бяха не от грубото неоцветено платно, в което се обличат всички словени, а от ромейско — пищно цветни. Над тях, въпреки есенната пладнешка жегa, лежеше наметка от дълговлакнеста вълна. Старецьт се подпираше на среброобкована тояга, а върху

гърдите му лъщяха огърлици от чуждоземни маниста. Никога още не бяхме виждали словенин, който така да се отличава от белодрехите си, босоноги, еднакви наглед братя.

— Ювиги! — викнах му, защото ханът беше надалечко, всред димящите останки от укреплението и следеше дали войскарите ни справедливо разделят помежду си бойния добив; пред него българите трупаха в един куп плененото оръжие, в друг завивките и в трети — зърно.

— Ювиги! — извиках го повторно като размахвах ръце. Той дойде върху високо изрязания бряг в същото време, когато чудноватата ладия (сподиряха я още три, набъкани с въоръжени словени), меко опря о брега. Из нея тутакси рипнаха неколцина, които взеха да се катерят към нас, вдигнали две ръце — у словените това е знак за мирни намерения. Великолепно нагизденият старец си остана като идол в ладията. Цялата тази шарения почваше да ми прилича на театър. А Аспарух — в противовес, опушен, раздърпан като всеки воин след битка — с нищо не издаваше, че е владетел.

Словените, които се изкачиха горе, явно бяха отбрани мъже — пак никога не бяхме намерили тъй въоръжени всред тукашния народ, тъй едро скроени, с такова надменно самочувствие.

— Къде е ханът ви? — направо попита един от тях, след като светкавично огледа и димящото съсипано укрепление, и ромейските трупове, и камарите наша плячка.

Не му трепна окото при това.

— Аз съм Аспарух, владетел на българите — изговори ханът с неподражаемия израз, който му придаваше достойнство, дори ако Аспарух да бе опушен и раздърпан.

— Ще говори с тебе княз Славун, владетел на Словениите!

— А? — не сдържа изненадата си ханът, но мигом се, съвзе. — Нека говорим! — разреши той.

Пратеникът направи знак. Величественият старец величествено стъпи на брега и без да припира пое из стръмнината. След него, очевидно в определен по чин и важност ред, се проточи свитата му от трите ладии. А ние бяхме донякъде смутени — при вече дългото ни общуване със словените свикнахме с тяхната детска простота, с добродушието и слободията им. Днес се случваше нещо неясно.

Ханът бързо се окопоти, обърна се към боритаркана Паган:

— Хората ми да се строят с оръжие!

И така, докато започваше разговорът между Аспарух и княз Славуна, нашите конници смогнаха да се представят по всички правила.

— Добре дошъл в нашия стан, княже! — сдържано приветствува Аспарух госта си.

— Не може да ми желаш добре дошъл на моята земя! — враждебно отговори старият княз. — То е все едно аз да нахълтам в града ти докато тебе те няма, а сетне да те посрещна с хляб и сол. Не върви.

— Както бездруго се е разчуло, нападам само ромеите, не вас — уместно изтъкна ханът.

— А словенските села ти плащат откуп, за да не оплениш и тях — процеди княз Славун. — Дали грабеж, дали откуп, все това е.

— Не е! — възрази ханът. — Нито паля, нито робя, нито трябва. А вземам откуп, защото такъв е законът на силата.

— По този закон може и да премерим силите си, скитнико! — надменно оскърби хана ни княз Славун.

Аспарух поривисто посегна да изтегли меча си, поривисто прекрачи напред. Към него в миг направиха крачка стражите на княза. Към тях, като в миг скочиха от конете си, настъпиха нашите бойци. Още миг и схватката би била неизбежна, но внушителният старец я предотврати с един властен вик: „Спрете!“. И всички, словени, както и българи, замръзнаха на място. С тласък върна хан Аспарух меча в ножницата.

— Нека бъде! — каза властно той. — Прощавам ти тази първа обида, при условие че ще бъде последната. Съдбата превърна народа ми в скитник. Същата съдба, която е превърнала вас пък в роби.

Тук замалко не се разсмях: старият княз Славун извърши движението, което преди миг понечи Аспарух — той изтегли наполовина меча си. Но преди хората му и нашите момци да се счепкат, ханът твърдо заповяда: „Спрете!“.

— Прощавам ти тази обида — тържествено произнесе князът. И просто предложи:

— Нека седнем!

В обръча, който образуваха ханската и неговата дружина, имаше напрежение, недоверие, вражда. Все пак двете страни се стараеха

работата да не стигне до бой, макар че от време на време по някой или някои от мъжете посягаха към оръжието си или неволно изръмжаваха.

— Съюзът на словенските князе по Истъра — важно подхвана Славун — не е съгласен българите да шетат из земите му и да ги съсипват!

— Вече казах, налитаме само ромейски твърдини и богати владения — повтори ханът.

— С такива пакости сърдиш ромеите, а те си го изкарват от нас — настоя князът.

— Що за князе, що за съюз и народ сте, щом ви е страх да не разсърдите враговете си? — надменно попита Аспарух.

(Тук мнозина от княжеската свита глухо възразиха, но Славун запази хладнокръвие.)

— Игра на власт е, прощавай, властта ти, старче, щом тя не вреди никому. Ако вашият съюз е държава, къде я войската ви?

При тия сурови, но точни думи, старият княз отведе поглед.

— Едни си имат народ без войска, други — войска без народ... — каза той, потискайки гнева си. — Наши жени крадете за разплод, колко жени отмъкнахте, а?

Словените от княжеската свита пак враждебно изръмжаха, това обаче не стресна хана. За първи път видях у него усмивката, дето го оприличаваше на вълк — през стиснати, остри зъби.

— Защо ще ги отмъкваме? — Аспарух имаше предвид словенките. — Сами идат подире ни!

Рекох си, че гостите ни не ще изтърпят такова оскърбление. Но Славун явно не желаше свада. А ханът, вече по-меко, продължи:

— Уверил си се, че с мене освен жени тръгват и немало мъже от твоя народ.

— Подмамваш ги с плячка — презрително отговори князът. — Твоите налети им помагат да грабят.

— Привлича ги разплатата! — възрази Аспарух. — Словените са се натърпели на ромейски безчинства, те имат много да си връщат.

— Искаме да живеем в мир с василевса — внезапно тихо издума князът.

— Но иска ли той да живее в мир с вас? — зададе му оправдан въпрос ханът. — По три пъти в година войската му ви разорява, за да не забравяте, че му дължите покорство и дан.

Княз Славун замълча, помръкнал от обида, неговите хранени хора също мълчаха.

— Откак се помни... — колебливо рече той след малко, — властта над всички народи по Истъра е държал василевсът. Няма народ, гдето ще я пребори... Мислиш ли, че ви говоря с леко сърце?

Хан Аспарух само вдигна рамене.

— Върви си отвъд реката с добро! — упорито настоя Славун. — Иначе, заедно с князете на още седем племена, ще опълча срещу тебе словените!

Хан Аспарух отново се засмя с вълчия израз, който бе нов за мене.

— Хубаво! — каза той. — Тогава аз пък ще ви изляза не с дружина, а с всичките си българи. И ще ми помагат ония словени, дето не щат повече да мируват, да плащат и да отглеждат роби!

— Смятай се във война с нас! — свирепо изговори княз Славун.

— Смятам се! — студено прие ханът. — Тангра ще даде да я загубят тези, които не разбират къде е доброто им.

Славун стана, навдигнаха се и хората му. Едва сега видях, че старецът трепереше, изнурен от усилието да сдържа обидата и гнева си. А нашият хан ни заповяда: Стегнете се за преплуване!

Българите мигом се запретнаха да сглобят сал от още димящите греди, за да натоварят плячката си. Без повече да се обърне към свитата на княза, Аспарух сложи крак в стремето. Преди да яхне, той високо каза:

— До някой ден ще проумеете, че българи и словени имат един и същи враг, една и съща цел.

— Проумяваме! — кресна, все треперейки, князът. — Дошъл си открай свят, а искаш да делиш с нас властта над Мизия.

— Няма да я дяля — каза ханът. — Искам я цялата!

19.

Не мога да определя за колко време стана то, но истината е, че ние от онгъла твърде се замогнахме откак ханът бе изрекъл своята закана към отвъдистърските словенски князе. Лоши спомени бяха гладното ни скитане, ятата пресни гробове в бялата шир, безжалостно повтаряната обида: махайте се!

Сега, макар и в доста неугледното наше селище, оградено с прост земен ров, ние във всичко издавахме своята прокопсия — обличахме се не само в кожа, а и в сносно платно, строяхме дървени навеси за конете и за добива си, огнищата ни бяха подзидани, измазани; пълни — меховете кумис; богати — вървите сушено месо. Зимите вече не ни плашеха.

Както не е трудно да се отгатне, своето благо дължихме на честите си набези из Мизия. За потомците ни думата „грабеж“ щеше да има лош звук, но по наше време това бе законен поминък, от който се отказваха само ония, дето нямаха сили да награвят чуждо. А ние ги имахме. Онгълът ни, горе-долу защитен срещу разни подвижни малобройни племена (тях неведнъж бяхме отбили с успех), пазеше придобитата плячка, както и спокойния живот на жени и деца. Сити, румени, весели дечица пъплеха навред пред шатрите — раздалечени една от друга, а не боязливо скупчени както преди. Между тях българите разполагаха своето стопанство, работеха кожи, желязо, кост.

Ханската шатра се издигаше върху изкуствено насипана плоска височина. От двете ѝ страни биваха набучени знаците на всяка бойна десетия — конски опашки, завързани о кол с украсен връх. Скъпо обшита, вместо скромната някога, бе сега шатрата на Аспарух. Скъп, отнесен при някое от нападенията ни отвъд, беше източният килим, прострян пред входа ѝ. Там ханът нерядко седеше на разговор с първенците си, четеше (книги, също грабнати от отвъд) или вечеряше.

Изтеклите години на превратности и чести промени бяха оставили у Аспарух видими следи, от което той само бе спечелил. На мястото на поривистия, простодушен, пъргав и открит младеж днес стоеше мъж зрял на ум, вид, действия. Ни един пришественец не би

сбъркал хана с друго — Аспарух цял излъчваше съзнание за могъщество, сурова самоувереност.

Давах си сметка, че животът е променил и моята скромна особа; ромейския патриций Велизария той за чудо претвори в угрижен баща на шумна челяд, който принасяше за добруването ѝ чрез тежък труд, но и с участието си в честите ни подвизи оттатък границата.

Моето стопанство беше се разрасло — трите ни някога шатри вече бяха седем. Братята на Ие възмъжаха до гъсти мустаци, всеки от тях водеше жена и хранеше дребосъка, плод от любовта му с нея. Отхвъркнали момчета бяха синовете ми; освен тях, добил бях и две момиченца — чисто българска порода, сякаш аз нямах дял в изработката им.

Така, както си клечах пред дома, зает да точа куп ножове и мечове (поддържахме ги винаги остри, защото ги употребявахме нерядко), зад мене застана Ие, моята вярна жена. Битието бе преправило и нея — възпълна, с обистрена от сития ни живот кожа и с властен поглед, слепоочията ѝ бяха едва-едва прошарени. Всеобщото наше охолство бе оставило своите белези и върху Ие — на шията на жена ми тежаха два наниза ромейско злато, в косите ѝ блестеше златен гребен. Заседнахме, награбихме, разбогатяхме... — помислих си и насмешливо, и горчиво. — Че кой ли из така зле подредения божи свят не добрува за сметка на ближния си... Кой искаше да ни знае, когато се влачехме от зимуване до зимуване, отвсякъде гонени и хулени? Днес Мизия се тресе пред името българин, самси василевсът не е посмееял да проводи срещу ни достойна за нас войска...

— Връщат се нови — прекъсна разсъжденията ми Ие. Ясно беше що означава това: пак някоя наша дружина се завръщаше след плододайна обиколка отвъд реката.

— Ела да видим! — разпореди се жена ми.

(Както всяка жена, тя не беше безразлична към печалбите на чуждите мъже.) Чули думите ѝ, из роднинските ни шатри се подадоха снахите, излетяха техните и нашите деца. Зарязах неохотно работата, която вършех, но си знаех, че казаното от Ие е закон. Впрочем, целият ни род свърна по пращната улица на онгъла. Не бяхме сами, разбира се!

Най-отпред яздеше млад таркан. Върху задницата на коня му бе метната покривка от златопоръбена тъкан — нечия мантия. На главата

си воинът беше надянал бронзов шлем. Той водеше на юзда черна кобила, натоварена с грамадни торби. Подире му идеше дружината, а заедно с нея — десетина млечнобели жени, които разглеждаха онгъла и жителите му с весела почуда.

— Уловиха ти окото, а? — заядливо ми подметна Ие. Вдигнах рамене със задължително за един стареец съпруг равнодушие.

Като се здрависваше с посрещачите си, тарканът говореше отчетливо и тържествено:

— Нека принесем жертва за душата на боеца Коркута! Загина в бой срещу словените боецът Коркут, дано Тангра прибере душата му в своя сияен чертог!

Из редицката тълпа (повечето българи бяха по пасбищата със стадата си или на риболов) си проби път младо девойче с прозрачно като алабастр лице.

— Тате! — изхлипа то и увисна на шията на черната кобила.

Момичето я целуваше и мокреше със сълзи гривата ѝ, пръстите му галеха меча и лъка на покойния, то плетеше нозе, сякаш ще се срине, припяваше на умряло. Отдавна не бях виждал — понеже и отдавна нямах очи за това — тъй стройно, тъй съвършено красиво дори в мъката си женско същество.

Тарканът и петдесетината му бойци запазиха пристоеен израз пред чуждата скръб. Сълзи избиха в очите на някои от придобитите от тях булки.

Последният в дружината конник теглеше въже. На края на въжето зърнах нещо неочаквано — ромейски архонт. Навярно тарканът беше се пременил с неговите знаци и наметка, понеже ромеят крачеше бос, безоръжен. Само нагръдникът му — нежелан за нашите, свикнали с кожени предпазни дрехи — свидетелствуваше за неговия поруган от варварите сан. Мъж зрял и явно закоравял в ред битки, той пристъпваше със забит в прахоляка поглед. Ръцете му бяха вързани с въжето, за което споменах.

Бях сигурен, че Ие гледа не архонта, а мене. Обърнах се към нея — така и беше. През нито един ден от дългите години наша съобщност не бе я напуснало подозрението, че скрито съм си останал ромей, чужденец изобщо.

— Ожали го, нали? — попита ме и сега язвително тя. От двете ѝ страни бяха братята ѝ, пред нея — дъщерите ни. При такава подкрепа

Ие можеше да бъде язвителна колкото си ще.

— Да ти река, ти беше родена за ханска жена, Ие... — върнах ѝ аз стрелата.

— Само че ханът си мислеше другояче...

Честна дума, в гласа ѝ имаше и упрек, и болка. Чудновато същество е това, жената!... — разсъдих аз без упрек и тъга. А дали все пак? Не е възможно! А някои неволно изтървани погледи, сдържани въздишки?... А съкровено доверие, с което обезумялата Ие бе предала мъртвото ни дете на Аспаруха да го погребее след като отказваше на мене, бащата, тази сетна грижа за дъщеря ми? А тревогата, с която Ие допусна, че мога да предам или убия Аспаруха, когато с него за първо се отправихме към ромейските предели? Аз, нейният мъж, ставах съвсем възможен убиец в подозренията ѝ, щом бе думата за скъпоценния живот на хана...

Законно преклонение, законна преданост на женица от народа към владетеля и първожреца, към големия човек, който беше извоювал доброто на децата ѝ. Така съм си обяснявал аз Ие при всеки неин необясним порив. Едва през деня, за който говоря, при звука на искрената болка в гласа ѝ („Само че ханът си мислеше другояче...“) ме облада — не, не ревност! — съмнение: дали, все пак?...

А защо не? Нима не беше някак си естествено по-малката сестра (по-малка във всяко отношение) скришом да желае завоеванията на голямата, прекрасната, боготворената? Дали е било завист, дали честолюбие?

Ей богу! — сега много повече ме занимаваше закъснялото ми откритие, любопитно наистина, отколкото съзнанието за моето дълго лъгано любовно доверие. Какво ли не преживява човек докато е жив! Слушах, сякаш отдалече, как жена ми обсъжда със снахите си новодобитото людско имане, без да я е грижа, че възторжените ѝ забележки може би ще накърнят гордостта ми на мъж, стопанин и боец — преди години тя беше къде по-съобразителна.

Поврага! — заключих аз не злобно, а лениво. Нали никога онова, което е било, няма да бъде. Още по-малко пък — онова, което не е било...

Затова, че тези въпроси от доста време не ме тревожеха, упътих се подир добре натоварената дружина, оставяйки жена си и родата ѝ да пресмятат хорската плячка.

Аспарух бе наредил да ме извикат при разговора му с ратния пленник. Настаних се до хана върху скъпоценния малинов килим, отпивах кумис от опленен златокован потир, облегнат върху меки възглавници. Така я карахме сега.

Пред нас стоеше (не в сянката на платнения навес, а под знойно слънце) немладият бос архонт. Долавяше се у него упорството на доблестен войник, готов да умре, но не и да превие коляно.

Аспарух го разглеждаше като човек, който купува кон недоверчиво, подробно.

— Що умееш да вършиш? — попита го.

— Да воювам — отвърна ромеецът без страх.

— Види се, не умееш... — усъмни се ханът. — Иначе нямаше да бъдеш тук.

Архонтът сведе поглед — задави го срам заради справедливата обида.

— Не тържествуй! — задавено каза той. — Днес вие сте по-силните из Мизия, защото ни намерихте в беда. Ваш съюзник срещу ни са арабите...

— Не съм виждал арабин, кълна се! — каза Аспарух.

— И все пак арабите задържаха почти всичката ни войска в защита на Константинопол. Но тях вече ги няма! — изведнъж впери в хана зли зеници архонтът — Моят василевс завинаги ги отби.

— Не сме чули — хладно рече ханът.

— Ще чуете. Че и ще усетите! — дръзко заяви босият ромей. — Свърши се с вашия празник из Мизия! А навярно и със селото ви, слепено от кал и върбалак.

— Не думай! — подигра го Аспарух.

— След всяка есен иде зима, а след зимата — пролет! — вече не се мъчеше да укроти ненавистта си срещу този надменен враг архонтът. — Напролет моят василевс ще ви натика в тинята! Какви не варвари открай време са налитали земите ни като мухи на мед... — продължаваше неистово замаяният от слънчевия зной неволник. — Та империята само това и върши — да отразява, да избива диваците, които плюе Изтокът...

— С наша помощ, доколкото си спомням — вметна хан Аспарух. — Бях момче, когато ваши големци идеха през морето във Фанагория. Те изсипваха пред нозете на великия ми баща камара злато: вземи,

патрие Кубрате! Молеха го. Бъди добър, запази ни от варварите! Тогава ние, разбира се, не бяхме за вас варвари. А като си помислиш, нищо не е камара жълти търкалца срещу така важна услуга. Няма що, дойде време да си поискаме неизплатеното срещу нашата съвестна работа.

Ханът говореше уж на смях, но ясно беше, че не се шегува.

— Отдавна чакате дар от василевса, нали? — също с присмех, но отровен, попита архонтът. — Не ще го дочакате, обзалагам се!

— Кой ти говори за злато? — лениво, с присвити като на рис очи, издума ханът. — Срещу заслугите на баща си към Константиновата корона, аз искам Мизия! И ще я взема!

Май че не бях видял някого, толкова слисан, уплашен и яростен както онзи бос архонт под палешия пек. Той взе да се смее — смееше се, сякаш безумен; така става с хората, на които е все едно дали подир миг ще умрат. Но в следващия миг, изтощен от своя припадък, ромеецът стихна.

— Развържи ръцете му, Велизарие! — кротко нареди Аспарух.

— Велизарий ли? — тъпо повтори архонтът. — Що ще християнин в стана на езическите бесове?

Развързвайки ръцете му, отвърнах, без гласът ми да потрепери:

— Не всеки, дето се вика Велизарий, е християнин и ромей.

Така се отрекох аз от своята кръв и от вярата си. Както апостол Петър — от Христа. Не последва ни мълния от ясно небе, ни земен трус, ни поне вихрушка...

Пленникът унижено пристъпи в сянката на навеса. Той с криво лице разтриваше китките си, прерязани до синьо.

— Ще получиш и кон — обдари го ханът. — Върви си и предай на своите господари, че ювиги хан Аспарух ще премине Истъра с целия си народ. Човешките препирни са шепа суха шума. Сам бог ще покаже на чия страна е правото.

— На поличба ли си падаш? — неистовството на ромееца бе угаснало, той почти шепнеше.

— Да... — също тихо отговори ханът. — Няма по-велика поличба от победата.

Стражите ни отдавна отведоха освобождения пленник, а двама ние все още бяхме пред хановата шатра. Денят преваляше, въздухът над онгъла посивя. Обичах да седя с хана и да мълчим заедно — зад себе си имахме толкова години на обща мъка и общи усилия, опасности,

сполуки, че не усещахме потребност да говорим. Двамина стареещи мъже. Всеки — самотен по свой начин.

Онази надвечер не нарушавах мълчанието ни и по друга причина: чувствавах, че Аспарух имаше да премисли много нещо подир гласно изречената своя закана — тя бе разкрила намеренията му, които от дълго отгатвах.

— Смяташ ли — обадох се по някое време, защото отгатнах над какво разсъждаваше той, — че българите ще те последват в едно ново преселение? Нали помниш как преди години тъкмо народът ти те принуди да спреш насред път?

Ханът беше се вторачил в далечината. Болезнена гънка се врязваше между веждите му; две по-дълбоки — от ноздрите към устата. Той изглеждаше по-упорит и самоуверен от всякога, този узрял в самотната си правда властник.

— Аз ще премина завинаги Истъра — каза Аспарух. — Ще призова българите да ме последват, защото вярвам твърдо, че тяхното добро е там, на юг. Познавам ги, не ще намерят сили да се разделят с последния си хан от рода Дуло. Познавам ги, докато седя всред тях, принуден от молбите им, те все се надяват, че може да им се размине без още мъка, без още мъртви. Дойде ред да ги принудя аз.

— А ако все пак те... — не се доизказах поради страхопочит.

— Това ще ми бъде известно отнапред! — отрязва ханът. — От утре ти и Паган, и моите хранени хора с една дума, ще поработите из онгъла. Заседна народът ми, замогна се, натежа. А искам да проумее, че нашата голяма борба е тепърва. Такава е заповедта ми!

— А ако все пак... — повторих плахото начало на въпроса, който не смеех да завърша.

— Не е ли ясно? — отрязва ме ханът. — Аз не мога без тях, както те без мене.

Навярно разговорът ни не би се изчерпал с това — така усилни, съдбоносни дни ни предстояха, — ако неочаквано не беше ни сепнал тънък женски глас — глас на момиче:

— Пуснете ме да кажа! Търся си правото аз.

Докато се оборавим, пред нас кацна — въпреки че стражът го теглеше назад — онова девойче, току-що осиротялата дъщеря Коркутова. То вече не плачеше, бузите му пламтяха — от гняв или от

свят? Момичето бе облечено в същите износени дрехи, но и под тях се очертаваше неговото гъвкаво и стройно, и нежно тяло.

— Ювиги! — обърна се то към хана, като забрави да се поклони. — Въздай ми право, ювиги! Братята ми и жените им, и братята на техните жени с жените си, всички налетяха да разнесат имането на убития ми баща. На мене нищичко не оставиха ювиги, кой ще ме вземе за жена ей такава...

И момичето улови полите на вехтата си риза, тръсна ги, за да покаже, че цялото му богатство е това, на гърба му дето.

— Поне малката шатра и два-три коня ми се полагат!

(Уж младо, но отракано бе красивото девойче.) — Заклинам те, отсъди справедливо, ювиги!

Без да усетя, бях се заплеснал в сочната му свежа хубост. Понеже ханът не отговаряше, извих се към него и едва не хлъцнах — от дълги години не бях видял господаря си захласнат по жена. Той мълчеше, помълча още, наслаждавайки се, сякаш вдъхнал омайна билка.

— Чуваш ли ме, ювиги? — уплашено от това мълчание, чийто смисъл не схващаше, прошепна момичето.

— При мене има празна шатра... — каза дрезгаво ханът. — Върви, живей в нея!

— Ти защо?... Не разбирам, ювиги!... — вече съвсем стреснато, мълвеше момичето.

— Върви, върви! — заповяда ханът. — Ще разбереш.

Дъщерята Коркутова отстъпи заднишком, рече да побегне, но я спряха чиготите. Те я подкараха към хановите шатри, а по гърба ѝ просто си личаха тръпките на момински страх.

— От много време се боя да те запитам, ювиги... — почнах опипом аз. — Кога ще вземеш жена освен... — забърках се в непристойния си въпрос. — Жена завинаги, искам да кажа.

Ханът разтри челото, като че ли изпитваше болка. После отвърна глухо, сякаш говореше със себе си.

— Не смея! Някога моята любов уби две жени с децата им... Прокоба бе то, орисан бях да не сътворя нищо.

Аспарух ме погледна с непрегоряла мъка в очите — колко отдавна не беше ѝ давал воля — преди да ми повери (колко отдавна небе споделял с мене!):

— Ако Тангра позволи да преведа народа си отвъд Дуна и да направя там държавата, която ни предрече Пагане, пак поличба ще бъде то, че бог отменя наказанието ми. Че аз, Аспарух, синът Кубратов, мога да създавам! Тогаз и ще взема жена за майка на бъдните ханове български...

През своята ранна младост, изкушен в писаното слово, навярно бих намерил думите, които произнесе ханът, до неловкост тържествени, но общуването с езичници беше ме научило да приемам такива думи без усмивка. Те всъщност бяха израз на великата, и детска, и мъдра варварска искреност. Варваринът не лъже и не играе. Когато не мълчи, той най-откровено съобщава мислите си...

Христе! Все по-често ми се случва — затворен, наглеждан и подслушван в работната ми стая на моя бащин дом да си спомням със страстна тъга презираните от християнията езичество, варварство, безкнижност. Все по-често (докато мъчително търся по-изтънчена, повитиевата дума, за да обознача с нея цвета, дъха или болката на преживяното от мен всред българите) си спомням с неразбираем за никого в Константинопол копнеж могъщата и очарователна простота на варварското слово.

Преди година от ден-днешен, когато българският господар беше ми заявил: „пак поличба ще бъде то, че аз, Аспарух, синът Кубратов, мога да създавам!“ — тогава аз пък, Велизарий, синът Василиев, почувствувах трепет. Стори ми се, че никои други слова не биха изразили тъй внушително най-законния прастар стремеж на човека — да сътвори.

20.

Уверявам ви, хората не съзнават тежестта на ония мигове, наречени по-късно от летописец исторически, ако въпросните хора лично участвуват в тях. Така и за мене утрото, за което ще разкажа, започна подобно на всички наши дни. Само хан Аспарух ще да е бил наясно, че ни предстои нещо преломно.

Неговата тържествена шатра бе скатана — върху струпаната от човешки ръце хълмчинка днес липсваха и ханските бойни знаци. Тях носеше, строена и на кон, дружината на хана — мъжете, които някога най-първи бяха преминали реката. Върху други коне те бяха натоварили своя имот — оръжие, постелки, по някоя съдина. Усещах, че тези мъже вече скъсваха с онгъла, устремени към още неочертаното наше бъдеще.

Ханът все още не бе възседнал. Той чакаше да се събере и налее обичайната тълпа, която по навик изпровождаше българските дружини преди всяко тяхно преминаване.

Бях от малцината, които от дълго знаеха, че Аспарух се кани да преплува завинаги оттатък, а все не ми се вярваше, че решението му ще бъде безвъзвратно. Ние, посветените в намеренията на хана негови спътници, си викахме, че при несполука лесно ще намерим обратния път към онгъла и към семействата си. Затуй ми стана страшно, когато слушах речта Аспарухова, висока и отчетлива като звек:

— Люде! — призова ги той да млъкнат. Те изведнъж се сгъстиха, доближиха ни.

— Народе! — още по-гръмко започна ханът. — Преди години отстъпих на молбите ви да останем тук. Отстъпих, но не се съгласих. Чаках времето да ви покаже колко сте били неправи. През това време ние живяхме с припечеленото от отвъд Дуна, защото тук не сътворихме повече от ровове и камари пръст. Няма накъде да разширим земята си, а българското племе наякна — туй се познава по победите му из Мизия, по закрилата, която дава на безброй словенски родове.

— Люде, днес аз завсякога преминавам Дуна! — извика ювиги Аспарух. — Ако нямате сърце да последвате своя хан, останете си край водите, из тресавищата. Но помнете последната му дума: народ без държава е обречен да изчезне! Ще ви попие ледовитата пустош, ще ви смелят диви преселения. Искате ли децата ви да живеят така, както са живели нашите бащи във Велика България, трябва да отвоюваме питомна, топла, богата на камък земя! Имаме сили да го сторим!

При все че бях предупреден за всичко, което се случваше, пак усетих как кръвта се дръпва от лицето ми — сякаш надземна сила присъствуваше в гласа и в цялата осанка на българския вожд. Тя така стъписа българите, че никой не издаде звук на почуда или неодобрение. В настръхналата тишина хан Аспарух яхна. Зад него потеглихме ние, преданата му насмерти дружина.

Непредвидено за нас обаче тълпата — при все че се залюля и отстъпи — не ни даде път. Чак след малко тя намери и думи за вълнението си:

— Как ще ни оставиш, ювиги хане!

— С какво ти не угодихме?

— Пак ли на път, ювиги!

— Тъкмо се поотръскахме...

— Води ни, където речеш!...

Бе явно, че въпреки работата, на Аспаруховите довереници (бяхме работили упорито да подготвим народа за ново преселване), той нямаше един ум, тласкаха го противоречиви желания.

— Дайте път на хана! — опитах се да надвикам многогласието.

— Не даваме! — изстъпи срещу нас стар едноок воин — Няма да оставим ювиги да ни зареже! — отчаяно кресна той. — Не може стадо без пастир...

— Но не може и пастирът да върви подир стадото си! — властно заяви ханът.

Онзи, смутен, отстъпи встрани; отляха се и другите зад него. Аспарух вървеше из тесния проход между хората, като гледаше само напред.

— Недей, ювиги, жив да си! — изплака от сърне непозната млада жена.

Ханът вдигна ръка, за да смълчи тревогата на народа си.

— Аз реших, сега решете вие! — каза той. — Седем дни и седем нощи ще чакам на отвъдния бряг...

През предстоящите седем денонощия имах достатъчно време да разсъждавам върху пресмелото решение на хана — та нали хората можеха да не последват вождя си! А именно като разсъждавах, трябваше да заключа — не можеха да не го последват, немислимо бе. Те бяха обвързани към него не от месец и не от година на съвместна борба, на общи болки, надежди, падение, възмогване — българите, убеден бях, не си представяха друг хан, освен Аспаруха. Случайно ли през почти двете десетилетия на властта му никой български благороден мъж не понечи да му я оспори, камо ли да я заграби? Не броя покойния Онегавона, който се домогваше не до ханска власт, а до власт над хана — това е различно, то бива честата, дори обичайна грешка на служителите божи, които си въобразяват, че общуването им с бога ги поставя над земните власти.

С една дума, когато Аспарух обяви на народа си, че ще изчака неговата воля, той всякак ще да е бил уверен в изхода на уж несигурната възможност: да бъде последван или не. Хранените хора на хана — очите и ушите му — бяха го уверили, че повечето българи не така твърдо, както преди, държаха на кишавите или прашни наши поселища по северния бряг; те не отговаряха на ръста ни, на силата ни. На нашите възможности, вкратце. Щом една истина бъде истина, изключено е да останеш трайно сляп за нея. Необходим е само тласък отстрани, за да ти се натрапи тя с цялата своя неопровержимост.

Такъв тласък — според умното пресмятане на хана — беше неговата безвъзвратна раздяла със стария ни онгъл.

Бяхме се разположили в рядка горичка върху издигнатия южен бряг на Истъра. Пуснахме конете да пасат свободно, нощувахме и се хранехме на открито, както при всеки поход. Рано утрин, когато се упътах към височината, виждах там хана, неизменно втренчен в обраслата низина насреща. Надвечер, речех ли да го приканя край огъня, заварвах го пак там, приковал поглед в отсрещните водни ивици и петна, където угасваше денят.

— Ювиги... — позволих си да издумам на четвъртата вечер, — струва ми се, че ти даде твърде кратък срок на човешките колебания. Когато бъде изправен пред неизвестност, човек иска време, за да

надмогне навика си, своята привързаност към някое място и някакъв бит.

— Предълго чаках! — тихо отговори ханът.

— Ти можеше поне да си оставиш пътечка назад... — издадох собствената си мъка по Ие и децата ни аз.

— Тъкмо това не биваше! — каза Аспарух. — Връщане не трябва да има! Идват такива дни, седем или трийсет, в живота на всеки народ, дни на върховно решение. Ние или ще се заложим да възродим държавата българска, или... Не, друго „или“ няма...

На шестото утро, когато и ханът, и аз не стояхме прави, ами се изтягахме в тревата и мълчахме, понеже всичко бе казано, слухът ми долови неясни далечни шумове. Навдигнах се, викнах като обезумял:

— Ювиги, идат!

Аспарух, чиито очи продължаваха да съзерцават безоблачното небе и кръженето на ястребите, изговори насмешливо:

— Нали ти казвах? А ти не вярваше...

— Вярвах! — измъкнах се. — Само че очакването поболява всекиго.

— За мене то беше не очакване, а отдих. Последният... От днеска, та до смъртта си, близка или не, няма да отдъхна. Започва се...

Но аз вече не го слушах, вперил очи в брега, който допреди дни беше нашата временна и нежелана родина. Сега там — из високия ракитак и върбалаците произлизаше едва видимо движение — клатеха се ниски клони, полягаше тревата, мяркаха се тъмни и светли петна. Докато станаха видни първите стъпки на преселението. Тъмните петна се оказаха български конници, светлите — пеши словени. За кратко ниският, обрасъл бряг се запълни с народ.

— Насaaaaaaaaаааааам!... — крещеше така хан Аспарух, че викът му може би наистина стигаше до оттатък.

Първи нагазиха реката словените — повечето от тях бяха в ладиите си. Други пък хвърляха ризи в еднодръвките, като се хвърляха да плуват голи. Истърът загъмжа от хора и лодки. Безразборни викове съпътствуваха туй радостно преплуване. Когато то се изсипа на десния бряг, еднодръвките се върнаха за нов товар — празни, те се стрелкаха като оси. Придошлите отсам словени нахлузваха дрехи, оправяха се с дечурлигата и с покъщнината си, а реката неспирно изхвърляше още и още.

Едва тогава нагази Истъра българската конница.

Това бе зрелище, което не мога описа!... Колко ли пъти вече бяхме прекосявали реката с голяма или с малка дружина, бяхме се връщали претоварени. Струваше ми се, че за нас могъщата вода бе станала удобен път, който започваше от дворовете ни; не бях помислял, че до ден конният народ ще я набъка тъй, та вълните да прелеят над ръба и — гръб до гръб плаваха българските коне, блъскаха се малките салове от сплетен върбалак. Истърът вреше и кипеше...

Погледнах ли хан Аспаруха, не го познах — беше се преобразил. Оприличих господаря си на триумфатор, който преди миг е осъзнал триумфа си: подмладен, видимо честит, той напътваше с широки движения нелесната работа по преминаването. А народът се стараяше да следва заповедите му и да внесе някакъв ред в неудържимото течение на вода, хора, животни... Счини ми се, че течеше пълноводно българското бъдеще.

Помня още една невъобразима гледка, запазила се до днес пред очите ми: как народът на българите се откърти от брега и тръгна по своята нова земя. Би трябвало в онези мигове — ако у мене тайно тлееше нещо ромейско и християнско — да ми се свие сърцето: през поданните на василевса владения най-волно препусна българската конница!

Помня и как погледът ми с нежна гордост търсеше, как намери всред яздачите трима съвсем млади, още юноши — синовете ми; целите те изразяваха вече не юношеска, а мъжка решимост. Дано децата ни живеят по-леко от нас, боже! — помолих се горещо.

Конницата поведе Аспарух. Яздейки до хана, гледах неговите ръце — тежки, самоуверени, властни, те сякаш държеха поводите на съдбата българска. Снажният яздач овладяваше движението, превръщаше го в строен бяг. Не бяг бе това, а хармония между равнина, човек, животно — хармонията на тяхното сбъднато слияние... Така най-после всички българи на Аспаруха вкупом навлязоха в златна Мизия.

Благодаря ти, господи — мисля си аз днес, насила впрегнат в своя черен труд, — че позволи на раба си да види какво било история! Комуто се е паднало да я познае на живо, той не ще може — въпреки височайши заповеди, заплахи и съблазън — да подмени истината за нея с лъжа...

21.

Минали бяха месеци, превалаше и онова лято. Чудно, никакви ромейски войски не ни попречиха да слепим и тук своя нов онгъл — той твърде напомняше стария наш. Укрепили го бяхме както си знаехме — изкоп и земен насип, набити в него яки греди. Издигнаха се над укреплението ни шест кули, всичкото — измазано с бяла глина. Но ние всякак усещахме, че тук ще бъдем не за дълго; неразтоварени бяха колите ни, нераздиплени — повечето шатри. Никой от новия онгъл не се зае с мирен труд, понеже непременно ни предстоеше война.

Една от малобройните опънати шатри бе ханската, но не тържествената негова, а проста, войнишка. Пред нея почти през ден се събираше съветът на Аспаруховите сановници.

— И днес осъмнахме без лоши вести.

С тия думи ме посрещна боритарканът Паган, когато една заран се явих всред съвета; всички чакаха Аспаруха.

— Ювиги! — повиках го аз.

Затуй, че отговор нема, надникнах в шатрата му. Постелята на хана беше празна.

— Кога ли е излязъл? — попита се Паган. — От доста време сме тук...

Еклив тропот ни накара да се озърнем. Ханът пристигаше на кон, изпращен, запотен, щедро засмян.

— Нека добър бъде денят ви! — поздрави бодро той, преди да скочи.

Аспарух сам си поля, накваси лице и жадно пи от мяха.

— Снощи не ме съдържа, не ми идеше сън — обясни той. — Яхах до онова прастаро светилище, помниш ли го, Велизарие?... Искаше ми се отново да зърна природните стени от жълт камък, синята верига на планините. Там дадох обет да издигна капище и аз, ако Тангра ми дари победа.

— До планините не срещна ли ромейска войска? — изрече боритарканът Паган въпроса, който вълнуваше всички ни.

— Никаква.

— Дали пък... съвсем ще се оставят от бой? — запита се на глас Паган. — Може да...

— Бой бездруго ще има — увери го ханът, сядайки всред нас. И след късо колебание ни сподели своите мисли: — Докато нощес яхах през Мизия, стана ми страшно — прекалено хубава, тучна и плодна е тя... Станеш ли неин господар, готви се не за една, а за безкрай войни!

Боритарканът махна ръка с нехайство, което означаваше: ти само това искай от нас!

— Прочее, битката с ромеите ще бъде преди зима, зиме никой не води война. Велизарие, ти остани! — заповяда ханът, от което следваше, че другите бяха свободни да се оттеглят.

Вече сами, Аспарух ме изгледа с присвити очи, умислен.

— Трябва ми съгледвач в Константиновия град — каза той. — Съгледвач-ромей... Нужно е да науча що има на ум василевсът, какво ни готви. Склоняваш ли?

Прехапах устни. За кратко претеглих всичко, което криеше за мене подобно пътешествие.

— Не, ювиги! — отговорих смирено, но твърдо. — Прощавай, дето за първи път от двайсет години възроптавам! Но ако се появя в Константинопол, ще ме изпитват, ще ме наглеждат и вардят. Каква ще бъде ползата ти, ако отида, а не се върна?

— Трябва да се върнеш! — натърти ханът.

— Невъзможно е! — натъртих и аз. — Проводи жреца Безмера, той ти е предан, говори ромейски, а...

— Ювиги, вести! — прекрати спора ни с вика си един чигот. — Дошли са някакви важни словени.

— А! Това ли било... — разочаровано каза ханът. — Помислих си, че иде пратеник на василевса...

Подир малко видяхме да пристъпват преко стана ни княз Славун и свитата му. Едва ги разпознахме, защото в нашия спомен живееше един друг словенски вожд с друго обкръжение. Сега идеше към нас много стар, полусляп, просто облечен мъж, чието достойнство се отгатваше само по множеството му огърлици и дългата тояга — оръжие Славун не носеше. Въоръжени, някак го следваха десетина негови хранени мъже. Те сякаш вървяха през пусто поле, очите им

отбягваха чуждите погледи, при все че наоколо вече се тълпеше любопитен народ.

— Поздрав! — каза ханът, без да стане. — Какво те води, стари познайнико Славуне?

— Княз Славун! — поправи го полуслепият словенски вожд.

— Нека ме прости старостта ти, княже! — извини се с достойнство ханът. — Но след нашата отколешна среща не се разделихме като приятели. Бъди добре дошъл!

Словените се разположиха мълчешком, а аз пак си помислих, че те се държат необяснимо унило. Като хора, току-що претърпели поражение.

— И прав, и неправ излязох аз при онази наша среща — вдигна към хана побелели зеници княз Славун. — Прав бях, че юнашката шетня на конниците ти, към които се пришиха мнозина словени, ще накара василевса да даде огън на нашите села и нивя. А неправ бях, дето не смислих, че само в сговор с тебе можем се опази. Това дойдох да ти призная...

Имаше нещо трогателно в доблестното смирение на речта му.

Покъртен беше и ханът.

— Нека не припомняме миналото, княже! — кротко каза той.

— В миналото ти сам рече: времето само ще покаже! То показва. Василевсът не ще миряса докато ни има. Ето защо: ромеите и ние сме с различна вяра, нас те зоват езичници, техният бог им повелява да ни трябва. А твойт народ, както и моят тачат едничкото достойно за почит — великата, безначална и вечна природа. Ювиги, не ни забранявай да я зовем Перун, при все че за българите тя е Тангра!

— Не са важни имената! — като заклинание изрече ханът. — Естеството е едносъщно за всяка жива твар.

— Ювиги, не скверни нашите оброчища, свещени дървета, извори, а ние ще божим и камъка! — като заклинание каза княз Славун.

— Слънце и небе, вода и камък, това е един-единствен бог! — като първожрец нареждаше хан Аспарух. — Ние сме негови рожби и сговорът ни ще бъде природен. Още преди ти и аз да седнем на приказка, старче, най-природно се съчетаха нашите два народа. Те ни изпревариха, защото на народите е дадено ясновидство...

— Колкото и закъснял, сговорът ни иде съвсем навреме! — оживи се, като внезапно прогледнал, полуслепият княз. — Нека ти обадя, че Константин Брадати се стяга за най-голяма битка с българите. На пристана на Константиновия град, казват, корабите били повече от рибата. Из цяла Анатолия плъзнали глашатаи да събират свирена войска. Походът бил назначен за времето на равни ден и нощ. Кога е то?

— Моите жреци ще го пресметнат точно — увери го ханът. — А как узна тъй изтънко що става в ромейската столнина?

— Известно е, ние сме навсякъде! — горчиво отговори князът. — Всеки втори човек в града на Константина е роб из Словениите. Нищо не остава скрито за нас.

— Сега речи ми, ювиги — пак смирено помоли той, — какво си мислиш за войната, която ни грози? Дали (както има обичай) да уловим планината и да оставим похода да се навилнее до умора, до глад? Дали...

— Искам да говоря само с княз Славунa! — заповяда Аспарух.

Всички, съветът на боилите и свитата на княза, се оттеглихме. Още дълго, чак до пладне всъщност, гледахме отдалече как двамата власти седят и си приказват. За какво ли? — питах се, въпреки че се догаждах за какво.

Вечерта на същия ден стана приношението, с което господарите на българи и на словени скрепиха своя сговор.

Още преди заник Славун и Аспарух, всеки със своите хора, се упътиха към един от немалкото околни хълмове. Предвождаше ни полуслепият старец. Той крачеше начело на малката дружина конници и пешаци, учудващо уверен в посоката, с учудващо пъргава стъпка. На мене, християнина, той напомняше библейски патриарх; вечерникът ветрееше ризата му, белите коси. Вдъхновено бе лицето, върху което десетилетията бяха опнали мрежа от дълбоки гънки. В едва зрящите очи се оглеждаше цялата хубост на смълчания за кротка дрямка божи свят.

Зад княз Славунa пристъпваше ханският вран кон. Ханът ни беше в облекло на първожрец, следваше го ловно куче от рядка порода — малко такива животни бяха считавели при преселението ни. А приближените на княза водеха пък на въже пъстър и игрив козел, дето все се теглеше да пасе.

Празнично бе нашето вечерно шествие през мекото поле, по облия хълбок на хълма — там, на върха растяха сякаш от правреме невиджано мощни четири дъба. Сиянието на залеза се процеждаше през клоната им, между вейките цвъртяха безчет птици. А под дъбовете стърчеше прост, груб камък, отесан отгоре.

Навярно ми е личало доколко внушението на това избрано от Перуна място ме зашемети, навярно и аз съм изглеждал твърде особено, та хан Аспарух попита:

— Що ти има, Велизарие?

— Дотук бях отстъпил от своя господар, от своето рождение, но не и от вярата си, ювиги... — признах му открито. — Чест ти прави, че никога не поиска от мене това. А днес чувствавам, че освен варварин, съм станал и езичник — никой бог не може да вдъхне у човека такава страхопочит, каквато ни навява божият свят.

Княз Славун вървеше крачка пред ханския кон, той ме чу. И каза без да се обърне.

— Не бих държал при себе си християнин, ювиги! Ти не си патил от бога им. Непреклонен, стиснат и кръвник е техният бог.

— Затуй пък познавам Велизария, старче — кротко отби нападката му ханът.

— Беда ще ти навлече християнинът, чуй думата ми!

Така, докато за лишен път и все примирено слушах израза на варварското недоверие към личността ми, нашето малко шествие опря до оброчището. Там, в червеносинята заря на късния залез вождовете на два народа трябваше да принесат жертва на бога, когото наричаха различно.

Това те сториха пестеливо — без думи.

Хранените хора на хана и на княза обкръжиха господарите си; двамата господари излязоха напред, при грубия лишасал камък. По двамина българи, по още толкова словени простряха върху камъка кучето и козела — ръцете им с мъка удържаха подивелите от страх жертвени животни. Пред очите им бяха двата животински корема; виждаше се как под ребрата лудо се блъскат две още живи сърца.

Аспарух и Славун едновременно извадиха обредните си ножове. После князът направи знак с глава и заби своя в гърлото на козела. А хан Аспарух срязва кучето от главата до опашката.

Вече отдавна не ме отвращаваше този обряд на езичници. Не ме отблъсна и ловкостта, с която ханът бръкна в горещата утроба на кучето, изтръгна още трептящото му сърце и го вдигна високо.

— Гледайте! — призова той. — По волята на Тангра ние ще победим!...

Българите размениха смутени погледи никой никога не бе присъствувал на тъй кратко тълкувание след принесена жертва.

Надолу се връщахме по мрак. Един от нашите бе качил княз Славун на своя кон. Движихме се разбито, умълчани. По едно време ханът ме доближи. Чувствувах как се двоуми, преди да ме запита:

— Велизарие, смяташ ли, че моите хора ми повярваха?

— За кое, ювиги?

— Дали не разбраха, че аз нищичко не смислям от тази мазна червена каша? Та аз не съм се учил за жрец.

— Можеше негли да изречеш по-витиевати, по-пространни тълкувания. Хората ти всякак ще ги разнесат между народа...

— Не ми дойде на ум. На ум ми беше едно: трябва да победим! Това и изрекох, какво повече?

22.

Трябва да победим! — като че ли говореше всяко движение на хилядите българи, които от следващата заран се хвърлиха да заздравяват и разширяват нашия онгъл. Вече споменах, че той твърде приличаше на предишния — ров, насип и прочие. Мястото на новия обаче бе различно, много подходящо за отбрана. Впрочем, през усилените дни, които предстояха, ние пригोधихме именно за отбрана дървената стена — увенчахме я с добре защитена, също дървена пътека, където щяха да клечат стрелците, две огромни врати от дебели греди трябваше да пропускат и да прибират на закрито българската конница.

Ето и как изглеждаше местността, където бе съдено да отстоим себе си.

Пред нашето укрепление се простираше стръмна поляна, която слизаше към немалка долина. От една страна долът опираше о млада гора, а от другите му три страни се кълбяха голи хълмове. Най-високият от тях владееше над цялата местност — той и бе заключен в крепостта ни. Насрещната стръмнина беше почти толкова висока, колкото и той, но плешива.

Задният (срещуположен на врати и кули) склон на укрепения ни хълм се спускаше направо в крайистърските блата — обширни, гъсто обрасли в тръстика.

Както виждате, нашето място за защита бе избрано вещо. Иначе във всичко си личеше бързотията, с която бяхме го претворили в боен стан — все още влажна бе калта, налепена от жени и невръстни върху дървената стена. (Лепяха я, за да я направят устойчива на огън.) Все още във вътрешността на кулите ечаха удари — народът строеше стълби и подове за стражата, — а дъските на пътеката за стрелците сълзяха смола. Навсякъде горяха огньове, край които се къпеха в пот железарите — те ковяха по-дебели от пръст клинци за крепостните вратни, закаляваха мечовете и ножовете, източваха по-вехтите, лееха безчет върхове за стрели. Онгълът напомняше грамадна работилница, където никой не знаеше отдых. Ония, които не бяха годни за мъжки

усилия — дребосък, старци, — примъкваха подвижното българско имане към склона над мочурището; не ни се вярваше врагът да ни заплаши тъкмо от нея страна. Както се знае, войската отбягва всяко водно място, затуй пък то принадлежи на словените.

Те и сега бяха там; спокойните води, в които си почиваше светлината, оживяваха от човешката голота, коронясана със злато. Множество рус народ извършваше — до колене или до гърди във вода — неясни за мене действия.

Озърнах се наблизо си. Тук жрецът Безмер и щерката на ковача Кормисош (вече отдавна мъж и жена, вече с три до петгодишни сополанчета наоколо) купчеха скиталческия си имот. Булката — румена под слънцето на късното лято — разстилаше тръстикова рогозка, върху която стопанинът ѝ подреди като гърнета децата им. Той тъкмо се упъти към лицевия склон на онгъла — види се, да домъкне още нещо, когато го запитах:

— Що работят вашите в блатата? Оттук не е явно.

— Че що да бъде! — отговори той. — Плетат салове от върбов клонак, тръстика режат.

— За какво?

Безмер стоеше в цял ръст пред мене, плещест, светнал и засмян като пред годеж — смееше се на мене.

— Скоро ще узнаеш за какво, ромеецо — загадъчно обеща той и ме отмина.

Колко отдавна никой не беше се обръщал така към мене!... — помислих си, душевно угнетен.

Вървах аз от ковашки огън към огън. Край всекиго ковача седяха или стърчаха бойци, чакайки ред. Дочакали го, те подаваха оръжието си, като следяха дали то ще добие достатъчно смъртоносна острота. Щом някой получише своя меч, замахваше с него срещу сухата трева. Бога ми, с такъв меч ставаше коситба!

Трите ми момчета — осемнайсет, седемнайсет, петнайсет годишни — бяха при ковача Кормисош, известен познавач на желязото. На мъжете около огъня не бе до мене, та можех до насита да съзерцавам новите лица на синовете си. Възмъжали за месеци — за последните ни месеци в очакване на неизбежната война, — с едва наболи мустаци, те бяха се съсредоточили в работата на Кормисош, сякаш от нея зависеше животът им. То така си и беше.

Най-големият, Ишбул, сега пое източеното свое оръжие. Момчето го улови с алчна, жестока ръка, развъртя го над главата си, после с един мах съсече ниска трънка.

— Избиввам ги, тяхната вяра Христова! — произнесе при това с глас, който не познавах.

Варварски хищен бе изразът му, по варварски широка и корава бе стъпката, с която моят първороден син отмина нагоре, без да ме забележи. Навярно е имало умоляваща надежда в погледа, с който се обърнах към по-малките му братя; просто се навирах в очите им. Но двете момчета, съзирайки ме, не промениха вид, не ми проговориха.

Повлякох се и аз нагоре. Там на самия гол връх самотно се изрязваше ханската шатра. Не вярвах, че ще заваря пред нея боилския съвет.

След нашия сговор с княз Славун в съвета седяха и словенски първенци. Те бяха се променили твърде от деня, когато дойдоха да ни предложат сговор — словените вече се държаха със самочувствие и достойнство, при все че заемаха място (ако изключим стария княз) зад българските боили.

Щом ханските хранени хора ме мярнаха, освободиха ми къде да седна.

— Прочее, докато тук привършвате работата, аз ще отскоча с чиготите си до морето. Ще се върнем чак когато видим ромеите да слизат.

— А ако ромеите са поели по сухо? — попитах аз.

— По билото на планината княз Славун е разположил свои съгледвачи. Те ще...

— Не се издавай пред него! — рязко му попречи князът. — До вдругиден василевсът ще научи що кроим.

Ханът стисна зъби и премълча, за да продължи след малко, откъдето бе прекъснат:

— ... Те ще ни обадят, ако се зададе по сухо ромейска войска. Слагам облог, че Братията ще преплува по вода. Той чудесно знае къде да ни търси, та корабите му бездруго ще спрат край брега, най-близо до нашия онгъл. Там и ще го чакам.

— С чиготите само? — зачуди се князът.

— Няма да давам бой при морето! — заяви хан Аспарух. — Просто искам да узная колко мъже е повел срещу мене Константин.

— Петдесет пъти по хиляда, обаждат нашите от Константиновия град — промълви княз Славун. — Не се е запомнило...

— Друго се помни, старче — с корава усмивка изрече ханът: — броят на бойниците бива равен на опасността. Ще рече, василевсът има българите за преголяма опасност.

23.

Бях до хана. Морето се стелеше под нас, приказно хубаво в своята благодатна есенна умора, без ни една гънка върху синия си, гальовен гръб. Кървавочервеният скален бряг се извисяваше внезапно зад него и ни позволяваше да обхванем синята далечина. Зад нас беше се разположила дружината, разседнала от осем дни вече. Българите дремеха под ласкавото слънце, говореха си или решеха конете. Бе меко, сънливо, спокойно време.

През ония дни само ханът излъчваше безпокойство. За броени дни той измършавя. Натегнат, от тъмно до тъмно не се отделяше от отвеса на брега, приковал поглед в хоризонта. У себе си аз усещах не по-малко напрежение идните дни трябваше да решат изхода на едно дело, към което неволно в началото, а по-сетне и с цяла воля бях принадлежал. Почти дваисет години... Речи го, един мъжки живот.

Надвечер Слънцето клонеше някъде над сушата, морето бе станало по-ярко и непрозирно в полегатите му лъчи. Ханът за малко напусна своята безсменна стража, дойде при мене.

— Надвечерен покой... — промълви той. — Дивя се колко спокойни са хората ми пред битка, от която ще зависи всичко... За тях тя е просто ново зърно в наниза на българските изпитни: хазари и преселване, редушки и глад, усилия. Сега пък — ромеи.

— Ювиги! — възкликна някой.

Като се извърнах към него и към морето, съзрях, че то е обсипано с голям брой черни точки.

Ханът мигновено залепна о скалния ръб — очите му се превърнаха в зорки острия, които прерязаха разстоянието до хоризонта. После той ги впи в мене, все така безжалостни.

— За този ден, за дните от утре нататък се готвя вече дълго — изговори той многозначително. — Ти не знаеш, Велизарие, кой е последният дълг на всеки роб по нас: да убие господаря си по негова поръка.

Занемях.

— Каквото и да повеля отсетне, нека важи сегашната ми повеля: убий своя хан, Велизарие, ако той загуби битката с василевса!

Не усетих как се смъквам на колене пред този страховит Аспарух.

— Пощади ме, ювиги!... — шепнех. — Отмени страшната си заповед!

— Не! — като с нож отсече ханът. — Искam за мене непобедата да означава смърт. Ето защо: не бива да вярваме дори на себе си, хора сме. Прочее, ако бъде сигурно, че щом не надвия, ще умра, тогава бих заложил в боя сетната своя сила, цялата си воля. Казах!

Не можех да не се подчиня, да не приема клетва, че ще изпълня най-тежката от всички задачи, които съм получавал от хана. Аспарух се вслушваше във всеки звук на клетвата ми (закълнах се по християнски), сякаш проверяваше неговата истинност. Явно, за него бе от голяма важност да бъде уверен, че не ще надживее нашето възможно поражение.

Тогава — разтерзан, ужасен — ме споходиха разбъркани, откъслечни спомени. Като например: у дома, в Константинопол, нямаше роби българи. Всякакви други, но не и българи, макар дружини и племена от отделни Българи преди Кубратовата да бяха воювали неведнъж с ромеите. Вероятно ли беше в една война да не паднат пленници от две страни? — Не. А защо в родината ми нямаше роби българи? Дали са ги избивали, дали бяха се убивали сами? Нямаше го велеученият дякон Партений да отвърне на въпросите, които твърде късно си поставях...

Колкото до сетния дълг на най-приближения до владетеля роб из Изтока, също си спомних — бях чувал като дете невнятни легенди. За понтийския цар Митридата, за кого още?... След загуба на битка, на война, на държава източните господари нареждали на робите си да ги довършат, понеже не се доверявали на собствената си ръка. Христе, кой да допусне (онова дете ли, захласнато в пъстротъканите, дъхави предания), че до ден ще му се падне сам да бъде палач на човека, с когото бе делил постеля, залък тъй много изобщо!...

Те приближаваха и приближаваха; катъргите им бяха движени от хиляди весла. Ние ги следяхме, без да проговорим; всеки броеше наум.

Ханът не се осланяше на тяхното броене, а ми съобщаваше своето: трийсет... четирийсет... сто и деветдесет... триста и шейсет...

четиристотин и деветдесет... Четиристотин деветдесет и три! А аз записвах числата върху песъкливата земя.

Нямаше у него и помен от болезнената острота, с която бе ми заповядал собственото си убийство. Още не бях дошъл на себе си подир своя обет, а Аспарух вече ме разпитваше:

— По колцина хоплити носи една катърга?

— Най-малко стотина.

— Пресметни тогава!

Извърших сметката пак върху пясъка.

— Около петдесет хиляди човека... — прошепнах. Настъпила беше — докато пресмятахме вражата сила — светла есенна нощ. Месецът рисуваше върху водите сребърна пътека. Ромейските катърги, или прости, но големи ладии, бяха съвсем близо, речи го — под скалистия нос, където бяхме накацали. Те не можеха съвсем да доближат брега, закотвиха се преди плитчината. От там войската се прехвърли в по-малките лодки, дето я изнесоха на сушата.

Но преди това и по-скоро успоредно с това видяхме суетня около една катърга, която изпъкваше всред другите с позлатеното изображение на носа си, с яркоцветните си, макар прибрани сега платна. От великолепната катърга се спуснаха също не в обикновените корита няколко десетки мъже. Един от тях се отправи към брега сам в лодката си. Тя се понесе стремглаво, защото имаше поне десет гребци.

— Василевсът! — произнесох с трепет.

До онзи миг все още не ми се вярваше, че срещу варварския ни онгъл ще потегли начело на войските си лично Константин Четвърти Погонат.

— А как иначе! — отрезви ме студеният глас на хана.

Макар от стотина стъпки височина, смогнахме да различим василевса по разкошната бойна премяна — позлатен нагръдник и шлем, около който бе изковано подобие на корона. Немлад, натежал мъж, дори накуцвайки, Константин беше внушителен — той премина с господарска крачка дългата дъска между лодката му и брега. Той стъпи твърдо на пясъка.

С лице към морето, Константин изчака велможите си — стратеги и малоброен клир, който изнесе и хоругвите. Колко отдавна не бях виждал нашите свети знаци!

Така, преди да се заизсипва върху сушата безчислената ромейска войска, там бе отслужен молебен. Архиерей в пълно одеяние помоли Христа за победа над езичеството, тоест, за успешно наше изстребление. Бях отвикнал от такива молебствия, та сега (плътният глас на владиката се издигаше чак до нас горе) с отврата чух как войните на всеблагия ни изпросиха мъчителна смърт.

— Горещо се молят за гибелта ни... — преведох шепнешком на чиготите, които не ме удостоиха с отговор, увлечени от странното зрелище.

В това време долу архиерейт вече благославяше земята, върху която ромеите следваше да се прославят. Той поръси със светена вода пясъка — знак, че християните могат да стъпят на очистения от езически бесове бряг.

Крайбрежната плитчина набързо се запълни с мъже, които се блъскаха, носеха, дърпаха или влачеха нещо си; сребърната пътека на месечината се накъса, почерня отсамният ѝ край.

— Веднага на път! — тихо заповяда хан Аспарух. — До съмнало да бъдем в онгъла, това ни дава два дни преднина.

Българите безшумно се отправиха към конете си, мълчаливо яхнаха.

Като вятър се понесохме в синьото безветрие през равна като длан Мизия.

До дните на предсражението бях виждал българите в многогодишно скитане или в неголеми схватки, в набези над ромейските области. А през ония дни присъствувах стъписан пред явление велико — целият ни народ се готвеше за съдбоносен бой.

Вече втори ден стояхме във всеоръжие — чакахме да изникнат ромейските кохорти. Многохилядната ни конница бе разположена из богато гористия пояс, опасал подножието на нашия укрепен хълм. Тоест, в гората, зад завършената вече стена от греди и кал. Докъдето тя позволяваше на погледа да стигне, виждаше се все същото — хора и коне. Изумен бях, дето над това гъмжило не се издигаше врява. Съсредоточени в своята готовност — не просто боеготовност беше тя, а висша жертвоготовност, — българите просто изчакваха своя час. Наглед заети с най-делнични дреболии (нали времето течеше бавно като равнинна река), все пак се забелязваше, че умът им е другаде — насочен към неразгадаемото за днеска утре.

През шумака на пренаселената гора се съзираше върхът на хълма; неговото голо теме бе пусто, ако не броим ханската шатра там. Аспарух не се свърташе в нея, затънал до уши в подготовката за боя. Когато се изкачих горе, за да го подиря, още веднъж огледах бъдещото полесражение: противостоящите обли рътлини, уютната долина под тях...

Като театър, където все още не са излезли играчите — рекох си. — Така ли изглеждат, господи, местата, посочени от тебе за арена на историята?...

Обърнах ли се към отвъдната страна на онгъла, която слизаше до блатата, бях поразен от настъпилите там промени. Много начесто бяха се струпали направо върху пръстта българските челяди и родове. Ни един мъж — освен престарелите. Майки с дребосък, родилки, бабички, незамомили се още момичета... (Забравих да спомена, че в гората всред конниците се намираха всички млади и здрави жени, ненатоварени с кърмачета или пък трудни.)

И тук безмълвие... Немоцните, уязвимите бяха възложили своята съдба на българските бойци и на бога. Щяха да преплуват през събитията или да се удавят в тях съгласно световния жребий.

Прекосявайки стана на хората, негодни сами да се защитят, осъзнах колко много бяха българите, станали ми родно близки в течение на двайсетилетното ни съжителство — жената на словенина Безмер например със своите шарени, родени от смешение, дечица. Престарелият боец Докс, изсъхнал и схванат. Вдовицата на боила Севар, скупчила наоколо си дузина внучета. Моята Ие с момичетата ми, кръшни като сърнета...

— Защо си тук? — не ми се зарадва тя. — Защо не си при синовете ни?

— Обещах ти вече, в боя ще бъда с тях — успокоих я. — Сега търся хана.

— Надолу е. При словените — упъти ме Ие.

А аз не побързах нататък. Прегърнах от цяло сърце дъщерите си, притиснах лице между двете черни, напечени главици, целувах раменете и челата на своите деца. Имах чувството, че се сбогувам с тях. Ие ме гледаше със странен израз: и нежен, и корав.

— Върви, върви! — побутна ме тя. — Пази момчетата! Глупави са още, не умеят...

С мъка се откъснах от семейството си. Стъпката, с която слизах към блатата, не беше много мъжка. Тежаха ми годините, изминатият път, грижата за тъй много скъпи хора в опасност...

Ханът бе всред тълпата словени, събрали се край блатото; нещо им говореше. Упътих се нататък, когато чух вик със силата на рог:

— Идаааааааат!!!

Този вик прониза всекиго в стана — многолюдието, сбито или разпиляно из онгъла, за миг замръзна. Неподвижната и безгласна картина биде оживена от едно-единствено действие — към върха на хълма припряно се отправи Аспарух. Сподирих го.

Горе още не бе сколасал съветът; ханската шатра бе уединена. Двама ние, вторачени в отсрещните височини, чухме зад гърба си шумолене.

Бе онова момиче, дъщерята на загиналия боец Коркут, която преди месеци ханът прибра при себе си. Вече не сиромашки облечено, но не и гъвкаво, наметката му не смогваше да скрие бъдещата майка. Тя беше се измъкнала из шатрата на хана, диво безпокойство загрозяваше нейното лице.

— Върви при жените! — нареди Аспарух, без да я погледне. — И се пази!

Дъщерята Коркутова (още не знаех, че я викат Севине) отстъпи към укритието на беззащитните.

Веднага я забравихме, впадени да наблюдаваме лъкатушния хоризонт.

— Идааааат! — повтаряше високо стражата от кулите.

— Ето ги! — каза късо Аспарух.

Действително. Насреща, преди да съзрем вражата войска, прободоха синевата дълги копия. След тях — пъстри хоругви. И едва тогаз изникнаха първите ромейски редици. Макар отдалечени, пъстротата им ни взе очите: излъскан бронз и цветни мантии тук-там, златовезани хоругви и едри, гледани коне. (Конете всъщност бяха редки, още по-редки — каляските.)

Така, както поръбиха хоризонта, откъдето можяха да видят нашата крепост, първите ромейски редици май че получиха заповед да спрат, понеже спряха, а по-задните се пръснаха вляво и вдясно в желанието си по-скоро да опознаят полесражението. Сега от край до край пъстрееше весело чертата между земя и небе.

— Нека да погледаме! — предложи Аспарух.

В гората под нас всяко дърво натежа от бойци. Скрити сред шумата му, българите също опознаваха противника. Те не показваха ни следа от смут, а по-скоро бодро любопитство и едва-едва посъбудено ожесточение. Тъй стрелецът разглежда изкуствената цел, преди да ѝ пусне стрелата.

— Шаренко... кипро!... — продумваше по някой на себе си или пък подсвирваше тихичко: — Фют!... Като на сватба... Невям и ще засвирят...

По времето, което описвам, никому не беше до мене — дори самият аз бях не точно аз, а частица от грамадното боеготовно построение, което всеки миг можеше да задействува извън волята на хилядите съставлящи го човеци. Чак днес, под ключ като осъден на смърт, комуто са дали надежда да бъде помилван с цената на унизително предателство, обикнах страстно спомена за дните на единственото мъжко дело, в което съм бил участник — битката за българската държава отсам Истъра.

Подозирам, че възторгът ми, озарил моя спомен за онези велики войнишки денонощия, звучи лъжовно: един ромей, честит, загдето потта, кръвта му са оросили основите на Аспаруховата държава! Как не! — ще си помисли всеки читател на моята беззвучна изповед. (Беззвучна, защото твърде скоро нечия могъща ръка ще затисне устата ми, ще предаде на огъня пергаментовия куп, който натрупах за цяла година затворничество.)

Ако несбъднатият ми читател би разсъдил не с мярката на своя, а на нашия век — седмия, — нямаше да ме упрекне в лъжа.

Не питайте къде бе разликата между мене и вас, не ще смогна да я обясня. Непознати за мисълта ми са всички времена отвъд моето столетие.

25.

За това, което се случи през следващите дни върху малкия къс земя, избран от историята за поле на действие, ще научите вече не само от мене — аз бях на едната историческа страна. Моят приятел от детство, Валериан, слаб школьник, ала неуморен честолюбец, е придружавал василевса и в похода му срещу българите. (Едва след завръщането си узнах, че угодният Валериан бил станал началник на тайните работи в империята — отговарял за съгледвачите и подслушвачите...)

Прочее, по-късно Валериан ми разказа как бяха изглеждали същите събития, видени от противната страна, където бе стоял той. Направи го, воден от убеждението, че по разумни причини ще предпочета да опише събитията именно откъм втората страна.

Намирах се крачка зад хана, докато двете войски взаимно се изучаваха — при нас беше тъй: всеки мъж трябваше да знае с кого ще воюва.

Както отпосле ми разказваше Валериан (винаги вляво от василевса при съветите и сраженията, защото отдясно било мястото, отредено за ромейските първенци с явно качество: стратегии и архонти), към средата на пъстрия ръб между небе и земя бил щръкнал сам си Константин Четвърти.

Потомците на онези, които по мое време победиха император Константин, вероятно биха го изобразили като бездарен държавник и плашлив военачалник, но, казано по съвест, той бе един от значителните мъже на века ни. Отразил много пъти външни и вътрешни врагове, ловък, непроницаем и хладнокръвен владетел, Погонат постигна през дългото си управление победа, която ни се чинеше невъзможна; той отклони арабското завоевание от североизточна към западна посока — това се вика решаваща намеса в историята. Тя му придаде оправдано самочувствие на стратег. Особено високо беше то през въпросната есен, едва месеци след триумфа на Погонат над арабите.

Та василевсът мълчаливо съзерцавал бързото българско укрепление и местността изобщо. Както винаги лицето му — малко подпухнало, немладо, но умно — не изразявало нищичко.

Стратези и велможи от свитата му напразно надничали да подразберат как намира той състоянието на нещата — по-лошо или по-добре от очакваното. Константин само казал:

— При силите, които вода, разположението на врага няма значение.

Той дал знак с два пръста: тук! Ония, на които това било работа, се втурнали да разпъват на посоченото място неговата, а подир нея и останалите шатри на ромейските предводители.

Междувременно василевсът заповядал на стратега Ираклий, стар, заслужил в арабските войни пълководец:

— Нека преди зазоряване съгледвачите изяснят какво представлява това — Константин Погонат небрежно посочил онгъла ни — от ляво, от дясно и откъм гърба!

Над земята се стелеше морава дрезгавина, кротка и ласкава, както бива през ранната есен. Насреща, върху най-личния от голите хълмове, вместо настръхналата с хиляди копия и десетки хоругви ромейска войска, сега се изрязваха пъстрите шатри на василевс и стратези. Докъдето поглед опира, вълнистата равнина бе осеяна с огньове — ромейската войска беше се разпръснала навътре в сушата, отбягвайки (както е разумно) коварните блата.

Ювиги Аспарух бе престанал да разглежда вражия стан.

— Макар да вярвам, че нощя не ще извършат нищо — рече той, — удвоете стражата по стени и кули!

Бойците вече напуснаха укритието на леса, сбираха се на вечеря без огньове, понеже ханът бе заповядал:

— Не палете огън!

На моя въпросителен поглед той отговори:

— Най-много от всичко плаши човека незнайното. А природата на огъня е такава, че той прави нещата ясни. Ето, насреща ни станува край огньовете си многохилядна ромейска рат, видно е. Пък ние отсам сякаш не живеем, няма ни... Не е ли злоещо?

Заедно с първенците от съвета и нашите хилядници последвах хана низ хълма; навлязохме в гората, където се готвеше за плитък сън войската ни.

Докато вървахме в нишка един след друг, откъм стана на ромеите чух забравени звуци — вечерна молитва. Уединен глас се извисяваше в синята тишина, молеше бога за благослов.

Спрях встрани от върволицата първенци, заслухтах. Христе! — потърсих по навик своя господ, но със смесица от вяра и невяра. — Нима на тебе е нужно всичко това?...

При ромеите — както отсетне ми предаде Валериан — се молела цялата войска. Гологлав, на колене пред архиерея бил василевсът, встрани и зад него — големците. Отдире коленичили простите редници по хилядни и стотни. Десетки хиляди хора, облъскани, угрижени, недояли — животът им бил преминал под чужди небеса, в неспирни войни за доброто на империята и на шепа господари. Подбрани сега на нова война, те всъщност просели от Христа не победа, а живот и здраве, мир. Дай най-после мир, боже! — шепнел не един от тях. Спаси нас, господи!... Няма го всред ромеите онзи твърд стремеж към победа, какъвто — мислех си аз при разказа на Валериан — бях угадил у българите през същата нощ.

Когато Аспарух слезе при своите бойци, те полугласно взеха да си предават един другиму: ювиги ханът!... Към нас прииждаха и прииждаха мъже, жени — бе тъмно, та не можех да определя докъде се простира човешкият разлив, всред който се озовахме, но по приглушените шумове от всички страни се разбираше: българите се стичаха към своя вожд, жадни да чуят волята му.

— Люде! — невисоко им заговори Аспарух. — Тази нощ е вододел в ориста на народа ни. До снощи бяхме едно от племената отвъд границите на света. Кой си спомняше, че по-рано и ние сме имали място в него? А от тази вечер срещу нас застана с невиждана сила сам си константинополският василевс.

— Утре за нас изгрява денят, който ще се запомни вовеки-! — все невисоко, но внушително говореше Аспарух. — Нашите мъртви и неродените още българи ще ни завиждат загдето сме го преживели или сме погинали в този ден. Люде, вие знаете какво ни очаква, ако отстъпим сломени: то ще бъде краят. Не забравяйте нито за миг: длъжни сме да победим, друг път за нас няма!...

Може би Аспаруховата реч да звучеше безхитростно, лишена от ония обрати, дето нажежават до безумие една войска преди съдбовен

бой. Вярно е, Аспарух залагаше не на безумието, а на смисленото ожесточение на войската си.

Не бурно, както биваше други път подир ханско слово, приеха думите му българите. В нощния лес остана да цари клетвената тишина на съгласие и единение.

— До утре призори! — завърши ханът.

У никого — забелязах аз — това призори не предизвика трепет, при все че от зората ни делеше нищожното време на един плитък войнишки сън. И защо ли да ги стъписва утрешната битка? — рекох си. — Те вече се чувствуват влезли в сражение.

И така, докато войниците ни се слягаха под дървесата, ние отново се изкачихме горе. Ханът държеше да разчертае и раздаде предстоящия ден на военачалниците си. Изненадах се, че той им изложи замисъл, за който не беше се съветвал с тях.

— Съгледвачите ни са скрити на по триста крачки без предисловие поясни Аспарух на боритаркана. — Твоите конници ще преплуват Дуна веднъж нататък, а после обратно, тъй ще се озовете дълбоко в гръб на василевса. Неусетно. Щом съгледвачите запалят димливи огньове, ще разберете, че боят при онгъла е започнал. Започвайте и вие тогаз! Знаеш как, от деца сте се учили. Прочее, вземи своите дружини и потегляйте веднага!

Паган кимна, стори поклон и изчезна в мрака.

— Отспете си колкото дал бог! — разпусна ханът съвета на боилите, след като разпредели помежду им войската, след като уточни мястото и дълга на всяка дружина.

Чудех се наум колко подробно бе предвидил той всичко. А пред него беше съвсем първото през живота му голямо сражение. Не е ли страшно, че най-първото е тъкмо решаващо? — викнах си, следейки зорко всяка дума и движение на господаря си.

Странно се държеше тогава Аспарух — сякаш бе сам. Той се разстъпи, впери очи в многозвездното небе, после замижа, потънал в мисли. Явно и не смяташе да спи.

— Ювиги — обадох се след време аз, — ти досега кри от мене начертанието си за боя, понеже не ми вярваш, нали?

— Да — отговори той. — Доверието в хората е взело много жертви, а аз нямам право да жертвувам нашите изгледи да оцелеем.

— Разбирам... — смънках объркан. — Може би ще заповядаш да ме вържат докато трае битката.

Аспарух май че обмисляше и такава възможност, защото не отрече веднага:

— Не. Под твое началство оставям бойците по стената от предна страна.

Ставаше дума за онази част от нашето укрепление, която имаше кули и две порти.

— Разбирам... — повторих горчиво. — Ако бъда извън стената, току-виж съм пребягал при своите.

Ханът не отговори, отново потънал в себе си, недостъпен. За него мълчанието ни не беше нежелано.

— Разпореди утре преди съмване всички да бъдат на крак! Ще принесе голяма жертва! — каза много по-късно той.

26.

Пурпурна, бистра заря оповести, че денят приближава. Слънцето още не бе изплувало, земята продължаваше да дреме в синкаво. Из тази сумрачна синилка се навдигаха бойците ни, оставили конете си в гората; събираха се върху голото теме на хълма.

Там стояха те, затънали до колене в белезникавата мъглица на зазоряването, а над нея се очертаваха могъщите им плещи, лица.

Почти боязливо се присламчих към езическата рат, към която — след нощесното Аспарухово откровено недоверие — чувствувах, че не принадлежа.

На голия връх стоеше ханът. Не мигнал през нощта, той ми се стори стопен — така, че цял беше яка кост и натегнати жили, цял бе закалено оръжие. Зад хана бе княз Славун в празничното си наметало.

Двамина българи изведоха напред едногодишен жребец с ален косъм. Венец от есенни цветя се виеше около гъвкавата му шия, пъстри пера бяха вплетени в гривата му.

Княз Славун запали благовонни треви. Над хълма се проточи дъхав дим, пропърхаха радостни пламъчета. Зазяпан в обряда, с който словенският княз просеше помощ от Перуна, пропуснах самото жертвоприношение. Зловещо хъхрене отбеляза смъртта на кончето. Над него бе ханът. Отправил поглед към пламтящото небе, където ликуващо пристъпваше зората, Аспарух изговори с необикновена сила:

— Тангра, помогни!

От насрещната височина (разказа ми Валериан) врагът бил забелязал езическия обряд. Константин Погонат наблюдавал дима от благовония и човешкото гъмжило около нашия хан.

— Прокълни ги, господи! — изговорил, кръстейки се, архиерейт.
— Стига са сквернили Христовата земя с гнусните си приношения!

Император Константин имал обаче по-съществени грижи.

— Прибраха ли се най-послед съгледвачите? — попитал той.

Архонтът Анастасий отговорил:

— Тук са.

Към килима пред императорската шатра пристъпили четирима, кални до челото чак. Константин им повелил с ръка да говорят:

— Укреплението на варварите изглежда ей така, всесветли — коленичил единият и очертал с показалец върху килима продълговато, заоблено нещо. Двете му тесни страни се губят в гората, а отвъдната, широката, опира о голямо блато. Оттатък блатото тече Истър, но няма как да се достигне през оная дълбока тиня. С една дума, като разбием българите, не ще могат да избягат към реката. Единственото им спасение е насам.

Съгледвачът посочил долината между ромейския и българския хълм.

— А тук да ги оградим е лесно — наставил Анастасий, началник на четиримата съгледвачи.

— Не знаем какво се крие в блатата — процедил василевсът.

— Знаем — отвърнал не без гордост съгледвачът. — Колкото и опасно, трябваше да проверим дали из блатата не е пръсната стража. Цяла нощ, всесветли, кръстосвахме из тиня и води, слухтахме като копои. Нищо!

— Дали? — обърнал се василевсът към стария военачалник Ираклий, с което му позволил да заговори.

— Известно е, че българите воюват винаги на кон — изтъкнал стратегът. — Конят се плаши от тресавище. Силата на българите е в коня, но там е и тяхната слабост — нужна им е твърда земя, за да се бият. Докато пешата войска — нашата — може навсякъде. С една дума, откъм гърба си българите нямат защита.

— Да речем... — не бил съвсем сигурен василевсът. — Тъй или иначе покрай блатото ще държим безсменна стража! Наредете! — махнал той към стратезите си.

Константин Погонат за кратко се умислил, отсреща в българското укрепление обрядът бил привършил, бойците се отлели из гората. Един мъж и един кон до него — това се виждало на голия връх.

— Да се строи войската! — заповядал василевсът. — Ще й говоря преди боя.

Никога още, макар и роден, расъл във Византия, не бях присъствувал при предбойно строяване на ромейската войска — величествена, вдъхваща страхопочит гледка. Намирах се в една кула до първата порта; от тук следваше да водя отбраната на стените ни, ако —

недай, боже! — работите стигнеха до отбрана на стените. Пред погледа ми се разстилаше цялото предстоящо полесражение, обрасло с пожълтяла трева. По раздвижването, което настъпи отсреща, подразбрах — ромеите бяха получили заповед да се строят.

— Обади на ювиги, че ромеите се строят! — наредих на един от тримата български стотници.

— Той и сам вижда — каза българинът. — Ханът е по-високо от всички нас.

По това време василевсът наблюдавал с око на придирчив господар как работят слугите му. Съвършена била точността и бързината, с която всеки боец намирал мястото си. Разбърканото сбитие завчас се претворило в еднакви правоъгълници, запълнени с мъжки тела и бронирани с металния отвес на щитовете. Начело на всеки правоъгълник бил съответният стратег. Най-вече върху бойните добродетели на тия началници — нисшите — от векове се крепяла ромейската-власт над неизброими, населени с инородци пространства.

Десетки хиляди войнишки очи били вперени с покорство в човека, който бил превел империята през гибелни бунтове и нашествия, като се сражавал на четирите посоки на света. Преизпълнен със съзнание за своята значимост, Константин Погонат се изпружил, вдигнал ръка. Над бронзовото море настъпила тишина, каквато бива пред всепомитаща буря.

— Бойци на империята и на Христа!

Погонат се славел със завиден глас и красноречие. Както ми повери неговият приближен, Валериан, Константиновите речи имали неотразимо влияние върху войнишката душа, която василевсът издълбоко познавал:

— Ако днес сме тук, срещу онова — (той посочил българския онгъл), — принуди ни не варварската сила; варварите никога не са били истинска заплаха за Византия. Кой от нас не е воювал против тях, кой не се е прибирал триумфално след варварските войни?

Василевсът рязко млъкнал, за да отекне отговорът на несложните му въпроси.

— Никой!... Знаем ги!... — и прочие викове образували неотчетлива гълчава, която Константин Погонат укротил с властно движение.

— Скитници-крадци се промъкнаха в дома на господаря, докато той бе записан на друга страна — дома му застрашаваха ония бесни псета, арабите. Бич за нашия век, те най-после бяха победени от вас. Така дойде време да прогоним пришълците, дето заседнаха у дома ни. Къде и кога се е чуло, свободни варвари в ромейските предели?

Василевсът пак замълчал, а предизвикателните му въпроси пак били последвани от свирепа глъчка:

— ...!!!!

Отново махнал ръка Константин Четвърти.

— Ще попитате: защо нашият василевс поведе шейсет хиляди мъже срещу тъй жалък враг? Отвърщам ви: за пример! Наказанието, което ще наложим на варварите днес, нека бъде поука за цялото варварство! Няма да позволя никому отсам Истъра да не признава властта ми, да не ми плаща дан! Христос избра нас за оръдие на своя гняв. С Христа — напред!

Константин Погонат се прекръстил бавно, показно.

Гръмко до бога дрънчане на метал о метал оповести възторга на ромейската рат. Тримата български стотници до мене си размениха учудени погледи — у българите предаността бива мълчалива, а не гръмогласна.

— Започват!... — изговорих на себе си.

През отвора на кулата се виждаше как — обърнати допреди миг към василевса си — ромеите застанаха с лице към нас. Кохортите им вече бяха бронирани не само отстрани, но и отгоре с бронз; щитовете образуваха надежден покрив над всеки правоъгълник. Между кохортите се врязваха два дълги, тънки змея с лъскави люспи и дебела греда вместо глава. Те спънато потеглиха към долината, излязоха пред строя.

— Ще напънат вратите ни, обадете на хана! — викнах по-високо, отколкото бе нужно.

— Знае ханът — отвърна един от тримата зад мене, без да тръгне.

— Всички стрелци — по стената!!! — заповядах.

— Всички стрелци — по стената!!! — екливо предадох заповедта ми тримата стотници.

— Ще чакаме ромеите да дойдат на хвърлей от нас! — разпоредих се аз за това, което се подразбираше.

А те идеха. Закрити под големите си щитове, стотици мъже носеха двете огромни греди. Кохортите ги следваха отблизо, за да се втурнат в пробива от неспасяемия удар. Нашата стена бе гъсто обкичена със стрелци, но какво от това? Що значеха стрелите ни срещу бронза?

— Готови!!! — креснах с все сила.

Тогава настъпи нещо така непредвидено, че ни зашемети — отляво и отдясно на кулата, където бях залостен, като из продънен яз извря българска конница. Аспарух не бе изчакал врага до стените ни, Аспарух бе заповядал бой на открито!...

От моето място боището се открояваше сякаш на длан. Докато го обгледам, мярнах далече оттатък очертанията му наниз високи бели пушечи. Що бе това?

А долу двете войски — конна и пеша — вече се сблъскаха. Не един път съм бил свидетел на българското умение в конен бой, но онова, което се случваше от първия ден на войната ни с василевса, не приличаше на нищо досегашно. Конният народ на българите, мъже и жени, се нахвърли срещу ромейските построения с някаква радостна ярост. По стотици конници се купчеха около всяка обкована кохорта, а копията им търсеха пролуките между щит и щит.

Голямата ромейска хитрост с покрива от щитове си имаше и глупава страна — държейки щита, боецът няма ръце за лък и меч. Ромеите се вкопчиха в щитовете си като удавници, а българската войска си разиграваше коня на всички посоки, използвайки всяка дирка в бронзовото цяло, за да муши и сече. Зейнаха първите рани в металните костенурки, които българите бързо разширяваха.

Под мене хоплитите се силеха да опазят двата бронзови змея с греда вместо глава. Те се блъскаха един другото, а стратегите им ревяха продрано: Насааааам! Запазете гредите!... Напред с гредите!...

Падаха техни и наши — цялата бясна суматоха се съсредоточи около проклетите греди. Боят бе вече гърди о гърди. Българските мечове действуваха тъй, както бях гледал край гумното за учения — хвърковато. Зад всеки паднал наш изникваха петима, налягаха или сърчно въртяха оръжие.

Трррррах! — тресна наземи първата греда, знак за нов натиск на нашите над замаяните от прашуляк и пек, обковани в тежък бронз ромеи.

Василевсът Константин, забелязал това — белега, че неговите четири кохорти хоплити, а също и двете с гредите, са заплашени. Василевсът държал в запас още не една: те стояли в съвършения си строй отвъд видимия за нас хоризонт.

— Да хвърлим ли нови сили в боището? — попитал го стратегът Ираклий нетърпеливо.

— Нека помисля още... — хладно го спрял василевсът.

По същото време аз вече бях смогнал да откъсна вниманието си от изнурителната гледка на ония, които сякаш не усещаха изнурение — българите все напиреха към остатъците от разсипания ромейски строй. А извън границите на полесражението продължаваха да се издигат към яркото небе тънки пушеци. Дали не за тях снощи ханът бе предупредил боритаркана Паган? Какво не бих дал, за да зная що вършеха сега Пагановите дружини!...

Паган (научихме отпосле, когато в онгъла надълго и широко се разправяше за подвига му) едва изчакал уговорения знак.

Щом битката почнала, най-близкият до нея, стаен в тревистата равнина страж дал огън. Последвал го втори, трети, трийсети. Още докато ромеите влачели ония страховити греди към вратите ни, боритарканът Паган бил наясно, че му е дошло времето.

Той се втурнал пред своите четиристотин опитни яздачи към гърба на ромейската войска, препуснали те из все сили. Прегорялата, пожълтяла равнотия се стелела под летежа им. В далечината едва се провиждали хълмовете, където вилнеел боят.

Ненапразно Аспарух бил дал на Пагана немлади, изпечени воители — воители в костите си. Те се носели в широко разтворена дъга. Всеки бил увързал пръстен съд о седлото зад себе си, а в съда — сбит пласт от пушливи треви и дървесна кора. Запалени, вихърът на бързия бяг ги разпалвал по-силно. Гъст дим залял непрогледно втората редица конници, пречел да се види, че подир нея не язди ни трета, ни десета. Към опаката страна на ромейския стан приближавала мъглива стихия — триста или три хиляди конници? В добавка те вдигали прах и пушилка, те крещели хищно в пълен ход. Когато дошли на такова разстояние, че вече било изключено ромеите да не ги съзрат, отприщили и гърлата на хлопатарите, също вързани о седлата им. И бистрото пладне щяло да загуби сваят от невъобразимия, влудяващ шум.

Не вярвайки на очите си, първите ромейски стражи викнали:

— Варварите!!!

Всички, оставени да пазят гърба на войската, миг по-късно хриптели в ужас:

— Езичниците!!!... Откъде се взеха?... Брой нямат!...

Викове им преминали от уста в уста. Кохортите, не вкарани в боя, които били стърчали строени от заранта, та дордето слънцето изминало половината си път и здравата нажежило бронзовия им затвор, вече били отмалели. По челата, под ризниците се стичали гъстосолени вадички, като връшник парел шлемът, изгаряла гърдите бронята, тръпнели ръцете от неснасна тежест.

При тревожния вой на стражата свършените кохорти се олюлели на място. Хиляди полусварени ромеи се вторачили по посока на смъртоносното зло. То доближавало с вихрена бързина, обвито в прах и дим, и издавайки грохот колкото два-сет стотни в най-лют бой.

Василевсът не веднага осъзнал какво се случва.

— Пак ли роптаят анатолийците? — попитал той строго стратега Ираклия, после се обърнал към Валериан: — Лъгал си ме, Валериане, че този път духът на бойците ми бил подобрен. Стигна им пладнешкия пек, за да...

Константин Погонат не се доизказал, понеже Валериан извикал:

— Удариха ни в гръб, всесветли!

Василевсът в миг си дал сметка за опасността, но не за миг могъл да пресметне размера ѝ.

— Предвиждах го!... — процедил Погонат. — Затуй не вкарах в боя всичките си пешаци... Ираклие, поведи ги незабавно нататък!

Стратегът Ираклий яхнал и не се видял.

— Това ще рече, че в крепостта не е останала друга конница... — уместно съобразил василевсът. — Валериане, предай на стратегите долу, напред към портите! Да ти насилият на всяка цена!

Валериан някак се добрал до седлото. Много натежал, отвикнал от бойни занимания, той отдавна нямал охота за подвизи, но Погонат възложил нарочно тъкмо на своя най-приближен заповедта за крайния натиск над онгъла.

А конницата на Паган превъзможвала сетното разстояние до ромейския стан. Българите вече изтеглили меч срещу дългите бодли на кохортите. При сблъсъка между враговете настанал шум като в ковачницата на бог Хефест — див трясък и олелия. Нашите конници

работели така обиграно, че отмалелите ромейски пешаци недълго отстояли реда си. Правоъгълниците се разпаднали — както стана и отсам, под онгъла. Понеже в битка човешкият поглед не прониква надалече, ромеите продължавали да си мислят, че имат работа поне с равен по брой враг. Те съвестно мятали и сечали, а най-вече получавали неспасяеми удари от височината на конско седло.

— Напред към вратите! — кряскал през същите мигове Валериан, яхайки към боището в долината.

Той виждал тези врати отворени; зад тях — гората, която не издавала човешко присъствие. Виждал стрелците по крепостната стена, а най-горе върху голия хълм — един мъж и един кон. Всичко това му се струвало близко, уязвимо, достъпно. Но между Валериан и вражата крепост със зейнали порти се простирало сражението.

В суеверен ужас Валериан запрял: жена с кървав меч в ръката — това стояло над умствените сили на моя бездарен приятел, който дотогава бил си мислил, че приказките за разярени варварски харпии са детска приказка. Валериан като насън се добрал до най-близкостоящия стратег — мъж ранен, но непревързан още — и му предал заповедта:

— Напред към вратите! Тъй нареди всесветлият...

— Зверове, а не хора! — процедил в отговор, а всъщност не в отговор, старият стратег. — Сякаш всички са се наговорили да изгинат преди залез...

— Напред към вратите! — безсмислено повторил Валериан, комуто много се искало да не бил слизал тук.

— Добре де! Върви към вратите, ако можеш! — злобно му се троснал стратегът.

Валериан хвърлил поглед нататък — неразчленимо кълбо от коне и бойци, блясък от острия, трупове. Ромеите навсякъде били в нестройна отбрана.

По-другояче протичало сражението там, където боритарканът Паган показвал на какво е способен един срещу двайсет, ако онзи един бил готов на смърт. Отначало пръснати в дълга верига, за да разтеглят вражия строй, в боя българите се скупчили. По този начин ромейският числен превес останал без значение — задните редове ромеи наваляли над предните, дано и те се докопат до ненавистните варвари. Чули се първите стонове и проклетия. Императорските наемници започвали да

се газят един друг в своята ожесточеност — такъв край постигнал мнозина.

Но и българите проредявали. Падали конете им, прободени, съсечени. Останал пеши, българинът издържал кратко — срещу едного били стотина.

— Оттегляй се! — ревнол боритарканът на още читавите си хора.

Като се стараели да задържат противника на разстояние, българите съвсем се сбили на кълбо и взели да го претъркалват към долината, където вдигал пушилка основният бой. Всяка тяхна крачка била подложена на порой удари. Българите ги отблъсквали или се сривали под тях. Вече били останали малцина, когато улучили в суматохата по-рехав проход.

— След мен! — ревнол отново боритарканът.

Със съсечено рамо, кръвта му изтичала на видими тласъци. Но храбрият Паган смогнал да запази сваят докато измъкне хората си до свободния от ромей склон под шатрата на василевса. Пагановите конници били прекосили в луд бяг опустелия ромейски стан. Все в луд бяг малката дружина се стовари върху полесражението.

Видях с очите си тази поява — тя бе капката, която препълни потира. Забелязах как ромеите поддадоха назад; боят сега вреше не в долината, а облазваше отсрещния скат. Тогава над отдалечаващите се шумове се извиси плача на боен рог. Щом го чуха, българите взеха да се изкопчват из гмежа. Те си проправяха проход с бесни удари и чертаеха зад себе си кървави бразди. После чевръсто се разделиха на две крила и се сурнаха към отворените врати на крепостта ни. Прочее, конният строй бързо се отдръпна на закрито.

Грамадните порти се приклопиха сякаш с присмехулен трясък.

— Бий! Бий! Бий! — насърчавах аз българските стрелци от крепостната стена, които прекалено дълго бяха чакали реда си.

Те стреляха гъсто и точно подир оттеглящите се ромей. А понеже стрелата е по-бърза от човешките нозе, немалко хоплити бяха застигнати от светкавична смърт. Онези пък, които се спасиха, бягаха откровено към ромейския стан — той бе извън обсега на стрелите ни.

Долината, където снощи бе тъй сънено спокойно, където днес бе ехтяла и кънтяла безмилостна битка — долината опустя. На дъното ѝ лежаха мъртвите. Огазени и оваляни, неузнаваеми в своето прашно-сиво равенство, смъртта ги беше освободила от войнишкия им дълг.

Настъпваше нощ. Отсреща пламнаха първите подранили огньове за вечеря и отдих. Из дола се рееха измъчени светлини — наши и ромеи прибираха убитите си. Имаше частица мир в търпимостта, с която живите врагове се разминаваха в полето на смъртта.

Над него, в шатрата на василевса било оживено. Погонат бил свикал своите стратегии на съвет.

— Според съгледвачите, тук долината преминава в тинест ручей... — говорел императорът прав, сочейки лъкатушната черта върху пергамента. — Ручеят се влива в онова неизбродимо тресавище, където те не са открили жива душа, след като го претърсили нарочно. Днес варварите хвърлиха цялата си сила на отсамната страна на крепостта. На отвъдната — донесоха съгледвачите — се прибирали само стари и недъгави. По стената там стражите били редки. И така, ако няколко наши хилядни се промъкнат по дълбокия овраг на ручея и под прикритието на тръстиките изправят о отгътаната стена стотина стълби, утрешният бой ще се разиграе вече не извън, а вътре в кошарата. Ираклие, вземи анатолийците и арменците, те днес се биха кратко.

Така по начало протичали съветите, свикани от василевса: той говорел, сановниците кимали. Но изминалият ден не бил дал право на Константиновата стратегия — нещо, което никой не смеел и да намекне. Само Ираклий, почитан заради възрастта си и за своите морски набези над арабите, комуто се паднала честта да изтрие онгъла ни от лицето на земята, си позволил да зададе предметен въпрос:

А те идеха. Закрити под огромните си щитове, стотици мъже носеха двете огромни греди. Кохортите ги следваха отблизо, за да се втурнат в пробива от неспасяемия удар. Нашата стена бе гъсто

обкичена със стрелци, но какво от това? Що значеха стрелите ни срещу бронза?

— Пресветли, дали изцяло да вярваме на съгледвачите? Възможно е из тръстичищата все пак да са се скрили българи.

— Не те ли е научил твоят дълъг живот, че невъзможно няма, Ираклие — ехидно го поучил василевсът. — Има вероятно. Вероятно в блатата не са скрити българи, понеже вече казах, това нечисто племе се бие винаги на кон. Изпълнявай, Ираклие!

За всички било очебийно, че старият войник приема заповедта без охота.

— Утре заран отново ще налегнем варварската кошара от наша страна! Това ще облекчи победата ви.

С такова обещание императорът отпратил първия си военачалник. После той, с присъщата си изчерпателна точност, разпределил задачите по утрешния бой между своите стратегии и разпуснал съвета. Никой от тях не събрал смелост да сподели пред василевса тревогата си. Да тревожи императора било разрешено само на личния му съгледвач Валериан.

— Е? — попитал го Погонат, след като двамата останали насаме.

— Тайно е дошъл от Константинопол мой човек — отговорил Валериан.

(Когато бивал на четири очи с императора, моят някогашен съшколник се държел с тежест, със студенина и загадъчно. Нали въплъщавал тайната и тайнствена власт в държавата, Валериан чувствувал силата си.)

Василевсът направил знак, че ще приеме въпросния човек.

— Говори! — наредил му, когато Валериан въвел при него млад, крайно изтощен войник.

— Преди три дни пристигнаха в Константинопол папските легати — слабо, сякаш ей сега ще клюмне и заспи, отговорил той. — Това щяло да преобърне работите в светия събор. Тъй мисли патриарх Тарасий.

— Изключено! — Погонат дори скочил. — Православието вече бе признато от събора за отделна църква, равна на римската по мощ и слава.

— Беше признато, но в отсъствие на папските пратеници — напомнил му Валериан. — Те, естествено, ще се противят на нашето решение.

— Ако Рим не се съгласи щото константинополският архиепископ да стане вселенски патриарх, съборът се лишава от цел и значение — гневно говорел василевсът, забравяйки, че пред него е прост войник. — Отделянето на православната църква от Рим е дело на живота ми! Не по-малко историческо от моята победа над арабите.

Погонат крачел, накуцвайки, из шатрата си, трескаво развълнуван. А Валериан го следвал с недобри очи — не обичал той тези припадъци на силни чувства у господаря си.

— Ако Рим не склони, ще го склоним... — заявил деловито Валериан.

— Как, щом моята императорска особа е впримчена тук в несмислени битки с варварството? — креснал му в лицето Погонат. — Някакъв нечист езичник се загнездил зад жалкия си плет и смята да си играе на война с василевса на половината свят: напред-назад, нагоре-надолу. Ден, три, месец може би. Точно докато в Константинопол се решава съдбата на цяло християнство...

Без съчувствие разглеждал Валериан своя повелител — снишените под десетилетна грижа рамене, изкуствено почернената брада, която не отговаряла на старото лице, уморените очи, схванатия крак...

— Никакъв месец! — процедил началникът на всичко тайно. — До ден-два ще свършим тук. А най-вероятно — още нощес. Не си спомням стратегът Ираклий да е губил бой.

28.

Междувременно стратегът Ираклий, върху когото василевсът възлагал надеждите си за бърза развързка по българските работи, пристъпвал, окалян до пояс, по дъното на дълбокия овраг. Потокът, за който говорили съгледвачите, бил превърнат от хилядите войнишки крака в рядка и досадна кал. Скрили шлем и меч под наметките си, за да не бъдат разгадани по някой предателски блясък под месечината, ромеите напредвали глухо, като се плъзгали и препъвали из неравното му корито. Стената на онгъла ни оставала доста вдясно от тях, но за всеки случай на стотина крачки пред войската лепнели по брега на оврага съгледвачи. Те не долавяли ни звук, ни движение. Есенната нощ била бездиханна, стърчели прави като копия тръстиките.

Пред очите на доблестния Ираклий теснината полечка се разширила. Те се напрегнали да обшарят блатистата далечина.

Ни звук, ни движение.

Заслужилият стратег спрял при първата китка тръстики, изчакавал войската си. Опипом, проклинайки през зъби, тя скоро от върволица се сбъхтила в тълпа, докато други хиляди бойци се притискали зад нея. С неми знаци Ираклий разпоредил, щото мъжете да държат все спасителната сянка на тръстиките, като не изпускат из поглед крепостната стена — тя едва се отгатвала в мрака.

Внимателно, за да избегнат шума от щрапането на хиляди нозе, хоплитите поели в ракитака. Загърнати в наметките си, движейки се безшумно, те приличали на водни духове.

Голяма част от тях вече се изнизали покрай стратега си — сякаш потънали в мочура, сякаш ги попила нощта. Чак тогава Ираклий се принадлежил към строя, предпазливо. От птича височина тръстичището едва-едва издавало, че гъмжи от хора — само в широка ива се люлеели ракитовите върхове.

Словените, които преди няколко дни бях видял да плетат леки върбови салове, да режат тръст и да произвеждат безброй стрели — с железни върхове, които ханът щедро им раздаде, — тия словени (един бог знаеше числото им, но то бе грамадно, както всичко словенско)

трето денонощие търпеливо си киснели в блатото. Стаени, те не били забелязани от съгледвачите на василевса — та нали словенинът цял потъва под вода, а се движи, без да пречупи стрък. И през онази усилна нощ словенските бойци не побързали да се покажат докато врагът им тромаво се намъквал в мократа, лепкава клопка.

Чудесно си представям — познавайки отблизо словените и техните простички, но винаги безпогрешно сполучващи бойни похвати — как те пропускали стратега все по-навътре в блатото: ще да са отстъпвали на две страни пред нозете на ромейската войска, отстъпвали съвсем леко. Ракитакът ѝ пречел да открие близостта им. Без да подозира, чрез своето напредване тя сама принудила словенството да се строи вляво и вдясно от нея. Три денонощия то било клечало или лежало най-безредно, защото не знаело откъде ще се появи ромеят. Сега нещата се изяснили. През буйната растителност към пътя на стратега Ираклий отвсякъде се примъквали полуголи стрелци.

В очертанията на прелестната с кротостта и тишината си нощна картина се набирало нещо страховито.

В зоркия слух на Ираклий то се издало чрез внезапен писък, който накарал стратега да застине.

— Удави ли се някой? — попитал глухо той най-близкия до него анатолиец.

— Как щяло! Нали сме задник до задник — отвърнал ония злобно. — Сам сатаната ни натика в тая каша.

Тъкмо стратегът да замахне срещу войника, който не отговарял по правилата, дочул той не един, а множество викове. При вече явната опасност войската мигом хвърлила огизналите си наметки, застанала нащрек спрямо виковете. Но те не идели от една посока — целият разтеглен строй, чието начало и край се губели из блатната зеленина, бълвал проклетия и вопли.

Когато край ушите му като звънтене на един комар прелетяло първото фшшшшшт!... фшшшшшшшшт!... Ираклий разбрал, че ще загуби битката.

Немислимо било да събереш под заповедта си десет хиляди, когато наоколо владеели тъмница, вода, незрим враг. Стрели бръмчели отвсякъде (словените не се бояли да ги пускат на всички страни,

защото самите те стреляли изниско, мерейки се по-високо). За словенството една битка във вода и в нощ била нещо обичайно.

Нека кажем, че ромеите се оказали лека плячка при онзи невъзможен бой. Сразила ги преди всичко тяхната уплаха пред незнайното, несръчността им в такова мокро, кално, сляпо сражение. Те отчаяно размахвали мечове, но острията съсичали само жилав ракирак; криели глава и гърди зад тежките щитове, но стрелите долитали отстрани и в гръб. Като присмехулно свиркали и бодро си подвиквали, словените внесли известен ред в безредното клане над врага — те го налегнали най-вече от дясно, за да го отдалечат от спасителната за него, недостижима суша.

— Към сушата!... Пробийте си път към сушата!! — викал до хрипкаво Ираклий.

Изключено било. Из високата растителност никнели неизчислими голи войни, пъргави като водни кончета. Те принуждавали ромеите да газят все по-дълбоко. Ужасът, че ще се издавят, накарал мнозина противници да захвърлят щит, шлем и меч — така те станали досущ уязвими. Опитвали се да плуват, ако умеели, но гъвкавите стъбла уплитали замаха им. Не сражение било вече това, а скотобойна...

Обграден от вярната си стража, Ираклий се отказал да заповядва на обезумелите си войници. Движела го все още една мисъл — да се измъкне! Той се повлякъл обратно като напипвал брод с треперливи нозе. Наоколо пъкало от словени, ала стражите на стратега били най-ловки бойци. Половината останали в тресавището, но останалите овардили началника си. Тъй подир сякаш безкрайно време Ираклий усетил, че стъпва върху твърда почва — неравното дъно на онзи овраг. Старият войник издържал дотук; той се разридал, изнурен, отчаян, изчерпан.

Ираклий седял да чака отломките от своята войска, чакал до първата предутринна дрезгавина. Смогнали да се върнат по стъпките си най-много две ромейски хилядни. Те се тътрели безоръжни, по тях нямало чисто и сухо място, дрехите им висели като дрипи. Гледали своя стратег с вълчи очи, а Ираклий едва изговорил:

— Да тръгваме! Който не се е прибрал досега, няма и да се прибере...

Доблестният стар военачалник се упътил назад. С проклетия на уста, които той се правел, че не чува, го последвали остатъците от войската му.

В зори, когато василевсът още не бил се разсънил, стотници и хилядници — в изпълнение на височайшата снощна заповед — вече подбутвали хората си да се строят за новия налет над крепостта ни. Тогава се задал стратегът Ираклий с приличните на върколаци, едва живи свои бойци.

Валериан, както винаги бдящ, бил от първите в стана, които съзрели потресаващото шествие. Той пресрещнал стареца, понечил да го прегърне и подкрепи, но се дръпнал погнусен.

— Нима... Наистина? — попитал го беззвучно за онова, което било повече от явно.

Ираклий дори не отвърнал. Той продължил с разхлабени крачки към стана, където до вчера искрели от боеготовност мъжете на Анатолия и Армения — ромейските най-надеждни бойци.

— Ти знаеш какво се полага на един сразен стратег, нали, старче? — креснал след него Валериан, защото не сдържал повече безсилния си ужас.

— Е? — отвърнал, без да се обърне Ираклий. — Всяка казън ще бъде нищо пред нощта, която изтърпях...

Подире му се провлекли, страшни за гледане, огризките от неговите десет хилядни. Тия мъже изглеждали като подивели от мъки и страх; тук-таме по някой плачел беззвучно — парещи сълзи на срам...

29.

На второто утро от войната срещу българите Константин Погонат още изобразявал самообладание, при все че това му струвало много. Той изслушал съобщението за края на Ираклий, направено от Валериан. Валериан се боял от гневен изблик, подобен на снощния, но василевсът само стиснал зъби. Той не откъсвал взор от хълма със самотния конник насреща по време на целия си по-нататъшен леден разговор с началника на тайните работи.

— Такааа... — неопределено казал императорът. — По-добре ще бъде Ираклий да не ми се мярка, докато не реша къде да завърши той дните си. В крепостта на някой остров вероятно... Та, словените, а? — василевсът криво се усмихнал. — Като как, питам, за твоите съгледвачи из Мизия е останал тайна бойният сговор между ония... блатни твари и... източните скакалци? Питам! — натъртил той с растящ бяс, понеже Валериан мълчал като риба.

— Сговорът им ще да е съвсем нов, щом не съм получил вест за него... — смотолевил най-после Валериан. — До преди месец само тукашни князе ти се оплакваха от българското зло.

— Говорели са едно, мислели са друго — толкова трудно ли е да се подразбере? А сега? — с нескрита ярост процедил василевсът. — Ако словенското море, всред което се намираме, залее (по заповед на оногова!) обратния ни път? Ако се наложи да воювам два месеца, за да се прибера там, където в мое отсъствие се решават най-важните за християнството въпроси? Тогава?

— Всесветли, още е заран — опитал се Валериан да внесе надежда в Константиновите мрачни разсъждения. — Дълъг е днешният ден. До вечерта...

— Млък!!! — изфучал василевсът.

— На твоята заповед, всесветли! — притърчал по това време стратегът Теодор, младият любимец на Погоната. — Войските са строени.

Без да сHEME очи от височината насреща, василевсът мълча;

Другите стратегии и хилядниците, които прииждали, за да изслушат предначертанието на боя, взели да се споглеждат, да се посбутват — те недоумявали пред дългото, мълчно мълчание на своя повелител.

— Вървете при хилядните си! — оборавил се след малко той. — Нека останат строени!

Когато при него останали само Валериан и Теодор, василевсът им пояснил:

— Трябва да помисля...

— Всесветли — позволил си да пренебрегне думите му Теодор. — Не зная дали патрицията Валериан ти е доложил, войската е неспокойна, усеща се!

— А! И това ли? — попитал през зъби василевсът. — Защо трябваше да не позная?

— Защото съм убеден, че победата ще успокои и обедини иначе доста разнородната ни войска — промълвил Валериан. — Искан да спестя на василевса...

— Млък!!! — пак изфучал императорът.

И махнал ръка — освободил своите двама най-доверени помощници. Така той останал да размишлява сам, втренчен във врага си насреща.

Колкото до мене, тъкмо през онази заран аз проумях, че животът ми всред българите ще се промени. Вчерашният ден с ожесточението и страхотиите си и камарите съсечени наши бойци, и ятата плувнали из плитчините ромейски трупове — всичко това ми говореше, че за българи и словени „ромей“ е клеймо, което постепенно трябваше да ме усамоти. Премного кръв...

Вървах низ склона, където бе намерил укритие негодният за бой народ — там днес жени и старци оплакваха убитите си. Измити от засъхналата кръв, пременени като за празник, мъртвите все още бяха отсам, между своите, под веселичко есенно слънце и бодър утринен ветреца. Все още не бе настъпила раздялата, която ще превърне във вдовици и сираци тъй много хора, доскоро топло облежнати о нечие яко, вярно рамо...

Посред множеството изпращачи на свой храбро загинал спря погледа ми родата на младия жрец Безмер. Безмер лежеше почти гол, снажен и бял. Било е късно да затворят очите му; те съзерцаваха

волната синева, в тях бе застинало и обещание за вяръност, и въпрос: какво ще бъде с всички нас?...

Дъщерята Кормисошова и булка на Безмера се гънеше от мъка като млада върбичка. Около нея бяха наклежали дребните ѝ шарени деца, но тя не ги виждаше, ни чуваше. Дланите ѝ галеха прекрасното лице, косите от тежко злато, не се плашеха да докоснат противната, пет пръста дълга рана, през която бе излетял животът от това младо, създадено за радости тяло...

Едва днес, при всеобщото оплакване аз забелязах колко много били словенските жени всред нас. Ех, че хубаво, че радостно беше на сватбите ви, бели момичета! — мислех си с отесняло гърло. — Знаехме ли, че ви мъжим за смъртта?...

Нататък, по-нататък... Навсякъде се сблъсках с човешката скръб. Видях вдовицата на предания Севар да обмива грозно съсечен труп — навярно не на близък, понеже старите ѝ очи бяха сухи. Затуй пък до нея, тръшната в пепелака, ридаеше и се късаше млада словенка, трудна.

Внуците на Севаровата вдовица седяха настрана, вторачени с недетски очи в мъртвия.

Когато минах край престарелия Докс, дете бе спасил живота ми преди дълги години, той ми се усмихна като изумял и изговори беззъбо:

— Момче, сега вече връщане няма!

Старият боец сякаш приветствуваше тази жестока истина; бялата светлина от коси и брада озаряваше пророчески лицето му. Нямах достоен отговор на неговото прорицание.

Продължих към мястото, където вчера бях се разделил със своите. Отдалече ги преброих с изтръпнало сърце — две момичета, трима юноши, Ие... Благодаря ти, Тангра! — възликувах аз.

Синовете ми бяха се отбили за кратко, колкото да ги види живи. Ие. (Забелязах, че немалко воители стърчаха нетърпеливо наоколо, а майки и сестри ги прегръщаха, галеха.) Когато доближих челядта си, тримата новоизпечени бойци веднага приеха израз на чинопочит — за тях аз бях сега не баща им, а началникът на стрелците по стената.

Ие не се обърна към мен. Тя гледаше синовете ни, като че ли цяла вечност не би им се нагледала. Какво ли денонощие е преживяла? — рекох си, моята жена ми се стори състарена с десет години. Тя

откачаше от шиите на дъщерите ни прости муски и ги увързваше по дрехите на момчетата. Да ви опази Тангра! — закланах невярно.

Положих ръка върху плещите ѝ. Ие се стресна.

— Кажи, ще се върнат ли? — питаше ме тя. — Що свят изгина!...

Нямах отговор и за святата тревога на Ие. Когато полека се отдалечих, тя и не забеляза, че ме няма. Като пребит изпълзах височината, на чийто връх си знаех, че ще заваря един мъж и един кон.

— Дадох им одих... — каза ми Аспарух, сякаш досега все бяхме разговаряли. — Толкова време откак ромеите се строиха и — нищо... Какво ли означава това?

— Може да означава поне сто неща... Важното е, че хората ни ще си поемат дъх.

— Върви, поспи и ти, Велизарие! — топло, както някога, рече Аспарух. — Аз съм тук...

Той беше все там и надвечер, и на следващата заран, и през втората надвечер. Добре отпочинал, подобно на всички наши конници тогава, пак се изкачих при хана.

— Ромеите развалиха строя — съобщи ми той. — Заран го правят, вечер го развалят. Втори ден — нищо!...

30.

— Втори ден — нищо! — говорел по същото време Константин Погонат пред съвета на сановници и стратежи. — Онзи езичник стои от съмнало до мръкнало на върха, гледа! Наоколо му — никой! А гората, разбира се, гъмжи от неговите конни сатани — (Василевсът не намерил по-подходяща обида.) — Само ни чакат да пошавнем и ще връхлетят като обсебени. Какви са вестите от княз Славун? — обърнал се той към Валериана.

— Нинне е намерен — заекнал началникът на съгледвачите. — Опризвучени от народ били крайиъстърските села. Знаеш, всесветли, че словените изчезват, щом усетят войска.

— А зърното, което ми дължат в дан най-князът и неговите рой дребни князе? Ако поставя варварската кошара под обсада, бойците ми трябва да ядат, нали?

— Позволи, всесветли! — обадил се стратегът Теодор. — Не можем да обкръжим врага поради онова блато.

Естествено, той бил прав и тъкмо това раздразнило василевса.

— Утре заран войската да се строи за нов бой — заповядал рязко той. — Оставете ме!

Заповедта му не се отнасяла до Валериан, от когото не убягнало, че на излизане не един от стратегите повдигнал рамене — прост белег на досада и осъзната безизходица.

— Едва ли повече от три пъти можеш да строиш войската, без да я поведеш, всесветли... — отбелязал Валериан, защото споделял чувствата на другите ромейски началници. — Вчера ти ме упрекна, че съм скрил от тебе колко неспокойни са хората ни. Сега не крия — тяхната вчерашна и днешна безплодна готовност за бой ги е смутила до немай-къде.

Василевсът отговорил снизходително:

— Аз стигнах до трона в борба срещу разбунтуваните войници на баща си, Валериане. Тогава бях далече по-неопитен, по-слаб, а ги смирих.

— Ела и виж, всесветли! — настоял на своето Валериан.

Двамата излезли навън. Те не удостоили с внимание нашия стан, където царели мрак и тишина — крепост на мъртвите все едно. А в ромейския стан огньовете били не стотици и хиляди, както до снощи. Редки, но огромни огнени петна изпълвали нощното поле.

— Забелязал съм, така бива пред бунт — прошепнал Валериан. — Войниците се сбират по много, тълкуват, оплакват се, роптаят, докато някой от тях изкрещи...

— Не! — дръпнал се назад и на светло в шатрата василевсът. — Защо ще се бунтуват? — изсъскал той в лицето на Валериан.

Началникът на всички подслушвачи се поколебал.

— Ето защо — подел Валериан тихо, най-внезапно отвратен от своето място в световната игра: — Откакто се помнят, бойците ни трябва из Мизия, Скития, Илирик словени. Словенството не се свършва. Подир арабските войни, проредяла и изнурена, войската ни се пита: защо, докога? Кълна се, това говори тя сега край големите огньове. И ако утре...

— Утре аз няма да бъда тук!

Забравих да кажа нещо, научено по-късно от Валериана: император Константин Погонат бил роден за театъра. У него умно намислените и убедително изиграни ходове се следвали с изненадващи поврати, от които на събеседника му се завивал свят. Така разбирал той държавническото изкуство и вероятно бил прав — по вековечните закони на театъра бе спечелил немалко двубои. Един такъв — двубоят му с папските пратеници на вселенски църковен събор — предстоял непосредствено и щял да завърши с успех за Погоната.

— Да, да!... — потвърдил василевсът докато Валериан, гръмнат, се чудел дали не сънува.

— Да не си мислите, че е леко да крепиш империя, чиито народи са повече от звездите? С коя войска? С войска от същите тия народи, дето в най-негодно време те пита: защо, докога? — говорел като в театър Константин.

Валериан немеел.

— Призори, когато моите верни бойци сладко спят, потеглям с личната си стража за Константинопол — изведнъж кротко заявил Погонат. — А иначе, боли ме схванатият крак.

— Всесветли!... — чак тогава Валериан осъзнал гибелното намерение на господаря си. — Какво ще стане с похода ни, напуснат

от...

— Поверявам го на най-първите свои стратегии — обяснил Погонат. — Изобщо, от къде на къде този безимен, този ничий конник ще е заслужил присъствието на един император?

(Не ничий, а на всички нас принадлежеше разседланият и неоседлал вече два дни конник, който се тренчеше с червени от безсъние очи във вражия стан. Там горяха не огньове, а огнени колела. Невнятно!...

В гората под него наполовина спеше, наполовина бдеше конният народ. Всред него и аз заедно с тримата си синове.)

— Не може василевсът да се гледа и гледа с тогова дивака насреща, докато в столицата на света работи вселенският събор — продължавал да обосновава Погонат своето неприемливо решение.

— Не може или не иска? — събрал Валериан смелост за пряк въпрос.

— Такъв въпрос, не е позволен на никой поданик! — отрязал го василевсът.

И това наистина бил краят на техния таен разговор.

Колкото и зорко да бе наблюдавал ханът всичко, що се случваше у ромеите, той не разгада смисъла на предутринната кратка суетня около височайшата шатра.

Ромейската войска — бе същото неведение, в което бе и ханът — провлачено започнала да се строява, когато пряко стана й прелетели три стотни императорска стража. Следвала ги колесницата на василевса, в която Константин Четвърти ведро се усмихвал, милостиво раздавал поздрави на храбреците си. Подир позлатената каляска прелетели още триста негови лични пазачи. Това било то.

Прахта бавно се слягала над сухото поле.

Хиляди недоспали, недояли, разсипани от умора и сковани от предутринен хлад мъже се споглеждали в пълно недоумение: що става?

— Нямам право да обсъждам заповедта, която е в сила, въпреки... отсъствието на император Константин Четвърти — говорел междувременно пред съвета Теодор, засега върховен стратег. — Ние само изпълняваме: да се строим за бой.

— Защо всъщност отпътува всесветлият, Валериане? — грубо се намесил архонтът на Мизия.

Всички погледи се отправили към моя някогашен съшколник, комуто и без тях било достатъчно тежко след снощните превратности.

— Поради болест — отговорил той скудоумно.

— А никак не изглеждаше болен... — процедил архонтът.

— Наш дълг е да завършим с триумф войната, която всесветлият започна — побързал Теодор да предотврати основателния спор. — Прочее, архонти и стратежи...

Прочее, гледахме ги пак да се строяват. Бях до Аспаруха. Той приличаше на човек, дето ще се срина след миг, след още миг... Но миговете течеха, а Аспарух не рухваше. Нещо, дълбоко загнездено у хана, го държеше както винаги действен, отмерен.

— Подредете хората си! — извика той към гората. — Отивай и ти, Велизарие!

— Не може ли... — щях да го моля да ме остави при себе си, но той ме превари:

— Не може!

Вече в боен ред, ромейските кохорти — по брой намалели, а все пак внушителни — се откъртиха от местата си. С глухо дрънчане напредваха те към нас. Дали не ми се привиждаше — човек винаги се самозалъгва! — че техният ход днес бе спънат, неравен.

Забави и спря.

Не може да бъде! — заключих аз, когато бойният ред на врага ни се разпадна без всякаква причина от наша страна.

А причина си имало. Заквасени нощес от метежни думи и призови към неповиновение, анатолийци и арменци втасали съвсем, когато видели да се отдалечава всред охранената си стража бодро засменият василевс. Техните хилядници някак си успели да ги подберат и поведат, но тук, върху бъдещото полесражение търпилото км отведнъж секнало. Първи се обадил изпод бронзовата черупка от щитове арменецът Ефрем, възстар боец със следа от рана през лявата буза, което го правило страховит.

— Къде и защо?! — ревнол той гръмогласно като хвърлил щита си.

На пет-шест скока към него притичал хилядникът Симеон с гол меч.

— Съсичам те! — изфъфлил той кръвнишки.

Бога ми, щял и да го направи, ако в същия миг пред краката му не били треснали няколко щита, ако отсамните войскари също не били изтеглили мечове.

— Опитай се само! — ревнол Ефрем.

Тъкмо този бил мигът, който ни озадачи: няколко кохорти забавили стъпка, после спрели. Хилядниците им крещели със смес от гняв и уплаха:

— Не спирай!... Към крепостта!...

Никой не се подчинявал. През бронзовите черупки преминала бунтовна тръпка, та ги пропукала. Повечето ромеи (а всъщност всичко друго, освен ромеи) взели да блъскат оглушително меч о щитовете си — знак за всеобщ метеж сред войската. Хилядниците вече и не се напъвали да я вразумят — от опит си знаели колко безполезно, че и смъртоносно било това.

Нам, втрещени пред това необяснимо зрелище, се стори, че наистина ще оглушеем от метежния грохот, затуй мога да си въобразя как са се почувствували стратеги, сановници и клирици насреща: имали чувството, че настъпва второ пришествие.

— Къде го василевса? — крещели стотици мъже от първата редица, която се добрала до шатрата на василевса.

Пред нея стояли стратегът Теодор и патрицият Валериан всред разни големци. Странното е, че други големци своевременно успели да изчезнат, предусетили какво има да се случи.

Валериан направил няколко крачки назад, дано напусне мястото, което почвало да пари под сандалите му, но в гръб го подпряла друга войнишка редица.

— Къде е василевсът наш? — ръмжели мъжете.

— Заболя пресветлият! — викал Валериан в отговор, но никому не било до лъжите му.

Войската обезумяла. Онзи, който не е присъствувал на войнишки бунт, едва ли ще си го представи — то е по-ужасяващо и опасно от наводнение, от земетръс.

На склона срещу нашия стан (това виждах аз, макар че все още не смеех да му повярвам), трите кохорти се разпиляха като прекатурен кош орехи. Не разчленивах нищичко всред главозамайващата суматоха и глъч, но очевидно беше, че всички насреща са повилнели. Една след друга бяха свлечени пъстротъканите шатри — като платна на кораб с

прекършени мачти. Моят приятел Валериан отървал кожата като се сврял под такова някакво платно.

Чест прави на стратега Теодор, че не загубил присъствие на духа. Той се изпънал в цял ръст пред метежниците и им креснал:

— Давам тройна плата всекиму, който влезе в бой!... Тройно давам!...

— Рибата от блатата ли ще нахраним срещу твоите смрадни солди! — крещели му в отговор.

— Ти легни под копитата, пък ще ти дадем петорно!... Имало и твърде много неприлични крясъци, които не ще отбележа.

Тогава излязъл из своята проста шатра стратегът Ираклий, поставен от василевса под стража докато бъдела уточнена неговата участ. Старият воин се упътил към най-голямата гъстотия в метежа. Макар и обезумели, бойците му стрували път — всеки почитал и заслугите на Ираклия, и злочестината му.

— Позор, бойци на Византия! — викнал им безоръжният бивш стратег. — Позорите империята пред лицето на варвари!

Никой не му попречил, та Ираклий се добрал до вече съвсем тесния кръг, враждебно сключен около стратегии и велможи. Той вдигнал строго ръка — знак, че иска да говори. И тъкмо в този миг се случило нещо страшно.

Самият аз никак не бях подготвен за него; заплеснат в събитията у ромеите, пропуснал съм кога беше се раздвижила българската конница. Сега челото ѝ се подаде през портите ни. Тя излезе — цялата и в пълния си нетърпелив блясък — в дола. Там българите взеха да се строят докато зад тях непрестанно прииждаха още и още.

Не можех повече! Четвърти ден пред погледа ми воюваха мъжки свои и чужди, гинеха, понасяха рани, а аз се гушех нависоко в кулата и раздавах заповеди. Така повече не може! — рекох си. Рекли са си го в онзи миг навярно още мнозина от моите стрелци, защото вкупом се смъкнаха от стената, отвързаха конете си и напяха към вратата. Вместо да ги спра, последвах ги — усещах се нетърпелив и пъргав като момче. Скоро яхах през полето, което четири дни бях само съзерцавал.

Пред нашата конница стояха българските боили и таркани, пременени така, както биваха при жертвоприношения или на сватба.

Вярно излиза, казах си, че българите броели за най-голям празник битката.

Поразен бях, когато открих всред тях паметта на племето — този все още млад, малко занесен мъж с тънки стави и дребни черти; той незабелязано присъствуваше на всички важни събития. Порази ме, че паметта на племето бе нарушил закона — той нямаше право да влиза в бой. Какво ще стане със спомена, ако бъде убит оня, който го пази? Но младият мъж в черно стоеше във втората редица, съвсем необичаен всред изпечените, яки бойци. Близко до него зърнах синовете си. И те, както целият конен народ, задъхано очакваха хана.

Той пък бе изчакал да напусне крепостта последният наш конник. С тъп звук се заклопиха след Аспаруха огромните порти — всеки годен за бой българин беше върху бойното поле.

В бяла риза под ризницата си от тънки халки, с лек шлем и кръгъл щит, ханът плавно заобиколи строя ни, за да излезе начело. Той изтегли меч, вдигна го и викна:

— След мен!

И тъй, ювиги Аспарух се понесе пред българския народ.

Когато го разкажеш, то излиза дълъжко, а истината е, че цялата наша поява и строяването ни преминаха бързо. Ромеите там горе, разбунени, като ритнат пчелен кошер, нямаха време да схванат опасната промяна в нещата. Всичко, което нищожна част от тях смогна да извърши, бе да се изправи в стена на билото на хълма и да препречи пред нас своите щитове. Отвъд тяхната несигурна редица обаче продължила да бушува суматохата, допълнително засилена поради страха от българите.

Бях само няколко крачки зад хана, когато той налетя върху ромейската стена, последван от бойците си. Както предвиждах, врагът не издържа. Липсваше му заповед и воля за победа. Настървени допреди малко един против друг, току-що изтрепали немалко свои началници, ромейските хоплити спасяваха собствения си живот или поне се стремяха, да го продадат по-скъпо. Понеже бяха войници по поминък, те и сега показваха войнишки качества — не бих казал, че битката с тях бе лесна. Понеже бяха отчаяни до крайност, зарязани на произвола, ромеите се биеха нестройно, но зверски.

Това и потрѣбва на българите, за да се нажежат. Мярках наоколо си мъже, които познавах от дълго — нищо познато не намерих у тях.

Хвърковати, те неவிжданo ловко направляваха конете си; конят сякаш бе част от яздача, та двамата образуваха всепобеден кентавър.

Битката всред ромейския стан, където растяха камари от убити, валяха се разни шатри, хоругви и коли, продължи до пладне.

Бидейки все зад хана, не ми побираше умът как у този изнурен от безсънна тревога мъж избуя такава действена сила. Ханът винаги улучваше най-гъстото място в боя. С кратки заповеди Аспарух разместваше конницата си така, че тя изтласкваше все по-далеко от нашата крепост вражето войнство.

В преките схватки ханът бе загубил шлема си — плитка алена рязка минаваше през челото му и напомняше, че гибелта беше се разминала отблизко с него. Прочее, докато работеше хладнокръвно с меча, Аспарух не изпусна из поглед цялостния развой на сражението, а именно:

Словените се биеха пеши с леките си копия, лъкове и дървени щитовете. Тъй като от поколения те бяха преглъщали своята жажда за мъст, отприщиха я сега в кръвнишко тържество — полуголите словенски бойци наваляха с радостни крясъци върху ромейските дружини. Българските конници — мъже и жени — прелитаха от едно кълбо врагове към друго. Конските копита вършеха не по-малко работа от мечовете. А участието на жени всред нас всяваше у християните суеверна уплаха. Неведнъж някой от тях изпускаше оръжието си и закриваше лице с длани, щом се озовеше пред жена на кон. Българките не щадяха такива бойци. Макар и обречен на провала, отпорът на ромеите взе многобройни български жертви, но ние напредвахме и напредвахме. Ромейският стан остана зад прахоляка на боището.

Тогава именно стратегът Теодор (той се би храбро въпреки безизходицата, в която го бе блъснала низостта на василевса) нареди да свирят за оттегляне.

Над овършаното, потно, окървавено полесражение звукът на рог прозвуча като вдовишки писък...

Стратегът Теодор побягна, защитен от личната си стража, — отпраши по посока на морето. Бягаха подире му със своите дружини магистри, патриции и клир, силеха се да докопат спасителния бряг, още по-спасителните катърги...

В това време — докато пешите ромейски войски някак се събираха, за да се опазят при отстъплението си — Аспарух заповяда:

— Най-младите — след мен! Останалите да довършат останалото!

Дотук не бях почувствувал умора, ни боязън, а сега сърцето ми проплака: защо не бях и аз от младите! Видях как подир хана, който подгони бягащите ромейски големци, се впуснаха мъже и жени на кон — наистина не яздеха, а летяха те. Прелетяха покрай мене, без да съществувам за тях, моите трима синове.

Върнах се печално към угасващото полесражение, където немладите наши бойци си вършеха работата — раздаваха историческа справедливост.

Ако усиленият ни труд по някое време секна, то стана поради умора. Кой на кон, кой пеши, лъхтахме от задух. От заранта до надвечер бяхме секли, а сеченето изисква повече сили от копан.

Стояхме, загледани след остатъка от бляскавата рат на василевса, която — не по-малко изтощена от нас — се влачеше уж тичешком към изгрев. Хиляди мъже стояха wśród полето, натоварено с мъртви и умиращи. Заникът ги обгаряше в алено, та не изглеждаха грозни, нито страшни.

През миговете, когато издъхвате великата за историята им битка, българите се смълчаха, слязоха от седло. Без усмивка, без думи, без триумф, те сякаш още не вярваха на победата си. Те просто обърнаха лице към лицето на Тангра в няма благодарност.

Българските воители все още си отпочиваха от своята доскорошна ярост, когато се зададе Аспарух начело на нашите млади. Те яздеха бавно на запенени коне. По някой бе взел зад себе си втори яздач. Мнозина носеха пленено оръжие или яркоцветна мантия, скъпа завивка. А също — и мъртви. Мъртвите бойци лежаха напреки коня, още не вкочанени, те се поклащаха при всяка стъпка и като че ли участваха в победния празник... Млади, млади, пъргави момчета, двайсетина по-жилави и от тях момичета — такива запомних аз онези, които спечелиха държавата българска. Кървавата заря — бог Тангра — огряваше челата им, вечерникът играеше в лъскавите черни коси. Имаше у тия млади тъй вдъхновена, тъй трогателна гордост, че едва сдържах сълзите си.

Не дълго ги сдържах. Към средата на голямата дружина яздеха синовете ми. Само двама! Вторият — Баян, на седемнайсет —

държеше в прегръдката си моя първороден. Топло червенееше кръвта по шията и гърдите Ишбулови.

— Лошо ли раниха Ишбула? — притичах към Баян. Той спря и ме погледна чуждо.

— Убиха брата ми... — рече.

31.

Не знаете вие що е варварска победа — няма нищо по-истинско като тържество и като мъка у един народ, извоювал своето право да съществува и заплатил това право със синовете си.

Онгълът отново живна след дни на настръхнало очакване в смълчания мрак. Първият белег на живота е огънят — навред из онгъла лумнаха огньовете. Не яли, не пили по човешки от четири дни, българите чествуваха своя щастлив жребий. Това ставаше просто — в ядене, пиене и песни.

Българите, казах, а трябваше да се разбира: българи и словени. След общата победа словените в стана ни бяха повече от нас. Те се разположиха и около нашето укрепление, защото вътре нямаше доволно място.

Всеки пируваше според скромното си имане. Чуваха се скокливи напеви, протяжен вик на рогове. Чуваше се и плач. Така е види се орисано на човека — в живота му ликуване и болка се смесват по божия воля в неразделно единство. Кълна се, тържествуваше душата ми заради българската победа (бях двайсетгодишният свидетел на търпението, на мъките, жертвите и упорството, с които българите я заслужиха) и ридаше душата ми — загинал бе моят първороден син...

Седяхме около нашия огън — момичетата и момчетата ни, горката Ие. Потискахме своята печал, нали не само при нас за последна нощ лежеше мъртъв син. Където и да погледнеш, виждаше се все това — вечеряха за последно мъртви с живите си близки.

Помръкнала като тежко болна, Ие не ридаше. С привычна грижа насилваше тя в паниците ни сварена риба, варено просо. Тя постави и до главата на мъртвия ни син една паница. Сетне се върна при живите, наля ни кумис в друга. Отпихме жадно — попукани бяха устните ни от жар, от изнурение — и Ие я отнесе при мъртвеца.

Жена ми остана там — по тесния и гръб преминаваха гърчове и сдържано ридание. Криеха лицето ѝ някога разкошните ѝ, сега отънели, прошарени коси. Не смеех да я доближа и ѝ продумам — та що е бащината мъка пред майчината?

Нашите живи деца се хранеха мълчаливо. Те бяха — някак поновому — затворени в себе си, сякаш ме принуждаваха да осъзная, че са вече големи. Беше им придала възраст мъката и изпитанията български.

— Ие!... — най-последно повиках жена си. — Бог дал, бог взел...

Като вой на вълчица изби скръбта на Ие, досега затискана с върховно усилие. Към нея присъединиха неудържимите си вече жалби знайни и незнайни майки — стенеше целият онгъл. Не усещах, че плача и аз, човешките сили си имат предел.

— Ие!... — докоснах боязливо остро й рамо.

— Не бог взе Ишбула!... — писна жена ми. — Посякоха го твоите. Проклети да бъдат, дано и тях настигне смъртта, дано изплачат очите си майките им, дано!

Нейните — не нашите — деца ме гледаха сякаш бях чужд. Нито Ие, в несвястната си болка, взе назад своето жестоко обвинение, нито синове и дъщери понечиха да го смекчат с една думица.

Без някой от тях да ме спре, аз тръгнах към върха.

Там също всичко бе ново за мене: хан Аспарух, още не свлякъл плетената ризница, цял в засъхнала пот и прах, говореше на своя променен съвет — всред боили и таркани седяха на равна нога и словенските старейшини.

— ... След като утре отдъхнем — обясняваше им ханът, — дружините ми ще се отправят, водени от тебе, тебе, тебе, към ония твърдини, където все още има ромейска войска.

— Може вече и да я няма! — сурово отбеляза княз Славун.

— Ако бъде там, ще я очистим! — още по-сурово натърти ханът. — След днешния ден не бива да остане читав ромей из земите, обитавани от съюза на словенските князе! Такъв е законът на победата!

— А ние? — попита старият княз.

— Потегляте с моята войска, това е ясно... Казах! Така разпусна новия си съвет хан Аспарух.

— Не подобава на годините ми да ти целуна ръка, ювиги... — каза на сбогуване старият, достолепен Славун. — А бих...

И най-видният от тукашните словенски князе се оттегли в тъмнината.

Бяхме сами с хана както някога. Едва сега — това ми напомни нашата предишна близост — усетих как Аспарух се отпуска, сякаш освободен от всякакво човешко присъствие, от дълга да бъде вожд за пример и упование.

— Свърши се! — промълви той с неизразима умора.

И най-неочаквано Аспарух се засмя. Горчиво, стори ми се.

— По-скоро, започва... — опроверга себе си ханът. — Трудно е да постигнеш, сто пъти по-трудно — да отстоиш постигнатото...

— Ти пропусна в заповедите си мене — напомних му още по-горчиво, понеже не можех повече да понеса своята самота пред законната съобщност на победителите.

— Какво? — разсеяно попита ханът.

— Що да върша аз по-утре, когато българските и словенските мъже тръгнат да чертаят границите на твоята власт, ювиги? Къде е мястото ми, работата ми?

Аспарух отговори не веднага.

— Ти, Велизарие — каза спокойно, — ще си вървиш. Зная колко нещо те свързва с мене — целият твой живот...

Може и да не вярвате, но не помръднах, не отроних дума. Голямата битка, мъката ми по моя първороден бяха ме пречупили. През ония дни остарях, но и помъдрях.

— Разбери ме, Велизарие! — обърна към мен също състарено лице хан Аспарух. — След нашия съюз и обща победа словените са... Как да река? Ще станат те част от нас. А словенството е претрадало от ромейско насилие, не ще търпи ромеец помежду ни. Не искам да те видя пронизан изневиделица или отровен, Велизарие! Върви си!...

Мълчание.

— Разбирам... — казах аз. Наистина, разбирах го.

Идват такива мигове в живота човешки, ако човек поживее дълго и усилено — мигове на прелом.

Младият земен жител се чувства хан и бог, цялата земя е била сътворена, за да радва очите му, да служи за поле на неговия волен бяг. Не иска да знае младият, че е един от безбройните също като него и със същото право на щастие.

Узрее ли обаче земният жител, той забелязва, че е един от многото. Узнава той, че щастieto е не наше право, а все по-плаха жажда, с която си умираме. Затуй, когато дойде миг преломен и

зрелият човек проумее, че оттук нататък му предстои самотия, нищета, унижена старост, то дори не се противи на бедите — не брани плахата си жажда за щастие. Животът го е научил, че се раждаме за мъка, та ето я, мъката е навестила и него по реда му.

Така си обяснявам защо не изпросих от хан Аспаруха милостта да остана при българите, пък нищо, че някой можело да ме пониже или отрови. Просто аз, Велизарий, бях узрял за страданието.

32.

Зазоряваше се. В ниския край на онгъла ни, край блатата, словени и българи снощи бяха изкопали грамадна кръгла яма — там щяха да намерят вечно спокойствие нашите мъртви. Над мъртвите вече се издигаше натрупаната от стотици ръце могила, а народът, дето беше погребал мъже и синове, стоеше наоколо ѝ. Там бяха Ие, децата ни, нейните отрасли племенници — цялата Ишбулова рода. Докато другите полека се разотиваха, прекрачих към Ие, която не можеше да се отдели от братския гроб. Не се боях, че моята иначе зла вест ще я рани болно — жена ми е претръпнала, безчувствена. По-узряла и от мене беше Ие за всяко следващо страдание.

— Ие — казах ѝ, — след всичко, което стана и което има да става, ювиги мисли, че трябва да се махнем.

— Къде? — погледна ме тя с невиждащи очи.

— Там, откъдето дойдох преди двайсет години. Ти си ми жена, те са ми деца, Ие. Трябва да ме последвате, защото съм поел пред бога грижата за вас. Ти не би оставила без баща и стопанин своя дом, нали, Ие?

Жена ми не отговори. Тя не пристъпваше, а пълзеше към мястото, където двамата ни отрасли синове, на които помагаха яките им вуйчовци, опъваха нашите шатри. Момичетата, все още скръбни, но вече живнали, скубеха и принасяха наръчи суха трева за постелята ни.

Вървахме полека с моята жена из стръмното нагорнище на битието. Изпитвах неизпитвана нежност към Ие, но не смеех да прегърна майката, току-що погребала син. Тя пристъпваше като насън, нямаше я.

— Велизарие! — каза внезапно Ие и спря на десет крачки от децата ни. — Свидни мой, позволи да не идваме с тебе!

— Как, Ие! — всъщност не я питах, вече премръзнал в самотата, която ме чакаше оттук до гроба. — Нели заради своите късни години създавах и храних деца? Няма ли да ми остане нищо от цял живот мъки и борба? Кой ще ме приглежда, кой ще затвори очите ми на смъртния одър, Ие? — Молах се унижено, чувах гласа на собственото

си унижение, а не изпитвах срам; онова, което ме грозеше и срещу което се бранех безнадеждно, бе по-страшно от всякакви унижения.

В неизразима болка притвори очи жена ми, поклати посребряла глава:

— Нека децата ми да живеят всред свои, в родата си! — тихо отговори тя. — Бих умряла от страхове за тях, ако те бъдат под властта Христова... Ти ни обичаш, свидни мой, зная — още по-тихо продължи най-свидната ми. — Не може да не ни желаеш доброто, а нашето добро е тук.

Кой баща не би отстъпил пред подобна молба? А и какво можех да обеща на Ие, на децата си? Не беше ли оправдан нейният страх от всичко ромейско и християнско? Долу, край вадите, още не беше слегнала, дълго нямаше да слегне пръстта над ония; които ромеите бяха избили. Пръстта над Ишбула...

Тук, а не другаде витаеха душите на всички свои мъртви, за да придадат още сила и вяра на живите. Духът Кубратов и святата душа на Пагане. Можех ли да сравня жертвата, която животът искаше от мене, с нейната саможертва? Имах ли право да се противя, след като си спомних готовността на Пагане да умре заради българското бъдеще? Тя умря заедно с нероденото си дете, а моите деца — макар далеко от очите ми — щяха да строят каменни домове, щяха да жънат, да яздят, да се плодят и да воюват. Бях им дал най-великото — живот. Сега животът ми ги отнемаше.

Яздехме и яздехме...

Яздех за последно до човека, във вяроност към когото преминаха моите мъжки години. Ханът пожела да ме изпроводи до билото на Голямата планина (нарекоха я по-късно — Стара). Там беше границата между ромеите и словенския съюз, наш съюзник.

Яздехме и яздехме, както две десетилетия вече — откак българите отпаднаха от историята на света. Колко много може да се промени в нея, ако един народ устои на изпитанията й!

Мъчително за мене бе, че яздехме всред могъща ханска дружина през местата, които ми напомняха друго едно пътуване, когато за първи път и тайно прекосихме двамина благодатна Мизия. Сега тя принадлежеше на хан Аспарух.

Покрай пътя ни никнеха словенски селца, сламени хижи; пресичахме реките, край които словенството мирно се трудеше.

— Ханът! — разпознаваше ни навремени по някой, дето беше се сражавал на наша страна при онгъла или пък бе слушал разказа на участник в този бой.

— Ханът! — предаваше се вестта покрай речния бряг или из селцето.

Тази единствена дума имаше силата на чародейство — тя мигом събираше тълпа, която се впускаше да настигне конете ни. Не просто за да се порадва на българския владетел, а понеже държеше да чуе от негови уста отговора на съществени въпроси:

— Вярно ли е, ювиги — питаше някой, — че повече няма да видим ромей отсам Голяма планина?

— Вярно ли е, че границата с василевса върви все по билото? Та нали и отвъд живеят наши.

— Вярно ли е, всесветли, че ромеите ни дали мир, че щели да ти плащат данък?

С такива въпроси ни засипваше словенството, което не вярваше на очите и ушите си, а само на ханската дума. Ханът отвърщаше:

— Истина е, че междата ни с василевса минава по билото на Голяма планина. Засега... Че има мир и получих дан, за да не нападат войските ми Византия. Засега... Нека първом издигнем каменни твърдини, нека построим свой средище и достойно капище на Тангра, който ни дари победа! По-нататък ще видим...

Над планинските върхове се свечеряваше. Синееше далечината на юг — плодни поля, спокойни реки...

Ханът съзерцаваше земята на василевса с израз, който бях забравил, мечтателен и самоуверен, и ведър. За миг той ми се стори отново млад, какъвто бе в началото на нашия път.

После ме погледна — със същата усмивка, с която беше ме открил край ручея да оплаквам своето насилено сиротство. И каза с тогавашния си топъл глас:

— Преди много години (нали помниш?) моята власт поиска от мене Пагане. Днес тя ми иска тебе, приятелю от младост. Помниш, нали, последните думи на ювиги Кубрата: „Никога не съм казвал, че е леко да бъдеш хан!“.

Нека не описвам самата си раздяла с Аспаруха. Усещам, че нямам сили да я преповторя.

33.

И така, седя аз в работната стая на покойния ми баща пред разпилените неизписани кожи, както и пред купчината вече изписани, подредени. Светлината от свещта чертае жълт кръг върху масата; извън него всичко тъне в мътен хлад. Из мътилката от време на време излиза по някой. (Или може би така ми се струва — нерядко имам чувството, че е помътен и разумът ми, че се поболявам от тъга по миналото и ужас пред бъдещето.)

Иде например все по-надменният началник на всичко тайно Валериан.

— От честите ни разговори долавям, Велизарие, че пишеш не книгата, която всесветлият ти заръча — многозначително произнася той.

И се стопява в мрака. За да отвори място на стратега Ираклий.

— Пощади ме в своите писания, Велизарие! — моли той. — Не моя бе вината, че загубих...

Най ме потискат посещенията на Константин Погоната, който се промъква в стаята ми след полунощ.

— Ако не ти, друг ще изпълни заръката ми, но аз съм сигурен, че ще разсъдиш, Велизарие. Какъв е смисълът на твоето упорство?...

Колко много са хората, които се нуждаят от една лъжа! — мисля си с горчивина и отврата. — На по чудо оцелелия очевидец, разбира се, нали за това служат очевидците...

Навън е смирена, печална есенна нощ. Завърших и подвързията на книгата, над която се трудя от година време. Не книга, а остър нож, тя ще бъде обвинението срещу мене, ще бъде моята казън.

Не, вече не ме плаши бъдещето, сам аз направих своя избор. Константин Погонат ме изчака да разсъдя, но не допускаше, че ще разсъждавам така — най-редкият човешки жребий е възможността да избираш. А аз избрах не веднъж. Първия път — да остана в един свят, който бях научен да презирам и мразя. Второ, да не помогна с ума и с ръката си на световното зло. От което то не ще стане нито по-слабо, нито ще намалее. Просто, няма да му дам своето съучастие...

Чувам как навън в ходника тежко се разстъпва стражът. Мислите си, не съзнавам ли, че съм затворник? Като затворниците се мятах аз от малкото прозорче (какви вълшебни нощи над Златния рог!) към вратата, пазена неотстъпно. Немислимо беше всяко бягство...

Сядам пред свещта, вторачен в своя завършен труд. Не го виждам — виждам онези далечни близки, които написаха книгата ми с живота и със смъртта си. Те ми говорят, макар и повечето да са отдавна вече мъртви. Обезумявам... И има от какво — викам си.

Наистина душата ми е болна, щом се опитвам да заговоря призраци.

На вас дължа и издължих аз най-скъпото на този свят, истината — това им казвам.

Задрямал съм над свещта — през същата или през някоя следваща вечер, напоследък времето спря.

— Тактактактак — сепва ме грубо блъскане по вратата.

Какво ли има да губи човек, след като е изгубил всичко? — придавам си смелост и отлоствам.

Стражите, изпратени от Валериан. Уморих се да ги чакам.

— Ти ли си... — недопитват те, понеже бързам с отговора:

— Аз съм единственият жив свидетел! — заявявам им с нездрава надменност. — Водете ме!

А наум казвам вам:

Както и да умра, аз все пак живях, хора! Сбогом завинаги... До утре!

Издание:

БИБЛИОТЕКА „ЗЛАТОСТРУЙ“

ВЕРА МУТАФЧИЕВА. ПРЕДРЕЧЕНО ОТ ПАГАНЕ.

РЕДАКТОР ГАНКА КОНСТАНТИНОВА.

ХУДОЖНИК ИЛИЯ ГОШЕВ.

ХУДОЖЕСТВЕН РЕДАКТОР БОРИС БРАНКОВ.

ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР КОСТАДИНКА АПОСТОЛОВА.

КОРЕКТОР МАЯ ХАЛАЧЕВА.

БЪЛГАРСКА. ЧЕТВЪРТО ИЗДАНИЕ. 1988. ИЗДАТЕЛСКИ
НОМЕР 1686.

ЦЕНА 1.13 ЛВ.

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „ОТЕЧЕСТВО“ — СОФИЯ, ПЛ.
„СЛАВЕЙКОВ“ No 1

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ“ —
СОФИЯ. ул „Н. РАКИТИН“ No 2

Редакционна колегия: ЙОРДАН МИЛЕВ СЛАВЧО ДОНКОВ
ТИХОМИР ТИХОВ

Библиотечно оформление СТЕФАН ГРУЕВ

МАРИЯ ГАРЕВА, послеслов, 1989

o/o Jusautor, Sofia

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.